

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№5 (163)

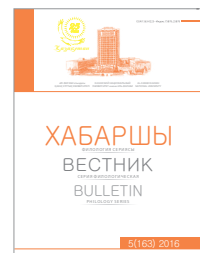
Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ № 5 (163)

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) (Қазақстан)

Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Дадебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі (Қазақстан)

Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті (Гранада қ., Испания)

Жаң Жин Жин – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті (Пекин қ., Қытай)

Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты (Санкт-Петербург қ., Ресей)

Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого (Каунас қ., Литва)

Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты (Мәскеу қ., Ресей)

Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті (Стамбул қ., Түркия)

Сүлейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты (Анкара қ., Түркия)

Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті (Познан қ., Польша)

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мөлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №10385

Басуға 15.10.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 12.1 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 229. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Әбдиманұлы Ө.
**XX ғасыр бас кезіндегі қазақ
әдеби байланыстары**

Мақалада XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінің өзге ел әдебиетімен әдеби-шығармашылық тұрғыдан байланысының арғы арналарын салыстырмалы түрде қарастыру арқау болған. Өзара байланыстан өркендеген әдеби байланыстың Ресей империясының отаршылдық саясатының басқыншылық әрекетіне қарсылық ретінде ресей мұсылмандары мен жалпы түркі халықтарының саяси күрес жолындағы идеялық бірлігі негізіндегі қарым-қатынастарының дамуына сәйкес әдеби байланыстардың өркен жайғандығы орнықты түрде нақтыланады. Ресейдегі және басқа да түркі тектес халықтар әдебиетіндегі басты шығармашылық тұлғалардың шығармашылығындағы өзара ықпалдастықтың арта түсуі, өзге жұрт, шығыс-батыс әдебиетінің озық үлгідегі немесе халыққа аса бір кең танылған шығармаларын аудару арқылы үйрену, тәжірибе алмасу, шеберлік қалыптастыру мәселелерінің шешілуі сынды әдеби байланыстың бірнеше алғы шарттардың шығармашылық негіздері ашылған. XX ғасыр бас кезіндегі әдебиеттегі діни-ағартушы, ағартушы-демократтық, ұлт-азатшыл бағыт атты үш бағыт өкілдерінің өзге әдебиеттегі идеялас шығармашылық тұлғалармен әдеби байланыстарының сан алуан түрлері сарапталған.

Түйін сөздер: әдеби байланыс, шығармашылық тұлға, әдеби бағыт, әдеби ағым, идеялық бірлік, аударма, шеберлік мектебі, діни-ағартушы, ағартушы-демократ, ұлт-азатшыл, поэзия, проза.

Abdimanuly O.
**Kazakh literary relations in the
early twentieth century**

The article is based on the comparative analysis of the relations of Kazakh literature of the early twentieth century with the literary works of other countries. As a mark of protest against the aggressive colonial policy of the Russian Empire towards Muslims and Turkic people in Russia there were flourished close literary relationships, which developed on the basis of the unity of ideological and political struggle. In the literature of Turkic people and other representatives of nations of Russia there had been noted increase of mutual integration by translating recognized works in the literature and studying best works of East-West literature and exchanging experience, moreover by laying foundations of the literary skills that became the main factors for development of literary creativity foundations. The article analyzes different types of literary relations in works of likeminded representatives in three areas of the literature of the early twentieth century: religious and enlightening, enlightening – democratic and national-emanipatory.

Key words: literary relation, creative personality, literary movement, literary period, ideological unity, translation, school of literary skills, religious enlightener, enlightener-democrat, national emancipatory, poetry, prose.

Абдиманұлы О.
**Казахские литературные связи
в начале XX века**

В основе данной статьи лежит сравнительный анализ связей казахской литературы начала XX века с литературным творчеством других стран. В знак протеста против агрессивной политики колониальной Российской империи по отношению к мусульманам и тюркским народам России развивались тесные литературные связи, которые были основаны на единстве идеологической и политической борьбы. В литературном творчестве тюркских народов и других представителей народов России отмечалось нарастание взаимной интеграции путем перевода признанных произведений литературы, изучения передовых образцов восточно-западной литературы и широкого обмена опытом, а также формирование основ литературного мастерства, что стало предпосылками к развитию основ литературного творчества. В статье проанализированы различные виды литературных связей в творчестве представителей-единомышленников трех направлений в литературе начала XX века: религиозно-просветительского, просветительско-демократического и национально-освободительного.

Ключевые слова: литературная связь, творческая личность, литературное направление, литературное течение, идейное единство, перевод, школа мастерства, религиозный воспитатель, воспитатель-демократ, национально-освободительный, поэзия, проза.

XX ҒАСЫР БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

XX ғасыр басындағы әдеби-шығармашылық өркен жая бастаған тұстағы әдеби байланысты сөз еткенде, оның мынадай арналардан қуат алғанын атап өткен жөн. Ең әуелі Ресей империясының отаршылдық саясатының басқыншылық әрекетіне қарсылық ретінде ресей мұсылмандары мен жалпы түркі халықтарының саяси күрес жолындағы идеялық бірлігі негізіндегі қарым-қатынастарының дамуы. Екінші, осы жағдаят арқылы басты шығармашылық тұлғалардың шығармашылығындағы өзара ықпалдастықтың арта түсуі. Үшіншіден, өзге жұрт, шығыс-батыс әдебиетінің озық үлгідегі немесе халыққа аса бір кең танылған шығармаларын аудару арқылы үйрену, тәжірибе алмасу, шеберлік қалыптастыру мәселелерінің шешілуі. Ендеше қазақ халқының Ресейдегі мұсылмандар және түркі жұртымен тарихи қарым-қатынасын бағдарлау, әдеби алмасудың негізін танудың алғы шарты болып табылады.

XX ғасыр бас кезіндегі әдебиеттің үш бағыты бар екендігі талайдан айтылып келе жатқан жайт. Атауын мың құбылтып, айдар тағудан жаңылмағанымызбен, әйтеуір сол үшеудің төңірегінен табылып жатамыз. Үш бағыттың алғашқысын «діни-ағартушы ағым» деп атаған еңбек те жарық көрді (У. Қалижанұлы «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым»). Екінші бағытты ағартушы-демократтық бағытты бұрыннан солай атап келеміз, түпкілікті дәлелденген нәрсе. Үшінші бағыт туралы әрқилы көзқарастар бар. Біз бұл бағытты ұлт-азатшыл бағыт деп атағанды жөн деп білеміз.

Жалпы XX ғасыр бас кезіндегі әдебиетке тән басты ерекшелік – ұлт қамы қай бағыт ақын-жазушысының шығармашылығы болмасын ортақ тақырып ретінде көрініс табуы. Олар өз ұлтының өзге өркениетті елдердің қатарынан көрінуін аңсап, ел тілегінен шығып, әдебиеттің ұлттық рухын шырқау биікке көтерді. Қазақ халқының алдында тұрған асқарлы мақсаттарды әрқайсысы әл-қадырынша, ой-өрісінің жеткен қырынан тани отырып, негізгі мәселе ретінде қоя білді.

XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінде исламшылдық идеясын көтерген діни тақырып үлкен орын алды. Оның басты себебі – XX ғасырдағы Ресейдің отарлау саясаты крепостандарды қазақ жеріне молынан қоныстандыру, сол арқылы

билеп-төстеудің қуатын арттыру, рухани тонау, шоқындыру шараларын жандандыра жүргізумен сабақтастырыла іске асырылды. Міне, осындай белгілі бағыттағы іс-әрекеттер күшейе түскенде, Россиядағы өзге мұсылман жұртындағыдай қазақ даласында да «мұсылмандық қозғалысы» өріс алды. Бұл, әсіресе, діни-ағартушы бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығына ерекше әсер етті. Олардың осы тұстағы өлеңдерінде ой еркіндігі өзгеше тыныс ашқандай. «Халықты ояту» идеясын діни бағыттағы ақын-жазушылар адамгершілікпен, имандылықпен, діни іліммен астастыра отырып, Абай салған сыншыл реализм жолына түсіп, XX ғасыр бас кезіндегі әдебиетте өзіндік деңгейде із қалдырды. Олар тек діни уағыз аясында қалып қоймай, қоғамдық өмірдегі, тұрмыс-тіршіліктегі келеңсіз жайларды сынай да білді. Діни имандылық, ізгілік идеялары тұрғысынан өз тұсындағы әлеуметтік теңсіздік көріністерін шама-шарқынша көрсетіп отырды. Діни ағартушылық ағымын сөз еткенде, оның шығыс және исламдық әдебиетпен байланысы нақты көзге түседі. XX ғасыр басындағы әдеби байланыста бұл бағыт өкілдері шығыс және ислам дүниесімен жоғарыда айтқан үндестікпен ықпалдастықты артыра түсті. Және де діни-ағартушы ақындар шығармашылығының шығыс әдебиетімен байланысы түрікшілдік идеядан өріс алып жатқандығын жоққа шығаруға болмайды.

Әрине, бұл әдеби байланыс тек XX ғасырда ғана пайда бола қалған жоқ. Оның тарихи негізі тереңде жатқаны анық. Әйтсе де XX ғасыр басында шығыстық әдебиетпен байланыс белгілі бір жүйелілікке түсіп, шығармашылық бағыт ретінде нақтылана алды. Бұл кезеңге дейінгі әдеби байланыстағы шығыс дүниелері қазақ жұртының өз дүниесіндей болып кетсе, XX ғасыр басындағы әдебиетімізге енген, жазылған дүниелердің қайдан келгені, кімнен алынғаны жайлы нақты деректер бар. Онда еліктеу де бар, үйрену де бар, сонымен қатар, өз шығармашылық мақсатына орай, өңдеу, жетілдіру де көзге айқын шалынады. Бұның өзі қазақ ақын-жазушыларының басқа ел әдебиетіндегі өскелең жетістіктерді игеру, өзге әдебиеттен енген шығармаларға ұлттық сипат дарыту, көркемдік үлгілерді ортақтандыру ниетінен туған ұмтылысты танытады. Әсіресе, түркілік дүниенің тұтастығы, қырымдық татар зиялыларының өкілі И. Гаспринский көтерген тілде, істе, пікірде бірлігін уағыздау белең алған тұста діни-ағартушылық ағым қарқынды дамыды. XX ғасыр басындағы діни-ағартушылардың үлкен бір шоғыры Шәді,

Шәкәрім, Мәшһүр-Жүсіп, Мақыш, Нұржан, Ғұмар діни құндылықтарды насихаттап, мұсылман жұртшылығының бірлігін нығайту жолындағы іс-шараларда үндесіп отырды.

Діни-ағартушылық бағыттағы ақындар орыстың езгісіндеезіліп, діни менимандылығынан айрылып, «ұйқышыл» халде күн кешкен қазақты оятуға үн қосты. Бұлар негізгі идея ретінде діни ағартуды ұсынды. Қазақ өміріндегі кесір-кесапатты дінге көзқарас салқындығынан, дінді уағыздаушы шала молдалардың надандығынан деп білді. Бүкіл Россия мұсылмандарының бірлігінен ғана қазақ ұлтына жарық күн туады деп сенді. Міне, осындай белгілі бағыттағы іс-әрекеттер күшейе түскенде, Россиядағы өзге мұсылман жұртындағыдай қазақ даласында да «мұсылмандық қозғалысы» өріс алды. Бұл, әсіресе, діни-ағартушы бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығына ерекше әсер етті. Олардың осы тұстағы өлеңдерінде ой еркіндігі өзгеше тыныс ашқандай. «Халықты ояту» идеясын діни бағыттағы ақындар адамгершілікпен, имандылықпен, діни іліммен астастыра отырып, Абай салған сыншыл реализм жолына түсіп, XX ғасыр бас кезіндегі әдебиетте өзіндік деңгейде із қалдырды. Олар тек діни уағыз аясында қалып қоймай, қоғамдық өмірдегі, тұрмыс-тіршіліктегі келеңсіз жайларды сынай да білді. Діни имандылық, ізгілік идеялары тұрғысынан өз тұсындағы әлеуметтік теңсіздік көріністерін шама-шарқынша көрсетіп отырды.

Қазақ әдебиетінің жалпы шығыстық әдебиетпен байланыс арналарына әдебиет зерттеушілері түрліше көзқарас білдіреді. Мәселен ғалым Б. Әзібаева «Ислам дінін уағыздайтын дастандар: «Сал-сал», «Сейітбаттал», «Зарқұм»; Ертегілік-аңыздық және ғашықтық дастандар: «Сейфілмәлік», «Бозжігіт», «Абдулхарис», т.б.; Шығыс сюжетіне жырланғанмен, қазақтың төл туындысындай болып кеткен дастандар: «Мұңлық-Зарлық», «Шәкір-Шәкірат» деп үш топқа бөліп қарастырады [1, 55].

Шығыстанушы ғалым Ө. Күмісбаев төрт топқа бөледі: 1. Дидактикалық-лирикалық қисса-дастандар: «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиқа», «Мұңлық-Зарлық», т.б. 2. Діни бағыттағы дастандар «Салсал», «Сейітбаттал», «Жұмжұма», «Зарқұм», т.б. 3. Қиял-ғажайып фантастикалық шығармалар: «Шахмаран», «Абулхарис», «Абушахма», «Шәкір-Шәкірат», т.б. 4. Батырлықты, ерлікті жыюлайтвн дастандар: «Рүстем-Дастан», «Ескендір», «Қисса Баһрам», т.б. [2, 290].

Ежелгі әдебиетті және қазақ әдебиетіндегі шығыстық арналарды зерттеуші ғалым Алма

Қыраубаева да үшке бөліп қарайды. Бірақ ол «Мың бір түн», «Тотынама желілері», «Шахнама желілері» және Орта Азиялық желілер деп бөледі [3, 6].

Жалпы алғанда, бұл бөліністердің бір-бірінен аса алшақ жатпағандығын аңғару қиын емес. Бірі шығыстан ауысқан дүниелерді жанр табиғатына қарай біріктірсе, екіншісі тақырыптық сипатына қарай топтастырады, ал үшіншісі олардың түпнұсқалық негізіне орай біріктіреді. Алайда назар аударатын бір жағдай-жалпы шығыс дүниесінен ауысқан шығармалардың екі үлкен арнасы бар екендігі. Оның бірі діни уағызды негізге алған құран хикаяттарынан алынған туындылар да, екіншісі шығыстық әдебиеттің озық үлгідегі көркем туындыларынан алынған сюжеттер.

Шығыс әдебиетінің озық үлгілерін халыққа кең жайылған шығармаларды аудару арқылы үйрену, тәжірибе алмасу, шеберлік қалыптастыруда діни ағартушы ақындар, әсіресе, олардың кітаби ақындар деп аталатын тобы ерекше еңбек етті. Олар шығыс әдебиетінің жауһарларын өз оқырмандарына жеткізіп, озық дүниелерінен өнеге шашты. Шәді Жәңгірұлы, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхысламұлы, Мәуленкей Жұмашұлы, т.б. ақындар шығыс әдебиетінің жоғарыдағы екі арнасынан да көптеген шығармаларды қазақ оқырмандарына жеткізіп, әдебиеттің өрісін кеңейтті. Оларды түгелдей назирашылдықты дамытқан ақындар деуге болады. «Нәзира» (арабша – «Назират» – «жауап», «ұқсату» мағынасында) – мұсылмандық шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби үрдіс белгілі бір ақынның өзіне дейінгі классикалық шығармаға «жауап» қатуы түрінде өнер сынасып, өлең жарыстыру мақсатында пайда болған» [4, 148]. Шығыстық классикалық поэзиясын назира дәстүрі арқылы бізге сіңісті еткен осы ақындар. Олар нәзира арқылы қазақ әдебиетін тақырып жағынан байытып, мазмұндық тұрғыдан тереңдетіп, көркемдік сапасын жетілдіріп, тілдік қолданысын құнарландыра түсті.

Жалпы шығыстық әдебиеттің үлгілері Түркістан қаласы аймағы, қаратау өңірі, Сыр бойы ақындарында айрықша көрініс тапқан. Қаратау өңірінің ақындары Мәделі Жүсіпқожаұлы (1835-1898), Құлыншақ Кемелұлы (1840-1911), Мұсабек Байзақұлы (1849-1932), т.б. шығармашылығында ислам тақырыбы, шығыс әдебиеті үлгілері насихаттық, өсиеттік, өнегелік тұрғыдан көрініс тауып, олардаң өлеңдеріндегі негізгі ой идеяға айналады. Ал енді Сыр

сұлейлері аталып, қазақ әдебиетінде өзіндік ақындық мектеп қалыптастырған өнерпаздық шоғыр шығармашылығында исламдық мазмұнмен толыққан шығыс әдебиетінің эпикалық жанрдағы үлгілері жасалды. Базар Оңдасұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Жүсіп Қадірбергенұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, Нұртуған Кенжеғұлұлы, т.б. осындай шығармашылық тұлғалар. Сыр бойы ақын-жырауларының Құран сюжеттерінен алынып жазылған қисса-дастандары жоғарыда сөз болған нәзирагөйлік дәстүрдің жемісі. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Омар Шораяқұлы, т.б. Сыр бойы ақындарының шығармашылығында Құран сюжеттер араб, парсы, үнді, түркі халықтарының аңыз-ертегілерінің негізінде «Мың бір түн», «Тотынама», «Шахнама» желілері бойынша классикалық шығыс әдебиеті ақындары жырлаған дастандармен тақырыптас қисса-дастандарды қайталап жырлау кеңінен қанат жайған үрдіс.

XX ғасыр басында қазақ ақын-жазушылары тек шығыстық әдебиетпен ғана байланысқа түсіп қоймай, жазба әдебиеті биікке көтерілген өзге де алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесіне көз салып, жан-жақты әдеби байланысқа түсе бастады. Осы тұста Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов бастаған батысшыл бағыттағы зиялылар тобындағы ақын-жазушылар батыстық әдебиетке көп еліктегені байқалады. Мәселен, бұл жайт «Қазақ» газетінде жарияланған (1916, №164) «Әдебиетімізге көз салу» атты «Н» бүркеншік есімді автордың бағдарламалық мақаласынан көрінеді. Мұнда әдебиеттер байланысы, бір-біріне әсері, үйрену, тәжірибе мектебі, дәстүр мен жаңашылдық жан-жақты сөз болып, қазақ әдебиетінің бет-бағдары қандай болуы керек деген өткір сұрақ төңірегінде ой қозғалады.

Қазақтың жазба әдебиеті жаңа қалыптасып келе жатқан жас әдебиет. Ендеше ол кімнен үйренуі керек, кімге қарап түзелуі керек деген мәселеде автор пікірі айқын. Ол алдыңғы қатарлы Еуропа әдебиетінен үйрену керек деген кесімді пікірін айтады. Бірақ автор көзсіз еліктеуге қарсы. «Еліктеу сондай нәрсе, оның мүмкін қадар есімізге кем түсірелік, бірақ басқаларға бас бүтін ермеу біз секілділер үшін қиын іс... Еліктеу дәуірін басымыздан кешірмей кете алмаймыз» [5]. Көзсіз еліктеу неге апарып соғарына ол бірнеше әдебиетті барлай отырып көз жеткізеді. Шағатай әдебиетінің араб, парсы әдебиетінің әсерімен дәуірлегенін, бұл әдебиеттің Науаи сынды ірі өкілдерінің, Ширази, Сағди, Хайам

сияқты парсы әдебиетінің классиктерінен көп үйренгеніне зер салады. Бірақ бұндай еліктеудің үнемі жемісті бола бермесіне, Осман-түрік әдебиетін мысалға келтіреді. «Басқалардан үлгі алып еліктеу ғатманыларда (осман-түрік. – Ө.Ә.) күшейгені сонша, бір сыншының айтуынша, ескі Визанис (Византия. – Ө.Ә.) бағында серуендеп жүрген иран қызына ұқсап қалды», – дейді ол. Неліктен Еуропа әдебиетіне еліктеу керек екендігіне мақала авторы мынандай дәлел ұсынады: «Өйткені Еуропа мәдениетінің бар асылы – рух сыны – дух критицизма; Бұл бізді жүре алмайтын тұйыққа, шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны бізді жана көзімізді ашып, қатамызды көрсетер. Абай адабиятымыздың атасы бұл жолдың қорқынышсыз, біздің үшін пайдалы екенін сезіп, сол жаққа бұрылды. Әйтпесе Абай үшін ғарап, ғажам (парсы. – Ө.Ә.) жолы ашық еді».

Көріп отырғанымыздай, XX ғасыр басында шығыс пен қатар Еуропа әдебиетіне еліктеу белең алғаны айқын байқалады. Бұл тұста, әсіресе, орыс әдебиетінен үйрену кең етек жайғанын жоққа шығара алмаймыз. Оның ең бір жанды көрінісі аударма шығармалардың көптеп пайда бола бастауы болатын. Әдеби байланыс жайлы сөз бастаған кезде әдеби байланыстың ең бір өнімді саласы өзге жұрттың озық үлгідегі шығармасын өз жұртына насихаттау деген болатынбыз. Оның ең тиімді жолы аударма. Сол арқылы үйрену, тәжірибе мектебінен өту, шеберлік қалыптастыру мәселелерінің шешілуі Ендеше, белгілі бір кезең әдебиетін қарастырғанда, көркем аударманың өрісіне көз жібермей өту мүмкін емес. Өйткені, аударма – жазба әдебиеттің өскелеңдігінің белгісі. Ол әдебиеттің биік деңгейде дамуына әсер етіп, оған өзінің игі ықпалын-тигізіп отырады. Аударма төл әдебиетпен қатар өседі, әрқашан да бірінің жетістігі мен кемшілігіне екіншісі ортақ, екеуінің тағдыры үнемі тығыз байланыста болып келеді.

XX ғасыр басында Ыбырай, Абай, Шәңгерей тәрізді алдыңғы толқынның осы бір тәржімашылық қыры дамытылып, төл әдебиетіміздің туын жоғары ұстаған аудармашылар дүние жүзілік әдебиеттің мәңгі тот шалмас асыл қазыналарын, тамаша туындыларын туған халқына жеткізуге ұмтылды. Олар әлемдік әдебиет пен мәдениеттің озық үлгілерін қазақ сахарасына асқан шеберлікпен таратты. А. Пушкин «Әдебиеттің ең бір ауыры, ең бір жақсы атақ әпермейтін түрі» деп бағалаған аударма саласында Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев,

Мағжан Жұмабаев, Сәбит Дөнентаев, Спандияр Көбеев, Бекет Өтетілеуов сынды шеберлер еселі еңбек етті. Бұл ретте осы сөз зергерлері тәржімалап шығарған «Қырық мысал» (1909), «Үлгілі тәржіме» (1910), «Үлгі бала» (1912), «Жиған-терген» (1914), «Дубровский әңгімесі», «Боран», сияқты кітаптар мен шығармалар әдебиетіміздің асыл қорына қосылған асыл інжу-маржандар екенін айтуға тиістіміз.

Әдебиетшілер аудармаға неге көп қалам тартты дегенде, М.О. Әуезовтің Абайдың аудармашылығы жайлы айта келіп: «Барлығын да өз жүрегіне түсінікті, өз халқына жана сатын, өзінің әлеуметтік мұң-арманына тап келетін, қиялына үйле-сетін ерекше бір жақындығы болғандықтан аударды. Аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің айнасы, толас-тынысы сияқты болады», – деген сөздері жауап болып табылады. Шәкәрім, Ахмет, Бекет, Спандияр тәрізді озық ойлы әдебиетшілерді толғандырған заманының залалды мәселелері әлемдік әдебиет қайраткерлерінің де арман-мұңмен астасып жатты. Сондықтанда олар әлемдік әдебиеттегі озық үлгілі шығармаларға назар салып, өз көкейіндегі көп сұраққа жауапты сол шығармалардан тапты. Сол биік көркемдікпен, терең оймен, асқан шеберлікпен жазылған шығармалардағы азатшыл ойды, күрескерлік қабілетті, рухани жан тазалығын өз оқырманына жеткізу үшін қолына қалам алды. Сөйтіп әлемдік әдебиет пен қазақ әдебиетінің арасына алтын көпір салды.

XX ғасырдың басында «Оян, қазақ!» деп жар сала келген жазба әдебиетімізге өз мақсатын жүзеге асыру үшін жаңа түрлер, жанрлар қажет еді. Оларды бірден игеріп кету, әрине, қиын болатын. Сондықтан бұрыннан дәстүрі қалыптасқан биік межедегі өзге әдебиетке еліктеу қажеттілігі өзінен-өзі келіп туды. Бірақ бұл құрғақ еліктеу емес, үйрене отырып, өзіндік жол табуға ұмтылған ізденісті еліктеу еді. Өзге шығармаларды аударып отырып, әлемдік әдебиетте қалыптасқан көркемдік әдіс-тәсілдерді игерді, төл әдебиетімізді жаңа жанр, соны түрлермен молықтырды.

XX ғасыр басындағы әдеби байланыс әдебиетті кең өріске шығарып, өз бетімен ізденуге жол ашты. Прозадағы сан-салалық тереңдік, суреткерлікке баса мән беріліп, өлеңдегі әуезділік, ырғақ, ұйқас, айшықтау, құбылту, бейнелеу тәрізді поэзияның көркемдік құралдары жетілдіріліп, поэзия құдіретін айқындайтын әдіс-тәсілдердің әлем әдебиеті жеткен өресіне бағыт ұстау қазақ әдебиетін жаңа бір белеске шығарғандай еді.

Әдебиеттер

- 1 Азибаева Б. Казахские народные романтические дастаны.. – Алматы, 1990.
- 2 XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1994.
- 3 Қыраубайқызы А. Шығыстық кисса-дастандар. – Алматы, 1997.
- 4 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (Құрастырғандар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев). – Алматы, 1996.

References

- 1 Azibaeva B. Kazaxskie narodnie romantičeskie dastanı.. – Almatı, 1990.
- 2 XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. – Almatı, 1994.
- 3 Qırawbayqızı A. Şıǵıstıq qıssa-dastandar. – Almatı, 1997.
- 4 Ądebıettanw termınderiniń sۆzdigi (Qurastırǵandar: Z. Axmetov, T. Şañbaev). – Almatı, 1996.

Жаксылыков А.Ж.,
Абдибеков У.

**Символика романа
Р. Сейсенбаева
«Мертвые бродят в песках»**

Статья посвящена раскрытию поэтики романа Роллана Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках». Роллан Сейсенбаев – крупный казахский писатель и общественный деятель. В статье анализируются такие особенности стилистики романа, как применение самых разнообразных форм экспрессивной художественной символики для философского наполнения структуры произведения, формирования многомерного повествовательного дискурса, большей эстетической выразительности, внутренней смысловой корреляции деталей и мотивов и т.д. Художественная символика романа Роллана Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках» характеризуется применением макро- и микрообразов, реминисценций, скрытых и открытых цитат, интертекстов, концептов, документальных вставок, религиозных притч и сюжетов и др. В романе «Мертвые бродят в песках» организовано своего рода многоголосие за счет сложного взаимодействия нескольких повествовательных планов и развитой палитры голосов персонажей. Их взаимодействие весьма эффективно работает на выразительность художественной символики романа. В статье раскрывается связь между поэтикой романа писателя и его литературной стратегией на уровне мотиваций, идейных устремлений и мировоззренческих программ.

Ключевые слова: символика, концепт, парадигма, дискурс, микрообразы, микросюжет, поэтика, роман.

Zhaksylykov A.Zh.,
Abdibekov U.

**Symbolics of R. Seysenbayev`s
novel of «The dead wander on
sand»**

This article is devoted to poetics disclosure of Rollan Seysenbayev`s novel of «The dead wander on sand». Rollan Seysenbayev is a great Kazakh writer and a public figure. There are analyzed some features of novel stylistics as application of the most various forms of expressional art symbolics for philosophical filling of work structure, formation of multidimensional narrative discourse, more esthetic expressiveness, internal semantic correlation of details and motives and etc in the novel. Art symbolics of the Rollan Seysenbayev`s novel of «The dead wander on sand» is characterized by application of macro-and-microimages, reminiscences, the hidden and open quotes, intertext, concepts, documentary inserts, religious parables and plots and etc. «The Dead Wander on Sand» some kind of polyphony according to difficult interaction of several narrative plans and developed palette of character voices of is organized in the novel. Their interaction works very effectively for expressiveness of art novel symbolics. Communication between poetics of novel of writer and his literary strategy at level of motivations, ideological aspirations and world outlook programs are revealed in article.

Key words: symbolics, concept, paradigm, discourse, micro images, micro plot, poetics, novel.

Жақсылықов А.Ж.,
Әбдібеков У.

**Р. Сейсенбаевтың «Мертвые
бродят в песках» романының
символикасы**

Мақала Роллан Сейсенбаевтың «Мертвые бродят в песках» романының поэтикасын ашып көрсетуге арналған. Роллан Сейсенбаев – қазақтың ұлы жазушысы, қоғам қайраткері. Мақалада роман стилистикасының мынадай ерекшеліктері талданады, шығарма құрылымын философиялық жағынан толтыру мақсатында экспрессивті көркем бейнелемелердің алуан түрлерінің қолданылуы, көп өлшемді баяндау дискурсының, көлемді эстетикалық мәнерліліктің, шығарма сарыны мен ерекшеліктерінің ішкі мағыналық корреляциясының қалыптасуы және т.б. қарастырылады. Роллан Сейсенбаевтың «Мертвые бродят в песках» романының көркемдік символикасы макро және микробейнелердің, реминисценциялардың, жасырын және ашық дәйексөздердің, интермәтіндердің, концептілердің, деректі кірістірмелердің, діни мысалдар мен желілердің қолданылуымен сипатталады. «Мертвые бродят в песках» романында бірнеше баяндау жоспарларының күрделі өзара ара қатынасы мен кейіпкерлер дауыстарының ерекше дамыған әралуандығы арқасында шығармада өзіндік көпдауыстылық ұйымдастырылған.

Түйін сөздер: символика, концепт, парадигма, дискурс, микробейнелер, микро желілер, поэтика, роман.

**СИМВОЛИКА РОМАНА
Р. СЕЙСЕНБАЕВА
«МЕРТВЫЕ БРОДЯТ
В ПЕСКАХ»**

Свободные формы повествования и всемерное развитие авторского сознания, которые получили широкое развитие в казахской прозе периода независимости, способствовали формированию жанра философского романа, к которому по всем параметрам можно отнести роман Роллана Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках». Это масштабное произведение с актуальной и сложной проблематикой, с динамичным и многослойным философским дискурсом. Активный жанрообразующий философский дискурс романа обусловлен, во-первых, особой ролью авторского сознания, которому придается роль основной философско-эстетической и художественной стратеми произведения, оно порой более импульсивно, чем сфера сознания персонажей. Персонажи в романе «Мертвые бродят в песках» порой выглядят эпизодическими микро-образами, в структуре романа они часто образуют множество микро-сюжетов, обрамляющих главные сюжетные линии, связанные с образами Кахармана, Насыра и Синеморья (Аральского моря). В господстве микро-образов и функциональности множества параллельных сюжетов и заключается отличие романа Р. Сейсенбаева от романа А. Нурпеисова «Последний долг», посвященного аналогичной теме (Аральского моря). Наличие таких «отвлекающих» сюжетов, реминисценций, интертекстов, документальных вставок, притч, которыми изобилует структура произведения, свидетельствует об особой функциональности концептуально-семантического плана, который можно назвать символическим. Именно символическая выразительность, экспрессия этого слоя придает ему необходимую информативность, эксплицитную достаточность, что предполагает и естественную декодировку заложенных в нем смыслов. Вставные истории о чудовищном соме, Атабалыке и Анабалыке (белугах), которые эпизодически появляются в сюжете романа, имеют символическое значение. Это гротескные гиперболизированные образы, воплощающие противоположные качества моря, как пространственного существа: сом – темную сторону, белуги – светлую. Белуги помогают людям, порой даже спасают их, сом же норовит пожрать и поглотить зазевавшегося человека. Так, например, гигантский сом может втянуть своим дыханием человека на коне или верблюде, это своего рода ожившее

хтоническое существо, символически определяющее границы между грозной запредельностью и реальным миром. На эту границу чаще всего попадает Кызбала – сумасшедшая старуха, витающая сознанием между мирами. Она – образ маска, образ-символ. Старуха потеряла разум после страшной трагедии – гибели любимого сына в водах моря. Кызбала была когда-то красавицей, ее мужем был достойный джигит Нурдаулет, пропавший без вести на фронте (на самом деле живой, ставший обрубком после ранения и не желающий возвращаться к жене инвалидом). Таким образом Кызбала теряет и сына и мужа, и ее сознание не выдерживает такой трагедии. На символическом плане Кызбала своей трагедией отзеркаливает как судьбу всего приаральского аула Караой, теряющего жителей, так и погибающего моря. Периодические встречи чудовищного сома и сумасшедшей старухи на берегу моря предстают своего рода рефреном нарастающего катаклизма – гибели всего живого на берегу усыхающего моря.

Роман Роллана Сейсенбаева по всем жанровым признакам – эсхатологическое произведение, отмеченное печатью библейско-коранического апокалипсиса. Сверхзадача демиурга текста – имплицитного автора-повествователя – показать неумолимое приближение Последнего срока, предсказанного всеми пророками авраамитской религии, а также самими Священными писаниями. Эсхатологическое предощущение запечатлено и в названии романа «Мертвые бродят в песках». Мистерия смерти и неизбежного превращения еще живых героев в мертвецов правит балом на страницах огромного произведения Роллана Сейсенбаева. Смерть – inferнальная мистическая сила, скрытая за кулисами романа, влияющая на все события, изображенные в романе-реквиеме. Что же является первопричиной неизбежной катастрофы, к которой неумолимо приближаются как персонажи произведения, так и само море, прообраз всей живой природы – биосферы? В концептосфере произведения идеологически мотивированные действия людей по переустройству как самого социума (революция, реформации), так и по переделке природного ландшафта (строительство каналов, плотин, распашка целины) предстают ошибочными, неразумными, чаще всего слепыми. Автор убежден – чем активнее действует человек в переустройстве социума и ландшафта, тем больше вреда от этого самому человеку и природе, ибо в основе действия людей заложены узкие эгоистические стремления, то есть желание получить

максимальную экономическую выгоду от своих мега-проектов. Порок изначально заложен в экспансивной социальной природе человека, в стремлении к техносфере, в невозможности для него развиваться сугубо в индивидуальном духовно-ментальном плане.

«Что можно придумать страшнее, – подумал он, – на территории необъятного Казахстана невозможно отыскать уголка, где бы тебя не преследовал страх уничтожения! Все нацелено на уничтожение тебя, других людей, которые рядом, а, может быть, и на всю нацию. Под землей вот уже сорок лет рвутся страшные бомбы, на земле высыхают, гибнут моря. Реки отравлены выбросами химических заводов – по всему побережью рождаются уродливые дети: с двумя головами, тремя ногами. Вот твое будущее, Казахстан! Вот будущее твоей нации, Казахстан. Казахи, куда вам деваться? В тридцатых годах погибло два миллиона от голода – нынешняя катастрофа уничтожит всех!» [1, 412].

Таким образом, в романе Роллана Сейсенбаева задействована глобальная символика эсхатологической религиозной парадигматики. Она глубоко продумана писателем, ей придано значение литературной стратегии, в рамках произведения она претворена как основная функциональная концептосфера. Практически все макрообразы произведения управляются этим концептуальным полем, который предстает движущей пружиной всех значимых мотивов и сюжетных линий. Помимо Аральского моря другими макрообразами произведения выступают наступающая на людей новаяоявленная пустыня, зараженная солями и химикалиями, деградирующие Балхаш, Иртыш, атомные, химические и бактериологические полигоны Казахстана. Микрообразы произведения, в которых зеркально отражается главная эсхатологическая идея, это сами люди – жертвы экспериментов, отравленные химикалиями дети, многочисленные анималистические образы волков, диких собак, одичавших лошадей, рыб, грызунов, в том числе сома, белуг. На всех микрообразах романа, практически предстающих на уровне текста символами и концептами, лежит печать необратимого движения к хаосу. То есть на философском плане в романе господствует идея тотального движения всего и вся к энтропии. По мысли автора, главной силой энтропии на планете является человек как социальное существо, устремленное воплотить утопии. Невозможные на Земле утопии – обратная сторона вечной мечты человека о светлом будущем. Любые утопии заражены

идеологиями, а такие социальные утопии, как коммунизм, несут в себе грозное оружие – настропаленную и отточенную идеологию.

Глобальное энтропийное движение захватило всех существ, обитающих как в самом море, так и на его берегах, в том числе и на далеких от него территориях. Гибельное движение захватило наркодельцов Москвы и Петербурга, отправляющих курьеров за коноплей и маком к лощинам Сыр Дарьи, ученых, ратующих как за спасение моря, так и против этого, сановных чиновников, сидящих в своих креслах в обкоме и ЦК, как в республике, так и в центре. Никому не дано отсидеться в стороне и уцелеть в тепленьком местечке, грозные декабрьские события захватывают как самого Кунаева, так и молодежь, в том числе и провинциальную, оказавшуюся по разным причинам в столице, а также муллу Насыра, которого прихоть событий забросила на площадь главного города республики. Старик Насыр помимо своей воли оказывается свидетелем зверского избиения солдатами и милиционерами казахской молодежи на площадях и улицах Алма-Аты. Для него, все еще наивно верящего в партию и правительство, это акция массового насилия становится личной трагедией, рано подрывающей его жизненные силы. Все же для него главная трагедия – это гибель Аральского моря, так как он, как и другие аральцы, множеством подсознательных нитей связан с существом моря. Здесь можно усмотреть парадоксальные связи между рыбаками и рыбами, они находятся не в отношениях добытчиков и добычи, а в отношениях энерго-информационного взаимодействия, по сути, перехода форм друг в друга. Иначе говоря, рыбы и рыбаки – органы единого организма – моря, они находятся на разных уровнях, но принадлежат одной матрице. Вот почему главным героям романа – людям постоянно снятся рыбы, а большие рыбы, сом и белуги, могут говорить с ними. Гибель моря неизбежно ведет к массовому мору рыб и вымиранию людей. Мистерия массовой гибели рыб и людей развивается по нарастающему масштабу. Поначалу мы видим социальные и личные поражения положительных героев, борющихся за спасение моря. Постепенно они нарастают, а затем оборачиваются цепной реакцией смертей. Гибнут отравленные пестицидами дети-школьники и их учитель, тонет красавица Карашаш – возлюбленная могучего певца Акбалака, умирает сам поэт и певец Акбалак, в конце концов, один за другим умирают от рака жители Караоя, болезнь сводит в могилу профессора Славикова,

в песчаной буре погибают Кызбала и Нурдаулет, погибает от рук Кахармана наркоделец Кайыр, находит свою мучительную смерть от огня и сам Кахарман. Все эти смерти происходят на фоне ретроспективных сцен апокалипсического масштаба – массовой гибели казахов от голодомора 1931-32 гг., болезней и смертей во время испытаний атомного оружия и от последствий излучения на территории полигонов.

Особая роль в произведении предназначена образу Кахармана. Р. Мейрамгалиева, обобщая особенности творческой манеры Р. Сейсенбаева, пишет: «Философская напряженность письма характерна для романа Роллана Сейсенбаева. Для этого писатель использует разнообразные элементы сказа, легенда об Ата-балыке ассоциируется с образом второго значительного героя романа – образом Кахармана, которому часто снится сон о доброй рыбе, в детстве спасшей ему жизнь от сома» [2, 98].

Могуч Кахарман, ему даны немалые природные силы и большой интеллектуальный потенциал, он обладает богатым опытом социальной и политической борьбы, к его слову прислушиваются даже в Москве. Однако он обречен, ибо не может отрешиться ни от судьбы Аральского моря, ни от разрушительной рефлексии по поводу трагической судьбы родного народа в 20 веке. Терзания и постоянные поражения в битвах по поводу судьбы моря приводят Кахармана к тому, что он начинает пить. Повторяющиеся запой приводят его к неизбежной деструкции личности. Неудачи Кахармана и его усиливающийся порок становятся причиной преждевременной болезни матери и ее смерти. Поражение сына приводит к краху и главного положительного героя произведения – муллу Насыра с его провидческим даром. Похороны Кахарманом матери в условиях все усиливающейся песчаной бури – главный символический лейтмотив финала романа. Катастрофа, изображенная в финале романа, художественно воплощена как ряд сцен символического характера. Она носит поистине библейские масштабы. Начавшийся штормовой ветер не утихает в течение шести или семи дней. За эти дни беснующийся шквал сносит крыши домов, засыпает песком и солью животных и людей, нагромождает барханы на дороги и села, обрывает электрические линии. Нарушаются связи между центрами и отдаленными аулами. В аулах под завывание ветра доживают свои последние дни одинокие старики и старухи, в том числе сумасшедшая Кызбала и инвалид Нурдаулет. Кахарман в паре с наркодельцом Кыйром

волочит по пескам цинковый гроб с телом матери. Именно беспринципный и безнравственный Кайыр станет формальной причиной краха судьбы Кахармана (на самом деле порок давно разрушал его изнутри). В доме, где путников приютили, наркоделец Кайыр насилует беззащитную женщину – сноху хозяйки дома. Пришедший в ярость Кахарман, не владея собой, убивает Кайыра, а когда приезжает милиция, чтобы арестовать его, он запирается в землянке и сжигает себя. Гибель Кахармана – одного из главных положительных героев романа – апофеоз нарастающей катастрофы, ключевое звено всего символического ряда произведения. Она в свою очередь дает роковой импульс неуклонному движению муллы Насыра к закономерному концу. С гибелью сына его душевные силы – воля к жизни – истощаются. Однако Насыру суждено обретение заветной мечты – заблудившись в буране, он находит в пустыне мазар святого Иманбека. Этот мавзолей, затерянный на запретной территории космодрома Байконур, он искал много лет. Глубоко символична сцена завершения жизненного пути праведника Насыра, некогда силой молитвы вызвавшего сорокадневный дождь. Он нашел дорогу к храму.

А. Темирболат, анализируя художественную антропологию романов Р. Сейсенбаева, пишет: «В частности, по мнению Р. Сейсенбаева, жизнь людей представляет собой мельницу, в жерновах которой они вращаются, постепенно становясь ее рабами. Но в то же время прозаики утверждают, что человек – это тайна. Он не всегда подвластен приказам и планам. Человек живет по своим внутренним законам, которые ему диктует его природа. Поэтому понять его до конца и предсказать все его поступки невозможно» [3, 362].

Сегодня о широко известном романе «Мертвые бродят в песках» возникла большая и очень серьезная исследовательская литература. Книга вызывает размышления, полемические рассуждения, она становится причиной откликов философов, литературоведов, культурологов, политиков, журналистов, равнодушных людей, широкой читательской общественности, то есть тех, кого серьезно беспокоит судьба не только Аральского моря, но и экология всей планеты, в том числе экология внутреннего, духовного мира современного человека. Суть этой экологии заключается в постоянной подсознательной связи человека с живым планом земли, с ее стихиями: водой, воздухом, огнем и почвой. Если эта связь есть, она проявляется либо в мифологическом поле, либо в нравственной ответствен-

ности, либо в эмоциональной сфере, в форме постоянного любования природой, восхищением ее лучшими проявлениями, либо в сфере осознания своих потребностей в пище, в воде, в свежем воздухе. Поистине человек – отпрыск самой земли. И от этого никуда не деться. Писатель, цитируя слова Антуана де Сент-Экзюпери, формулирует эту заповедь в самом начале повествования в своем роде гимне Мировой Воде: «Вода!.. Ты – величайшее в мире богатство, но и самое непрочное в мире – ты, столь чистая в недрах земли. Можно умереть подле источника, если в твоей прозрачности есть хотя бы маленькая примесь магния. Можно умереть у твоего озера – если оно солончаковое. И даже утренняя роса становится ядовитой, если в ней есть соль. Ты не терпишь примесей, не выносишь ничего чужеродного, ты божество, которое так легко спугнуть... Но то простое счастье, которое ты даешь, – бесконечно» [1, 11]. Уже этот эпиграф, задающий чрезвычайно высокий тон всему повествованию, говорит о мифологическом камертоне, задействованном в романе «Мертвые бродят в песках».

Г. Гачев в послесловии к роману «Отчаяние или мертвые бродят в песках» пишет: «О, это универсум – этот роман. Еще и политика, и разные ее контрадикторные устремления, и ее буффонные персонажи-лицедеи на арене масс-медиа. Роман-панорама Бытия. И главный персонаж тут не личность, а народ в лицах разнообразных – в теснине между Природой и Историей, между этими Симплегадами: как между Сциллой и Харибдой пройти каравану народа и не быть размолоту и проглочену? Ибо стал безумен и шизофреничен тут человек, не в силах совладать и ориентироваться в навалившейся со всех сторон и так сразу требующей реакции многослойной действительности, в которой одно противоречит другому, и как согласовать все? У всех вроде своя частичная правота: и в аргументах «партии и правительства» орошать земли, и в установке экологов: не трожь Природу, она саморегулирующаяся система и мстит за некомпетентное вторжение, что и случилось как раз на территории Казахстана: его народ стал жертвой рассудочных экспериментов – и политиков (построить социализм-коммунизм), и ученых (преодолеть природу!) и т.п.» [1, 676].

И эти слова выдающегося ученого XX века стали поистине знаковым рефреном, которые отразили наиболее острую тревогу человечества на рубеже XX и XXI вв., а именно боль за нравственно-экологическое состояние людей, разру-

шающих не только природу всей планеты, но и собственную духовную природу. Совершенно очевидно, что роман Роллана Сейсенбаева, как и лучшие произведения Ч. Айтматова, В. Распутина, А. Нурпеисова, Т. Каипбергенова, отразили наиболее актуальные чаяния человечества постиндустриальной эпохи.

Вывод: таким образом, этот обзор показывает, что жизнь и творчество Роллана Сейсенбаева – это социально-эстетическая ментально-духовная деятельность человека, в котором переплелись и ярко выразились важнейшие направления духовно-психологического и цивилизационного развития казахского народа.

Литература

- 1 Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках. – М.: Советский писатель, 1991. – 688 с.
- 2 Мейрамғалиева Р.М. Типология и структура философского романа современной Казахской литературы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 192 с.
- 3 Темирболат А. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 504 с.
- 4 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%A8%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
- 5 Портрет Роллана. Статьи, эссе, стихи. – Алматы: RS, 2012. – 168 с.
- 6 Менің 100 кітабым (100 моих книг). – Издательский дом Роллана.
- 7 Международный клуб Абая / Каталог 2000-2013.
- 8 Сейсенбаев Р. Трон Сатаны. – М.: Художественная литература, 1988. – С. 327.
- 9 Информационный бюллетень.

References

- 1 Sejsenbaev R. Mertvyje brodyat v peskah. – M.: Sovetskij pisatel', 1991. – 688 s.
- 2 Mejrangaliev R.M. Tipologiya i struktura filosofskogo romana sovremennoj Kazahskoj literatury. – Almaty: Kazak universiteti, 2013. – 192 s.
- 3 Temirbolat A. Kategorii hronotopa i temporal'nogo ritma v literature. – Almaty: Cennye bumagi, 2009. – 504 s.
- 4 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%A8%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
- 5 Portret Rollana. Stat'i, ehse, stihi. – Almaty: RS, 2012. – 168 s.
- 6 Meniń 100 kitabym (100 moih knig). – Izdatel'skij dom Rollana.
- 7 Mezhdunarodnyj klub Abaya / Katalog 2000-2013.
- 8 Sejsenbaev R. Tron Satany. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1988. – C. 327.
- 9 Informacionnyj byulleten'.

Мамедов Н.М.
**Свадебная обрядность
в современной
азербайджанской поэзии**

Свадебная обрядность занимает важное место среди древних традиций Азербайджана. Свадебный церемониал является обрядом создания семьи, возникающим на основе брачного контракта, который заключается между двумя молодыми. Сватовство, обручение, вечер хны, первый визит и т.д. рассматриваются как этапы свадебной церемонии. Различные аспекты свадебной церемонии были отражены в примерах народного творчества. Расширение масштабов свадебных церемоний современности также оказало влияние на письменную литературу. Поэты в своих произведениях отражают все вышеперечисленные этапы свадебных церемоний. Большинство этих стихов посвящено восхвалению жениха и невесты. Перемещение невесты из отцовского дома, горечь разлуки и плач матерей, радость родственников показаны в этих стихах. Помимо примеров из обрядового фольклора и свадебной обрядности, в данной статье были представлены и образцы из стихотворений современных Азербайджанских поэтов.

Ключевые слова: азербайджанская поэзия, поэма, свадьба, традиция, помолвка, жених, невеста.

Mammadov N.M.
**Wedding ceremony in modern
Azerbaijan poetry**

Wedding ceremony takes an important place among the old traditions of Azerbaijan. Wedding ceremony is the union of family arising on the basis of the marriage settlement that, being between two young. The ties of relationship become wider by this ceremony which, organizes the base of the society. To ask in marriage, the betrothal, the henna party and to take the veil and etc. are considered the stages of the wedding ceremony. The various aspects of the wedding ceremony have reflected in the examples of folk-lore. Expanding of the wedding ceremonies has also influenced to the written literature. So, poets write many poems that, showing the stages of the wedding ceremonies. The majority of these poems are devoted to the praise of the bridegroom and bride. The moving of the bride from her own place, the crying of the mothers and the joy of the relatives are showed in these poems.

Besides the examples from the folklore, about the wedding ceremony, the examples from the poems by modern poets also have been given in the article.

Key words: Azerbaijan poetry, poem, wedding, habit, engagement, bridegroom, bride.

Мамедов Н.М.
**Қазіргі азербайжан
поэзиясындағы үйлену тойы
дәстүрі**

Азербайжан халқының ежелгі дәстүрлері арасында үйлену тойы ерекше орын алады. Үйлену тойы – екі жастың арасындағы неке келісімі негізінде отбасын құруға бағытталған ізгі ниеттің салтанаты болып есептеледі. Үйлену салтанатының әр түрлі қырлары халық шығармашылығының үлгілерінде тамаша бейнеленген. Қазіргі заманғы үйлену салтанаты шеңберінің ұлғаюы жазба әдебиетке де ықпалын тигізіп отыр. Ақындар өздерінің шығармашылығында үйлену салтанатының жоғарыда аталған салт-дәстүрге толы кезеңдерінің барлығын құнарлы тілмен суреттейді. Бұл өлеңдердің көпшілігі қалыңдық пен күйеуді мадақтауға арналған. Қалыңдықты әкесінің үйінен өзге үйге апару, ажырасу тақсыреті, аналардың жылап-сықтауы, ата-аналардың қуанышы – барлығы ақын өлеңдерінде өз орнын тапқан. Мақалада ауыз әдебиетіндегі үйлену тойы дәстүрлері үлгілерімен қатар қазіргі Азербайжан ақындары өлеңдерінің үлгілері де келтірілген.

Түйін сөздер: Азербайжан поэзиясы, поэма, үйлену тойы, дәстүр, құда түсу, күйеу жігіт, қалыңдық.

СВАДЕБНАЯ ОБРЯДНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

Введение

Среди самых древних обычаев и традиций азербайджанского народа, отличающихся своеобразными особенностями, является свадебный обряд. У корней этого обряда, вначале известного как «*düyün*» – узел, затем как «*toy –düyün*» – «свадьба – узел», а сейчас прославившегося лишь как «свадьба», основное место занимает представление новой семьи обществу. Как известно, «*düyün*» является выражением, используемым в значении «закрывать, узел». Под этим выражением подразумевалось создание семьи двумя молодым людьми разных полов, связавшихся друг с другом. В древние времена, на первичном этапе семейных отношений, этот обряд проводился очень сжато, на последующих этапах развития расширился. Называние этого обряда свадьбой также связано с расширением зоны охвата этого обряда. Так, в древнетюркском языке слово «*toy*» использовалось в значении *собраний, съезда*. Встречающееся в «Книге моего Деда Коркута» выражение «*toy edib*» также было в этом значении. Однако в последнее время охват слова «*düyün*» – узел чуть ли не целой области, города, в результате своей громадности превратился в «*toy*» – свадьбу в значении «*большое собрание*». Таким образом, в настоящее время свадьба воспринимается как перевод имеющихся между двумя молодыми людьми противоположного пола отношений в рамки семьи и в качестве основного фактора развития.

Такие обычаи и традиции, как сватовство, обручение, хына-яхма (буквально – обряд нанесения хны), переселение девушки, женитьба сына, приведение невесты, дувагапма (букв. захватывание вуали, фаты) в памяти азербайджанского народа живут под обобщенным названием свадебная обрядность. Исполняемые на этих обрядах песни называют свадебными песнями. В свадебных песнях пропагандируются такие высокие нравственные качества, как верность клятве, преданность, любовь, красота, жажда любви, доверие между влюбленными, мужество, неуклонность и честность:

Qızıl üzüyün qaşı,
Yandı bağrımın başı.

Sevdiyim yar olmasa,
Yandırırım dağı, daşı.
Камень золотого кольца,
Сгорел сердца уголок.
Не будет любимой моей,
Сожгу горы, скалы (собрано нами).

Первый этап свадебного обряда – сватовство. Обычно на сватовство идут убеленные сединами женщины и мужчины мужской стороны. Если женщины заранее исподтишка получили согласие, и сватовство проходит комфортно, дается ответ «да». Когда изначально нет согласия, в деле могут быть промедления. В таких случаях говорят:

Elçi gəldik bir qıza,
Rast olduq insafsıza.
«Нэ» cavabın alınca,
Çayımız döndü buza.

Пришли свататься к девушке одной,
Встретили бессовестную.
Пока ответ «да» мы получили,
Чай наш превратился в лед (собрано нами)

Произнесением слова «Благословляем» – дедом, отцом или кем-то из близких девушки, в чай добавляется сахар, пьется «сладкий чай». После получения согласия женщины поют:

Söz almağa gəlmişik,
Tez almağa gəlmişik.
Biz oğlan adamıyıq.
Qız almağa gəlmişik (11)

За обещанием мы пришли,
Быстро забрать мы пришли.
Мы парня люди.
Забрать девушку пришли (собрано нами)

Сватовство считается первым и основным этапом свадебного обряда. После получения ответа «да» там же определяется время обручения. Обручение осуществляется в более широком составе. Обручение происходит в доме девушки или же доме торжеств, согласованной со стороной девушки. Здесь участвует основная родня с обеих сторон, новые родственники представляются друг другу, происходит знакомство, сближение. Обручальное кольцо обладает священной ценностью, связывающей друг с другом двух молодых людей. После обручения начинается свадебный обряд. Мы хотим представить несколько сжатых фрагментов из Ордубадских свадеб в качестве образца. Ведущий свадеб, известный под прозвищем Дервиш

Малик, «король свадеб» Малик Гасанлы произносит с именем Аллаха на устах:

«Elin gözəl adətində,
Məhəmmədin hümmətində,
Bəy-gəlinin qismətində,
Allah özü xeyir versin.

По прекрасному обычаю народа,
Именем Мухаммеда,
Жениха с невестой уделу,
Аллах сам пусть дает благословение.

Мы живем благодаря неписанным законам. В семейных отношениях они занимают основное место. В частности, взаимоотношения невестки со свекровью в семье. Говорят:

Ər evinə köçən qızın dilinin altında qənd gərək,
Qaynanalı gəlinin dilinin altında bənd gərək.

Переезжающей в дом мужа девушке под язык сахар нужен,
Девушке, имеющей свекровь, под языком засов нужен.

Тамада свадьбы дает слово родителям, родственникам. Затем дает такое наставление:

Aqıl olan sevgisini el içində car eləməz,
Əsil olan əsil alar, bədəsili yar eləməz .
Xoşbəxt olasan, gəlin!
Xoşbəxt olasan, a bəy!»

Умный о любви своей в народе не трубит,
Благородный возьмет благородную,
неблагородную половинкой не сделает.
Счастлива будь, невеста!
Счастлив будь, жених!» (собрано нами)

Большинство выступающих на этих свадьбах стараются декламировать стихи сообразно духу свадьбы. Известно, что свадебная церемония осуществляется поэтапно. После обручения за день до свадьбы проводится хынахды. Приготовленная хна наносится на руки, пальцы. «В ту ночь, принарядив невесту, усаживают ее посреди комнаты. Девушки и женщины наносят хну на руки-ноги невесты, говоря при этом в Нахчывани хакушка (лирические образцы), в Шаруре хагушга и гулумэй, а в Анатолии – мани и турку»... [1, 25]. Поэтапное разрешение всего свадебного обряда сопровождается образцами народного творчества. Сказанные благопожелания, гулумей, хакушка и другие лирические образцы оказывают помощь для веселого проведения церемонии, создают доброе настроение. Иногда ведущим этих мероприятий становится

заранее призванный тамада. Ведущий, произнося образцы современной поэзии, еще более оживляет эти мероприятия:

Из «Сказанного на свадьбе стихотворения» Асима Ядигара:

Gəlinlərin, qızların
Arzuları çin olsun.
Subay qızlar hamısı
Bir ağ göyərçin olsun [2, 61].

Невест, девушек пусть
Мечты все воплотятся.
Незамужние девицы все
Белыми станут пусть голубками.

Или же как в написанных Агасафой «Баяты для дочери», дается благословение девушкам:

Ağasəfa, xoş baxtı,
Xoş göründü, xoş baxdı.
Tanrım, qızıma bəxş et,
Xoş taleyi, xoş baxtı [3, 55].

Агасафа, хорошим везением,
Хорошо выглядел, хорошо посмотрел,
Боже, подари дочке моей,
Хорошую судьбу, хорошее везение.

Традиционно при выходе невесты из дома играет мелодия «Вагзалы». Мелодия «Вагзалы», означая проводы, указывает на разлуку девушки с отчим домом. В этой мелодии вместе с радостью синтезирована некая грусть, скорбь от разлуки. В советский период грустное влияние мелодии «Вагзалы» поэт Тофик Байрам сумел воспроизвести характерными образами в своем стихотворении. Все матери, провожая дочерей в дом мужа, плачут. Под воздействием этого чувства поэт на свадебной церемонии своей сестры Эльмиры попытался осмыслить плач матери в стихотворении «Играет вагзалы»:

Gedirsən ən şirin arzu-kam kimi,
«Vağzalı» çalınsın, get yavaş-yavaş.
Dünyada hər ana öz anam kimi,
Bircə toy günündə ağlayaydı kaş! [4, 26].

Уходишь как самые сладкие мечты,
Пусть играет «Вагзалы», иди потихоньку.
Хорошо бы, чтобы каждая мать, как и моя мать,
Лишь в день свадьбы плакала!

Стихотворение Тофика Байрама «Вагзалы играет» оказалось у всех на устах. После него поэты часто обращаются к этой теме. На современных свадьбах мелодия «Вагзалы» звучит дваж-

ды: – когда невесту, разлучая с домом, ведут в дом торжеств, и после завершения свадебной церемонии при проводах в дом мужа. «Свадебная церемония от начала и до конца сопровождается песнями» [5, 88]. Стихотворение Ислама Садыга «Нахчыванская свадьба» посвящена его другу Амраху. Приглашенный на свадьбу нахчыванцев в Баку поэт видит проведение свадебного обряда согласно обычаям и традициям народа.

«Naxçıvan» yazmışdı şəfəqlər göyə,
Naxçıvan fəslinə, ayına düşdüm.
Qovuşub arzuya,
Yetib istəyə
Bakıda Naxçıvan toyuna düşdüm [6, 54].

«Нахчыван» написали зарницы на небе,
В Нахчыванский сезон, месяц я попал.
Добившись мечты,
Достигнув желанья
В Баку оказался я на Нахчыванской свадьбе.

У Нахчыванских свадеб есть своеобразные особенности. Забытые во многих местах национальные танцы, благопожелания обязательно исполняются на Нахчыванских свадьбах. Одним из национальных танцев является «Яллы». Танцевать «Яллы» столь же ответственно, сколь и сложно. Особого внимания требует вид «Яллы» под названием «Танзара». Неправильным шагом одного человека может расстроиться, нарушиться ритм танца. В этом танце женщины и мужчины танцуют, держась за руки мизинцами. Идущий во главе группы ведущий, размахивая платком в правой руке, словно регулирует ритмичные движения.

Oynamaqdan ötrü neçə sinədə
Ana, bacı qəlbi üzöldü burda.
Dindi «Naxçıvanı»,
Dindi yenə də,
«Naxçıvan yallısı» düzöldü burda [6, 54].

В желании танцевать в скольких телах
Души матерей, сестер истрепались здесь.
Выслушай «Нахчыван»,
Выслушай заново,
«Нахчыванское яллы» выстроилось здесь.

С древних времен свадебные обряды проводились преимущественно в осенние месяцы. Осень называли еще сезоном свадеб и помолвок. В частности, было множество причин проведения свадеб в сельских местностях осенью. Прежде всего, осень – время сбора урожая с полей. Если изобилие урожая определяло экономиче-

скую сторону свадеб, вместе с тем, и увеличение временных возможностей в силу уменьшения работ осенью создали условия для лучшей организации свадебных церемоний. Осень и зима считаются наиболее выгодным временем для общения, сближения создающей семью пары. Сказанное нами нашло свое отражение в стихотворении Рашида Фахралы «Осень».

Toy-nişan fəslidi payız, yenə də
Piçariç düşəcək bulaq başında.
Qızlar bulağından su içən qızın
Gözləri qalacaq elçi daşında...
Bərəkət fəslidi payız, elatın
Toy- nişan fəslidi, mağar fəslidi [6, 80].

Сезон свадеб и помолвок осень, снова
Перешёпот будет снова у родника.
У девушки, пьющей воду из родника девушек
Взгляд застынет на камне сватов...
Изобилия сезон осень, народа
Свадеб и помолвок сезон, палаток сезон.

В прошлом было и такое выражение, связанное со свадьбой, как устная договоренность – *гебеккесме*. В результате этих соглашений между родственниками и близкими людьми возникали родственные связи. Подобные мероприятия осуществлялись и на самом высоком уровне, то есть между находящимися у власти, с целью надежности, устойчивости. Обычно дочери местных придворных выдавались за сыновей падишахов, либо их самих, и этим принимались в расчет принципы укрепления власти. Подобное событие не прошло и мимо судьбы Агабейим-аги (Агабаджы), дочери Карабахского хана Ибрагимхалил-хана: «Агабейим-ага родилась в 1780 году в городе Ханкенди. После убийства Мухаммед-шаха Каджара в 1797 году в городе Шуше, на престол вместо него взошел Фатали-шах. Фатали-шах, «ради удовлетворения обеих сторон», предлагает Ибрагим-хану отправить свою дочь Агабейим-агу в его гарем. Ибрагим-хан соглашается с этим браком и свою любимую дочь выдает замуж за иранского правителя Фатали-шаха (1801).

Ощущающая себя в шахском доме беспокойно, словно соловей в клетке, Агабейим-ага старалась облегчить свое горе, тоску в баяты:

Əziziyəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ!» [8]

Дорог ты мне, Карабах,
Шеки, Ширван, Карабах,
Даже если станет раем Тегеран,
Не забудется Карабах!

Были случаи превращения девушек в предмет купли-продажи, порой ради прекращения кровной вражды выдача замуж за мужчин старше себя в качестве *гюню* (*гюню* – новая жена по отношению к прежней жене), а иногда, даже за малолетних мальчиков. Несоответствие в обоих случаях сопровождалось обидой на всю жизнь:

Ağ alma allanıbdı,
Budaqdan sallanıbdı.
Cavan deyə verdilər,
Saqqalı çallanıbdı.

Белое яблоко покраснело-попело,
С ветви свисает.
Отдали за молодого,
А у него борода вся седая.

Одним из таких обычаев было «*гебеккесме*» (*гебеккесме* – перерезание пуповины). Выражение «Брак двоюродных брата и сестры по отцам заключен на небесах» даже сегодня в силе в некоторых районах. Заключаемый между братьями этот союз, хотя порой и становился причиной нежелательных результатов, все еще имеет место. В стихотворении Ибрагима Ильяслы «Желтый цветок, прежелтый цветок» говорится об этом. Выданная за двоюродного брата по отцу девушка делится своим горем с желтым цветком, живет в печали и горести из-за несбывшейся любви:

Öz doğması qənim olar
O gözəlin sevdasına.
Gecələri qol qaldırır
Oynayar qəm havasına-
Sarı çiçək, sarıma çiçək!
Dili dönməz qarğımağa
Düşmənlər olan doğmasını.
Sarı güllərə qarğıyar,
Öldürüb saxlar yasını,-
Sarı çiçək, sarıma çiçək! [9, 70]

Свой родной мучителем стал
Той красавицы любви.
По ночам, руки подняв,
Танцует под печальную мелодию -
Желтый цветок, прежелтый цветок!
Язык не повернется проклинать
Врага, что родственником является.
Желтые цветы проклинает,
Убив, поминки держит,-
Желтый цветок, прежелтый цветок!

Данное стихотворение Ибрагима Ильяслы было написано как заимствование из фольклора жанра гымгыма (гымгыма – лирическое четверостишие). В гымгыма есть такие строки:

Sarı çiçək. sarıma, çiçək.
Dərəllər-ağlayallar,
Sərəllər-ağlayallar!
Əmim oğludu, babım ha deyil,
Boynuma bağlayallar,
Verəllər-ağlayallar.
Görəllər-ağlayarlar...[9]

Желтый цветок, прежелтый цветок
Сорвут – заплачут,
Расстелят – заплачут!
Брат мой, не пара мне,
На шею повяжут,
Выдадут – заплачут.
Увидят – заплачут...

Как видно, и в стихотворении, и в образце гымгыма ведется речь о тяжелой участи девушки, выданной за двоюродного брата. Подобный брак становится причиной не только горевания девушки, но и родители девушки сожалеют, горюют, плачут (выдадут – заплачут, увидят – заплачут). Еще один достойный внимания момент связан с желтым цветом. И в народной песне «Невеста в желтом» выражается скорбь, злополучие, тоска по любви:

Saçın ucun hörməzlər,
Gülü qönçə dərməzlər,
Bu sevdə nə sevdədi?
Səni mənə verməzlər,
Sarı gəlin!

Края волос не завивают,
Цветок бутоном не срывают,
Что это за любовь такая?
Тебя за меня не выдадут,
Невеста в желтом!

Судьба девушки, живущей тайной любовью с любимым пастухом, решена еще в детстве, то есть когда «цветок был бутоном». Поэтому невеста в желтом, осознав невезучесть своей судьбы, невозможность освободиться от оков прошедших обычаев и традиций, завивает края волос. «завивание краев волос» означает закрытие счастья узлом. Невеста носит желтое. Желтый цвет, хотя и выделяется, в нем есть скорбные нотки. И в народной литературе желтый цвет отража-

ет скорбь. Желтый цвет напоминает желтый цветок.

Сельджан-хатун в желтом платье из «Книги моего Деда Коркута» также упоминается в стихотворении Соны Велиевой «Желтая красавица, желтый цветок». Скорбь, смешавшаяся с хорошим настроением стихотворения, ведет нас в глубь горя:

Oğuz qızı sarı donlu,
Selcan xatun yada düşdü.
Ürəyim lap oda düşdü [10, 21].

Огузская девушка в желтом наряде,
Сельджан-хатун вспомнилась.
Сердце мое воспламенилось.

Эти печальные любовные приключения слезами девушек с поправленными правами превратившись в словесные перлы, как позумент висят на шее этих несчастных невест. В наших баяты видим их изображение с полной обстоятельностью. Как мы отмечали выше, подобные браки, основанные на договоренности, силе, психологии торговли, завершались в итоге слезами и порой катастрофой:

Bu dağların meşəsi,
İyildir bənövşəsi.
Könülsüz gedən qızın
Ağlamaqdı peşəsi [11, 369]

Этих гор леса,
Ароматны их фиалки.
У помимо воли вышедшей девушки
Плач постоянное занятие.

Заключение

Наряду со всем этим надо сказать, что свадебный обряд как ветвь доведенных до наших дней традиций и обычаев нашего народа, богатого весельем, радостью, музыкой и игрищами, веками шлифуются и выражают большое значение. Свадебная церемония представляет вновь созданную семью обществу и определяет ее место. Возникают родственные связи отдельных семей, семья, превратившись в племя, а племя в род, составляют основы общества. Исторически это родство высоко ценилось, развивалось в качестве обряда, отображающего в себе наши национальные ценности.

Литература

- 1 Мамедова М. Игры и представления в Азербайджанском и Анатолийском фольклоре. – Баку: Наука и просвещение, 2014. – 208 с.
- 2 Ядигяр А. Все имеет конец. – Нахчыван: Золотая гора, 2007. – 290 с.
- 3 Агасефа. Баяты для дочери // Журнал «Азербайджан». – 2014. – №4. – С. 55.
- 4 Байрам Т. Избранные произведения. – Баку: Лидер, 2005. – 328 с.
- 5 Бабаев И., Эфендиев П. Азербайджанская устная народная литература. – Баку: Просвещение, 1970. – 268 с.
- 6 Садыг И. Страдай, душа моя, страдай. – Баку: Азернешр, 1995. – 176 с.
- 7 Фахралы Р. Осень // Журнал «Азербайджан». – 2011. – №11. – С. 12.
- 8 Агабейим ага // <https://az.wikipedia.org/wiki/>
- 9 Ильяслы И. Желтый цветок. прежелтый цветок // Журнал «Азербайджан». – 2014. – №4. – С. 70.
- 10 Велиева С. Аразбары. – Баку: Закон, 2011. – 184 с.
- 11 Антология Азербайджанского фольклора. – XII книга. – Баку: Сада, 2005. – 464 с.

References

- 1 Mamedova M. Igry i predstavleniya v Azerbajdzhanskom i Anatolijskom fol'klore. – Baku: Nauka i prosveshchenie, 2014. – 208 s.
- 2 YAdigyar A. Vse imeet konec. – Nahchyvan: Zolotaya gora, 2007. – 290 s.
- 3 Agasefa. Bayaty dlya docheri // ZHurnal «Azerbajdzhan». – 2014. – №4. – С. 55.
- 4 Bajram T. Izbrannye proizvedeniya. – Baku: Lider, 2005. – 328 s.
- 5 Babaev I., EHfendiev P. Azerbajdzhanskaya ustnaya narodnaya literatura. – Baku: Prosveshchenie, 1970. – 268 s.
- 6 Sadyg I. Stradaj, dusha moya, stradaj. – Baku: Azerneshr, 1995. – 176 s.
- 7 Fahrly R. Osen' // ZHurnal «Azerbajdzhan». – 2011. – №11. – С. 12.
- 8 Agabeyim aga // <https://az.wikipedia.org/wiki/>
- 9 Il'yasly I. ZHeltyj cvetok. prezheltyj cvetok // ZHurnal «Azerbajdzhan». – 2014. – №4. – С. 70.
- 10 Velieva S. Arazbary. – Baku: Zakon, 2011. – 184 s.
- 11 Antologiya Azerbaj dzhanskogo fol'klora. – XII kniga. – Baku: Sada, 2005. – 464 s.

Dzhalamova Zh.,
Joldasbekova B.

**Author's consciousness in
the poem «The black Arab»
 («Cherniyarab») of M.M. Prishvin**

Джаламова Ж.Б.,
Жолдасбекова Б.Ө.

**М.М. Пришвиннің
«Черный араб» поэмасындағы
авторлық таным**

Джаламова Ж.Б.,
Джолдасбекова Б.У.

**Авторское сознание в поэме
М.М. Пришвина «Черный араб»**

The article shows the relationship between the real person and the image of the author in a creation of literature. Especially, it reveals importantly autobiographical literature, where the author and protagonist as close as possible to one another, but in most cases are not identical. While analyzing the poem, it occurs the problem of genre specification and ratio of the author and the hero of «Black Arab». The poem constructed on the autobiographical basis, it has two narrative plans – the plan of the present (at this level the narrator acts) and the past (where the narrative is reconstructed on author's own «I»). Thus, it was analyzed that the author did not copy the mirror reflection of his personality. It seems that he grasped his biography and did not copy the reality directly, but creatively transforms it. Moreover, in this paper it identifies the most important dominant of the author's consciousness: monologics, «right-evaluative point of view» (by B. Corman), passeism and phenomenological nature of the narrative.

Key words: image of the author, the autobiographical hero, the subject and the object images, monologics, right-evaluative point of view, passeism, phenomenological nature of the narrative.

Мақалада әдеби шығармадағы автор образы мен шынайы тұлғаның арақатынасы мәселесі қарастырылады. Осы мәселе, әсіресе, автобиографиялық әдебиетте айқын аңғарылады, онда автор мен қаһарман бір-біріне тым жақын, бірақ көп жағдайда бірдей емес. Жанрлық қасиеттері мәселелері және автор мен қаһарман арақатынасы М.М. Пришвиннің «Черный араб» поэмасын талдау барысында айқындалады. Поэма автобиографиялық негізде құрылған, шығармада екі баяндау жоспары бар, олар – осы шақтың жоспары (бұл деңгейде баяндаушы, мәтін авторы сөйлейді) және өткен шақ та (авторлық жады арқылы өңделген өзіндік «мен»). Осылайша, шығармада субъектінің екіге бөлінгендігі көрсетеді. Бір жағынан, бұл автордың өткен шақтағы өзінен алшақтауы анық көрсетеді. Екінші жағынан, көбінде автобиографиялық шығарма автор мен қаһарманның сәйкес келуін қарастырады. Автор өз қаһарманын өзінің өмірбаянымен, тағдырымен, мінезімен толықтырған.

Түйін сөздер: автор образы, автобиографиялық қаһарман, бейнелеудің субъектісі мен объектісі, монологтылық, тура бағалау тұрғысындағы көзқарас, пессимистілік, баяндаудың феноменологиялық табиғаты.

В статье рассматривается вопрос о соотношении реальной личности и образа автора в литературном произведении. Особенно актуально это проявляется в автобиографической литературе, где автор и герой максимально приближены друг другу, но в большинстве случаев не идентичны. Проблема жанровой специфики и соотношения автора и героя обнаруживается при анализе поэмы М.М. Пришвина «Черный араб». Поэма построена на автобиографической основе, в ней есть два повествовательных плана – план настоящего (на этом уровне действует повествователь, автор текста) и прошлого (реконструируемый авторской памятью собственного «я»). При анализе было выявлено, что в автобиографическом герое автор не отражает зеркально, а скорее осмысляет свою биографию, не копирует реальность прямо, а творчески преобразует ее. Кроме того, были выявлены важнейшие доминанты авторского сознания: монологичность, «прямо-оценочная точка зрения» (по Б. Корману), пессимистичность, феноменологическая природа повествования.

Ключевые слова: образ автора, автобиографический герой, субъект и объект изображения, монологичность, прямо-оценочная точка зрения, пессимистичность, феноменологическая природа повествования.

**AUTHOR'S
CONSCIOUSNESS IN
THE POEM «THE BLACK
ARAB» («Cherniyarab»)
OF M.M. PRISHVIN**

The term «author» (lat. «auctor» – a subject of an action, an organizer, a founder, a teacher, and, in particular, a creator of a work) has several meanings in the field of an art criticism. Firstly, it is a creator of art work as a real person with certain destiny, biography and identity. Secondly, it is an image of an author, localized in text, i.e an image a writer, painter, sculptor or director gave himself. And, at last, but not least, it is an art creator present in his creation as whole, immanent to work. An author (in this meaning) in certain way submits and elucidates a reality (life and its occurrences), comprehends and estimates it, proving himself as the subject of art activity. Author's subjectivity builds up a work, and moreover, it creates its artistic integrity. It is an integral, universal, most important side of an art (along with aesthetic and cognitive principles). The «spirit of authorship» is not simply present, but dominates over any forms of art activity whether a work has its personal creator, in case of collective work or when the author is named or his name is concealed [1, 54]. Correlation between «biographic» identity of author-creator and author's image was a topical question throughout XX century. There were various points of view both allowing combination of these concepts (especially within the frame of the biographic approach) and vigorously denying it. Decrease of interest paid to the author and, respectively, an estrangement from biographic interpretation of his image was outlined in works of formalists. Thus, B.M. Eikhenbaum, with a thrust at the school of literary criticism, strictly divided concepts of the «biographic» person and an image of the author. It originates from the statement, that «no single phrase of a work could be itself a simple «reflection» of the author's personal feelings, but is always a construction and game, we cannot and we have no right to see in a fragment something another, except the certain artistic approach. For science it is wrong to identify any separate judgement with a psychological content of the author's soul. In this sense, a soul of the artist as the person experiencing different moods always remains and should remain outside of his work. The artistic work is always something made, designed, created – not only subtle, but also simulated, there is no place for reflection of soul empirics» [2, 321]. Correlation between author-protagonist categories is a core question in M. Bakhtin and L.Ginzburg's discussions. In Bakhtin's opinion, the

protagonist never coincides with the author-creator, «otherwise the artistic work couldn't be created» [3, 80]. The scientist writes, that «the theoretical agreement of the author and the protagonist is out of the question. Of course, there are few cases of concurrence between the author and the protagonist when the writer puts own ideas in the character's mouth, but according to Bakhtin, it is aesthetically unproductive. In those cases when protagonist is autobiographical it can «take control of the author»: the author looks at the world with the eyes of the protagonist; protagonist for the author is a valuable foothold. But also what can happens is «the author takes control of the protagonist, brings within some finishing points [3, 93]. And sometimes the protagonist appears as self-sufficient, «self-satisfied» and is separated from the author, moreover – he is «his own author». [3, 101]

Bakhtin asserts, that more similarity of the author with the protagonist – less work is artistic, as only actions of another person can be artly intelligent. Being within, it is impossible to create the complete, objective picture of the actions in theoretical agreement of the author and the protagonist». The principle of «being outside» should not be broken, the author should take a boundary position in relation to work created. If he will cross this border – aesthetic stability of the world created by him will be destroyed. «The author cannot and should not be defined as a person» [3, 263], he is only «a set of creative principles », directing and defining aesthetic activity of the reader.

In «On lyrics» (1964), L. Ginzburg writes about different forms of presence of the author in the text. In prose more often the author is hidden, means he doesn't coincide with the story-teller, his assessments, «his attitude the reader perceives continuously, but in different form» [4, 9]. In lyrical prose or the poetic epos the figure of the author is revealed, and in lyrics the author acts not only as the subject, but also as an object of the image. At the same time the author's consciousness may be hidden under various masks, characters, codifying «the lyrical person so that it can appear through» [4, 10]. The most indicative cases in the Russian literature where through the poetic text with the perfect evidence appears the author's identity are the lyrics of Lermontov, Blok and Mayakovsky. And the image of the lyrical protagonist can be based on the actual facts of the biography of the poet.

In modern literary criticism the matter of correlation between the author and the protagonist continues to be studied. This question takes a part in the research made by N. Nikolina, «Poetics of Russian

autobiographical prose». Speaking about the maximal congeniality of the author and the protagonist as a prominent feature of autobiographical works, she pays attention to the linguostylistic aspect of the given question. Nikolina emphasizes, that «an image of the story teller ... it is not simple one of the speech masks of the author, but also his direct self-expression as the certain language person possessing the specific biography» [5, 112]. The analysis of the author's image is connected to the analysis of speech. Self-objectifying in the text, the subject is biased to subject matter of the image and inclined to its idealization. It is coordinated with L. Ginzburg's thesis, that the author of «memoir and autobiographical works is always some kind of the positive protagonist» [6, 210]. The storyteller, by interpreting own self, acts both as the subject and as object of the description. In our opinion, adequate understanding of structure and internal principles of an artistic work is impossible without the reference to a problem of an image of the author. It is especially important in the autobiographical literature where the author and the protagonist are at the closest to each other, but in the majority of cases are not identical. Proper understanding of the author position concerning the protagonist helps to come closer to the true sense of the text.

The problem between genre specification and correlation between the author and the protagonist sharply arises at the analysis of a poem of M. Prishvin «the Black arab» [7]. Every genre form both of an artistic and documentary works is based on a thematic content, style and composite construction. The core of an autobiographical genres – formation of concept of the person about itself, dynamics of its progress. Research of an image of the author in the literature is one of priority problems. According to N. Nikolina, «subject matter of the image in autobiographical prose eventually becomes not the past itself, but the «past» » in accordance with development of an inner world of the author» [5, 10]. The center of autobiographical work is the author's «I» and his attitude to the world. Structure of an image of the author maybe various. According to a genre specification in texts with the predominating documentary beginning there are two narrative plans – the plan of the present (level of the storyteller, the author of the text) and the past (an «I» image reconstructed by author's own memory). Thus, there is a split of the subject. On the one hand, it may imply a certain detachment from the author himself from the present and the past. On the other hand, the autobiographical creation assumes the coincidence of the author and the protagonist. The author is om-

niscient, informed about all described events. He is subjective, approves fairness of assessments stated; his target is a confession, authenticity of everything narrated.

The author endows protagonist with his biography, destiny, personality. Nevertheless these two figures are not always identical, though many structural features of work create coincidence visibility, including first-person narrative, external similarity, coincidence of their names. But rather will be said that in autobiographical protagonist the author does not reflect, and rather comprehends his biography, does not directly copy the reality directly, but creatively transforms it. This statement is to full extent applicable to the poem «the Black Arab».

The subject matter of the poem is a travel across Kazakhstan. In this wonderful story the protagonist has appeared as the enigmatic black arab somewhere in steppes going from Mecca, while the rumor about his movement is carried on many kilometers around. There is a two-scheduled structure of a narration in this poem: the basic subject line which reflects time of travel, interrupted by inserts addressing to mythological and bible plots of a youth. The opposition on which the ideological plan is based, – harmony in two understandings and replacement of one understanding by another – is connected with spiritual evolution of the protagonist. Instead of the traditional for autobiographical genres narrative form, which is first-person narrative, the author chooses the form of a narrative from the third party, detaching himself from the image. Nevertheless we can approve, that in this case protagonist expresses author's consciousness. Their vital and philosophical positions coincide. During the analysis of the work the major dominants of author's consciousness have been revealed.

Monologics, which means an orientation of a narration on a private world of the author-protagonist, on reconstruction of movement of its self-consciousness. The narration in the novel is full of an autoreflection that is usual for any autobiographical genre. Recreating his own biography, the writer compares and overestimates the facts of the life, spiritual evolution of the protagonist is traced. The author and the protagonist here are almost identical, are in one valuable system of coordinates, their ethical positions coincide.

«Right-evaluative point of view» (by B. Corman) [8]. The attitude of the story-teller to described events is biased. The subject of consciousness states direct judgements and assessments. The text is exaggeratedly emotional, which gives a sense of participation of the author in described events. The

poem is characterized by the deep analysis of philosophical relations between the man and the nature, not only concerning knowledge of the protagonist, but also a definition of the attitude of the author towards the phenomenal world.

Passeism. The past acts as the self-valuable category, more valuable than the present. There are images of many real people the writer was in relationship with. But the material of life providing a base for narration, is anyhow advanced and transformed by the author in connection with his principles. Some of the facts are intentionally shaded. It explains unwillingness of the writer to open the certain pages of the biography, which it seen differently with time passing.

The motive of wanderings is in line with the motive of memoirs, where archetypical return to origins is detected. Memory allows the person not to feel buried within the limits of his existence. The most vivid example – a situation with the protagonist who is named «the Black Arab» in the poem. The story-teller more and more tends to mystification, almost clownery, but actually behind this name the writer is hidden.

The phenomenological nature of a narration. A subject and an object of narration are the one, and a life in work appears as a fragmentary stream of occurrences and conditions. Characters do not aspire to re-create the reality; they obey their destiny, moving with the stream of life. Due to it the poem becomes more lyrical. Later Prishvin has characterized the work this way: «It is clearly poetic thing, it can serve the brightest transformation of a sketch into a poem as a self-willed pressure of a poetic material» [9, 131]. Echoes of the childhood, love experience, memoirs on days of imprisonment are accompanied by the reference to the Bible images of Abraham, Eve, the Promised Land. This form veneers narration with visibility of objectivity, relevancy, brings to the forefront author's words. This approach allows to keep a distance among the author and image of himself, allows him to be released from subjectivity and include represented events into the objective world of history, endowing a narration with superpersonal character.

So, existence of different sights at a problem of a correlation of the author and the protagonist shows possible variety of interpretations of relationships between these two categories. The multidimensional analysis of a literary work allows to define a degree of distance of the author from the protagonist, which is especially important in discussion on work with the predominating autobiographical

origin. Here borders between an artistic and documentary reality are often blurred. According to the reasons concerning M. Prishvin's poem «the Black arab» mentioned above, the conclusion is that it is

possible to consider the given work such where the author «reincarnates» in to the protagonist. He acts in the text not as the observer, but as the acting and experiencing subject.

References

- 1 Haliziev V.E. Teoriya Literaturny. – M.: Vysshaya shkola, 2008. – 398 s.
- 2 Eykhenbaum B.M. Kaksdelana «Shinel» Gogolya? // Eykhenbaum B.M. O proze. – L.: Hudozhestvennaya literatura, 1969. – 504 s.
- 3 Bahtin M.M. Avtor b Geroi v esteticheskoy deyatel'nosti // Bahtin M. M. Literaturno- kriticheskie stat'i. – M.: Iskusstvo, 1986. – 412 s.
- 4 Ginzburg L.Ya. Olirike. – M.: Intrada, 1997. – 354 s.
- 5 Nikolina N.A. Poetika russkoi avtobiographicheskoi prozy. – M.: Flinta: Nauka, 2002. – 425 s.
- 6 Ginzburg L.Ya. O psichologicheskoi proze. – L.: Sovetskii pisatel', 1971. – 450 s.
- 7 Prishvin M.M. Sobranie sochinenii v. 8 t., t.1- M.: Hudozhestvennaya literatura, 1982. – 830 s.
- 8 Korman B.O. Izbrannie trudy po teorii i istorii literatury. – Izhevsk, 1992. – 236 s.
- 9 Varlamov A. Prishvin. – M.: Molodaya gvardiya, 2003. – 848 s.

Мейрамғалиева Р.М.

**Мотив как фактор
герменевтики
в литературоведении**

В статье рассматривается герменевтическая основа исследования проблемы мотива в современном литературоведении, утверждается мысль о том, что сферу мотивов составляют звенья произведения, отмеченные внутренним, невидимым курсивом, который подобает ощутить и распознать чуткому читателю и литературоведу-аналитику. Автор статьи доказывает, что свойство неразложимости мотива в качестве критерия у А.Н. Веселовского выступает как семантическая целостность мотива. В статье подчеркивается, что наиболее глубоким итогом семантической теории выступает идея эстетической значимости мотива. Эта идея выводит понятие мотива за пределы его узкой предметной трактовки и связывает проблематику мотива с общими вопросами генезиса эстетического начала в фольклоре и литературе, в том числе объясняет самое явление устойчивости мотива в повествовательной традиции. Автор статьи утверждает, что рассмотрение моделирующей функции мотива, его креативного потенциала в анализе идейно-художественного целого – одна из приоритетных задач современного литературоведения. Актуальность мотивного анализа также связана с художественным опытом романа XX века, отмеченного чертами дискретности и фрагментарности повествования.

Ключевые слова: герменевтика, основа исследования, литературоведение, мотив, тема, идея, фабула, классификация, поэтика.

Meiramgaliyeva R.M.

**The motive as a factor in literary
hermeneutics**

The article deals with the hermeneutic basis of the research problems of the motive in contemporary literary criticism, asserts the idea that the sphere of the motives are on the links made internal, invisible italics, which ought to feel and recognize by the sensitive reader and critic-analyst. The author argues that the property indecomposability of motive as a criterion in A.N. Veselovsky performs semantic integrity of motive. The article stresses that the most profound result of semantic theory is the idea of the aesthetic significance of the motive. This idea takes the concept of motive beyond its narrow interpretation of the subject motive and binds problems with general questions of the genesis of aesthetic principle in folklore and literature, including the same phenomenon explains the motive of stability in the narrative tradition. The author argues that consideration of modeling motive function, its creative potential in the analysis of the ideological and artistic whole – one of the priorities of modern literary criticism. The relevance of motivic analysis is also associated with the artistic experience of the novel of the XX century, the marked features of discrete nature and fragmentation of the narrative.

Key words: hermeneutics, basis of research, literature, motive, theme, idea, plot, classification, poetics.

Мейрамғалиева Р.М.

**Әдебиеттанудағы сарын
мәселесі герменевтикалық
фактор**

Мақалада әдебиеттанудағы сарын мәселесі герменевтикалық фактор болып қарастырылады және сарынның саласын көрсету үшін тек қана шығармалардың бөлшегін ішкі, көрінбейтін курсив болып табылатын оқырманға не аналитик-әдебиетшіге көрінетін ой тудырылады. Мақаланың авторы А.Н. Веселовскийдің критерийі бойынша талдалмайтын сарынның қасиеттері сарынның семантикалық тұтастығы екенін дәлелдейді. Мақалада семантикалық теорияның терең қорытындысы – сарынның эстетикалық маңызы деп көрсетіледі. Осы ой сарынның түсінігін жалпы фольклордағы және әдебиеттегі эстетикалық сұрақтың негіздерін байланыстырып, айтылым дәстүрлерінде сарынның тұрақты екеніне түсініктеме беріледі. Мақаланың авторы сарынның модельдеулік функциясын, оның идея-көркемді зерттеуінде креативтік болжамы қазіргі әдебиеттануда приоритетті қасиетін анықтайды. Сарынның өзекті талдау жолдары XX ғасырдың роман жанрының дамуымен дискретті және фрагментті байланыстылығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: герменевтика, зерттеудің негізі, әдебиеттану, сарын, тақырып, идея, фабула, жіктелім, поэтика.

МОТИВ КАК ФАКТОР ГЕРМЕНЕВТИКИ В ЛИТЕ- РАТУРОВЕДЕНИИ

В истории русской литературы XX века проблема мотива тесно связана с темой и носит не только теоретический, но и практический характер. Мотив как термин используется для обозначения им второстепенной, дополнительной темы произведения, призванной оттенить основной или дополнить главной.

Существуют самые разнообразные классификации мотивов, но в данной работе рассматривается мотив повествовательный – в том русле его понимание, которое было разработано в традиции исторической поэтики и, в частности, в трудах А.Н. Веселовского. В самом первом приближении повествовательный мотив можно определить как традиционный, повторяющийся элемент фольклорного и литературного повествования. В рамках подобной трактовки можно говорить, например, о мотиве преступления и наказания в произведении, в творчестве писателя, в той или иной повествовательной традиции.

Исходное, ведущее, главное значение данного литературоведческого термина поддается определению с трудом. Мотив – это компонент произведений, обладающий повышенной значимостью (семантической насыщенностью). Он активно причастен теме и концепции (идее) произведения, но им не тождественен.

Доказано, что мотив так или иначе локализован в произведении, но при этом присутствует в формах самых разных. Он может являть собой отдельное слово или словосочетание, повторяемое и варьируемое, или представлять как нечто обозначаемое посредством различных лексических единиц, или выступать в виде заглавия либо эпиграфа, или оставаться лишь угадываемым, ушедшим в подтекст. Прибегнув к иносказанию, правомерно утверждать, что сферу мотивов составляют звенья произведения, отмеченные внутренним, невидимым курсивом, который подобает ощутить и распознать чуткому читателю и литературоведу-аналитику. Важнейшая черта мотива – его способность оказываться полуреализованным в тексте, явленным в нем неполно, загадочным.

Мотивы могут выступать либо как аспект отдельных произведений и их циклов, в качестве звена их построения, либо как достояние всего творчества писателя и даже целых жанров,

направлений, литературных эпох, всемирной литературы как таковой. В этой надындивидуальной стороне они составляют один из важнейших предметов исторической поэтики [2, 372-373].

В определениях мотива, рассыпанных по страницам «Поэтики сюжетов», ученый неизменно подчеркивает свойство неразложимости мотива. При этом в качестве критерия неразложимости у А.Н. Веселовского выступает семантическая целостность мотива. Об этом с очевидностью можно судить по двум основным определениям, данным в книге:

а) «Под мотивом я разумею формулу, образно отвечавшую на первых порах общественности на вопросы, которые природа всюду ставила человеку, либо закреплявшую особенно яркие, казавшиеся важными или повторявшиеся впечатления действительности.

б) «Под мотивом я разумею простейшую повествовательную единицу, образно ответившую на разные запросы первобытного ума или бытового наблюдения».

Следует подчеркнуть, что при этом собственно морфологическая сложность и морфологическая разложимость мотива для А.Н. Веселовского вполне очевидна, о чем свидетельствуют приведенные выше определения мотива: это «схематизм» – значит, есть части этой схемы; это «формула» – значит, есть слагаемые этой формулы. Ученый называет следующие примеры мотивов: «солнце кто-то похищает»; «у лосося хвост с перехватом: его ущемили и т.п.»; «злая старуха изводит красавицу, либо ее кто-то похищает» [2, 494]. Местоимения: «кто-то», «либо» и «т.п.» уже предполагают морфологическую разложимость мотива на компоненты и вариативность этих компонентов в составе мотива. Для А. Н. Веселовского это настолько очевидный факт, что он не придает ему значения – но именно потому, что вариации мотива не нарушают целостности его семантики.

Семантическая целостность мотива, будучи его конститутивным свойством, не является препятствием для анализа семантической структуры мотива. Чтобы продемонстрировать глубину новаторского подхода ученого, приведем небольшой фрагмент его работы, раскрывающий самую процедуру семантического анализа мотива, указанных произведений. Заметим при этом, что тот смысл, который исследователь вкладывает в термин «сюжет», в современной сюжетологии соотносится скорее с представлениями о сюжетной схеме, или фабуле произведения.

Сравнивая варианты мотива, лежащего в основе фабул данных произведений, исследователь выявляет семантический инвариант мотива, а затем определяет семантику его вариантов – при помощи набора дифференциальных семантических признаков. По существу, это первый в отечественной нарратологии опыт определения инвариантного начала мотива.

Итак, перед нами – анализ мотива, заключающийся в определении его фабульных вариантов и последующем их сравнении, в результате которого выявляется инвариант мотива и система дифференциальных признаков, семантически варьирующих данный мотив. Наиболее глубоким итогом семантической теории выступает идея эстетической значимости мотива. Эта идея выводит понятие мотива за пределы его узкопредметной трактовки и связывает проблематику мотива с общими вопросами генезиса эстетического начала в фольклоре и литературе, в том числе объясняет самое явление устойчивости мотива в повествовательной традиции. В развитии идеи эстетичности мотива сходятся вместе линии концептуальных поисков А.Н. Веселовского и О.М. Фрейденберг.

Оба исследователя трактуют идею эстетичности мотива через сопряженное понятие образности. Раскрыть понятийную подоплеку данных формул помогает анализ небольшого текста А.Н. Веселовского, соположенного «Поэтике сюжетов» и озаглавленного «Задача исторической поэтики»: «В эстетическом акте мы отвлекаем из мира впечатлений звука и света внутренние образы предметов, их формы, цвета, типы, звуки, как отдельные от нас, отображающие предметный мир. Они отображают все это условно: предметы схватываются интенсивно со стороны, которая представляется нам типической; эта типическая черта дает ему известную цельность, как бы личность; вокруг этого центра собираются по смежности ряды ассоциаций» [2, 499].

Как можно видеть из приведенного текста, А.Н. Веселовский определенно связывает понятие образа и самое качество образности с моментом целостного восприятия предмета в эстетическом акте. Эта связь определена ученым предельно точно.

Итак, мотив как образная повествовательная формула, закрепленная в традиции, обладает свойством эстетической значимости. Именно это свойство мотива определяет в конечном счете его устойчивость в фольклорной и литературной традиции – и его релевантность в системе пове-

ствовательного языка этой традиции. Завершим этот раздел высказыванием А.Н. Веселовского: «Чем далее образ или ассоциация образов удерживается в предании человечества, тем более мы вправе заключить об их эстетичности» [2, 501].

Обратим внимание на тематическую функцию мотива. Как справедливо отмечает Томашевский Б.В. «наряду с фабулой и сюжетом, тема – ближайшая к мотиву категория».

Литературовед Томашевский Б.В. в монографическом учебнике развивает тематическую трактовку мотива: «Эпизоды распадаются на еще более мелкие части, описывающие отдельные действия, события и вещи. Темы таких мелких частей произведения, которые уже нельзя более дробить, называются мотивами» [2, 503]. Подобным образом, роль литературных лейтмотивов – соединять различные отрезки литературного текста, обеспечивать их структурную и семантическую связность. Как утверждает В.Е. Хализев: «Внимание к мотивам, таящимся в литературных произведениях, позволяет понять их полнее и глубже. Так, некими «пиковыми» моментами воплощения авторской концепции в известном рассказе И. А. Бунина о внезапно оборвавшейся жизни очаровательной девушки являются «легкое дыхание» (словосочетание, ставшее заглавием), легкость как таковая, а также неоднократно упоминаемый холод. Эти глубинно взаимосвязанные мотивы оказываются едва ли не важнейшими композиционными «скрепами» бунинского шедевра и одновременно – выражением философического представления писателя о бытии и месте в нем человека. Холод сопровождает Олю Мещерскую не только зимой, но и летом; он царит и в обрамляющих сюжет эпизодах, изображающих кладбище ранней весной. Названные мотивы соединяются в последней фразе рассказа: «Теперь это легкое дыхание снова рассеялось в мире, в этом облачном небе, в этом холодном весеннем ветре» [1, 4]. Так или иначе, там, где мотивный ряд указывает на некий подтекст, то есть позволяет провести некое семантическое удвоение текста, его концептуализацию, нужно говорить о моделирующей. В этом смысле можно согласиться с Дымарским М.Я.: «Мотив же, в сущности, является не онтологической единицей нарратива, а единицей анализа нарратива. Сюжетное событие может быть истолковано как мотив – при условии идеологической или эстетической его интерпретации, – но в этом случае неизбежно происходит отвлечение от деталей, аспектов события» [4, 50].

Следует подчеркнуть, что мотив – единица интерпретации. Иначе говоря, читатель отмечает повтор, затем его парадигматизирует и, в конечном счете, осмысляет текст в его концептуальном значении. И все же, автор настаивает на том, чтобы «мотивный процесс должен быть достаточно строго упорядочен, без чего само опознание мотивов и их вариантов станет невозможным. Эта упорядоченность достигается тем, что сами приемы дробления, варьирования, соединения мотивов повторяются, разные мотивные комбинации обнаруживают тождественный синтаксис.

Рассмотрение моделирующей функции мотива, его креативного потенциала в анализе идейно-художественного целого – одна из приоритетных задач современного литературоведения. Актуальность мотивного анализа также связана с художественным опытом романа XX века, отмеченного чертами дискретности и фрагментарности повествования.

В связи с резким культурным кризисом и общественным переворотом сознания в литературе за романтизмом возникает символизм, который вносит свои особенности в изображение и реализацию мотива безумия.

Для А.Н. Веселовского как главного представителя семантического подхода – конститутивным началом мотива является семантическая целостность, которая и ставит предел элементарности мотива. При этом семантика мотива носит образный характер. Это значит, что мотив целостен постольку, поскольку репрезентирует целостный образ. Самый образ, лежащий в основе мотива, по своему существу эстетичен и соотносит мотив с парадигмой значений эстетического языка эпохи. Именно эта связь объясняет феномен самозарождения мотивов из «самой жизни» – но увиденной и пережитой в эстетическом ракурсе.

Таким образом, возвращение к проблеме отношения мотива и темы весьма симптоматично для современного литературоведения (напомним, что и А.Н. Веселовский нередко ставил знак неравенства). Сюжет для него – это «тема, в которой снуются разные положения-мотивы» [2, 500]. Как уже отмечалось выше, проблема отношения мотива и темы имеет исключительное значение для понимания семантической природы мотива. Наряду с фабулой и сюжетом, тема – ближайшая к мотиву категория. Отношения темы и мотива еще далеко не прояснены – и весьма симптоматично, что эти отношения становятся актуальной проблемой новейших литературоведческих исследований о проблеме мотива.

Литература

- 1 Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 1999. – С. 267.
- 2 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С. 388 / История русского литературоведения. – М.: Высшая школа, 1980. – 349 с.
- 3 Томашевский Б. Поэтика: Краткий курс. – М., 1996. – С. 71.
- 4 Дымарский М.Я. Еще раз о понятии сюжетного события // Алфавит: Строение овествовательного текста. – Смоленск, 1982. – С. 149.
- 5 Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра / Миф и литература. – Л., 1982.

References

- 1 Halizev V.E. Teoriya literatury. – M., 1999. – S. 267.
- 2 Veselovskij A.N. Istoricheskaya poehtika. – L., 1940. – S. 388 / Istoriya russkogo literaturovedeniya. – M.: Vysshaya shkola, 1980. – 349 s.
- 3 Tomashevskij B. Poehtika: Kratkij kurs. – M., 1996. – S. 71.
- 4 Dymarskij M.YA. Eshche raz o ponyatii syuzhetnogo sobytiya // Alfavit: Stroenie povestvovatel'nogo teksta. – Smolensk, 1982. – S. 149.
- 5 Frejdenberg O.M. Poehtika syuzheta i zhanra / Mif i literatura. – L., 1982.

Салханова Ж.Х.
**Художественность и
документальность
автобиографического текста**

В статье рассматриваются особенности автобиографических художественных произведений. Основным критерием определения текста как автобиографии является наличие в нем описания конкретных событий, изложенных самим автором. В статье отмечается, что в жанре автобиографии выделяются два подтипа: документальный и художественный. В документальной автобиографии повествование воспроизводит эмпирические факты, автор стремится передать реальные жизненные события с документальной точностью. Художественная автобиография подвергает эпизоды реальной автобиографии поэтической обработке и преобразует конкретное достоверное событие в художественный факт. В автобиографии такого типа вымышленные, воображаемые моменты жизни играют более значимую роль, чем документальные. В статье формулируется вывод о том, что художественная автобиография определяется как произведение, основанное на документальных фактах из жизни автора, которые превращаются в художественные образы и становятся не только субъектом, но и объектом изображения. Степень документальности или художественности автобиографического текста определяется уровнем отклонения созданного в произведении литературного образа от реального авторского облика. Автор конструирует автобиографический образ как литературный портрет представителя эпохи, стремится представить свою личность как неотъемлемую часть общественного и исторического процесса.

Ключевые слова: автобиографизм, художественность, документализм, жанр, образ.

Salkhanova Zh.Kh.
**Artistry and documentary of
autobiographical text**

The article discusses the features of the autobiographical works of art. The main criterion for determining the text as autobiography is that it contains describing particular events described by the author himself. The article notes that the two subtypes are distinguished in the genre of autobiography, documentary and art. The documentary autobiography narrative reproduces empirical facts, the author tries to convey real-life events with documentary precision. Art autobiography exposes episodes of real poetic autobiography processing and converts the specific significant event in the artistic fact. In this type of autobiography the fictional, imaginary moments of life are more important than documentary. The article formulates a conclusion that art is defined as the product of an autobiography, based on documentary evidence of the author's life, which are transformed into artistic images, and are not only the subject but also the object of the image. The degree of artistic or documentary autobiographical text determined by the level of deviation established in the work of the literary image of the real image of the author. The author constructs an autobiographical image as a literary portrait of the era of representative, seeks to present his identity as an integral part of the social and historical process.

Key words: autobiographism, artistry, documentaries, genre, image.

Салханова Ж.Х.
**Көркем және деректі
өмірбаяндық мәтін**

Мақалада өнер өмірбаяндық шығармалардың ерекшеліктері талқыланады. Өмірбаян ретінде мәтінді анықтайтын негізгі критерий, ол автордың өзі сипаттаған негізгі іс-шаралар болып табылады. Мақалада өмірбаян жанры екі деректі және көркем жанрларына бөлінетіні атап өтіледі. Деректі өмірбаян баяндауда эмпирикалық фактілер көрсетіледі, автор деректі дәлдікпен нақты өмір оқиғаларын жеткізуге тырысады. Көркемдік өмірбаян нақты ақындық өмірбаян өңдеу эпизодтарын ұшыратады және көркем іс жүзінде нақты маңызды оқиғаларды түрлендіреді. Осындай өмірбаянда жасанды қиялданған өмір сәттері деректіге қарағанда маңыздырақ орын алады. Мақалада көркемдік өмірбаян авторлық өмір деректі дәлелдерге негізделген, өнер өмірбаянының туындысы ретінде анықталады, қорытынды тұжырымдау және пәндік, сонымен қатар имидж объектісі ғана емес, автордың нақты бейнесі әдеби бейнесі жұмысына құрылған ауытқу деңгейімен анықталады, өнер немесе құжаттық өмірбаяндық мәтін дәрежесі. Автор өкіл дәуірінің әдеби портреті ретінде өмірбаяндық суретті құрастырады, әлеуметтік және тарихи процестің ажырамас бөлігі ретінде оның жеке басын ұсынуға ұмтылады.

Түйін сөздер: автобиографизм (өмірбаян), көркемдік, деректілік, жанр, бейне.

ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ И ДОКУМЕНТАЛЬ- НОСТЬ АВТОБИОГРА- ФИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Автобиографизм называют отличительной чертой прозы XX века. Это обусловлено тем, что во второй половине XX столетия автобиографизм стал играть принципиально иную роль, чем в предшествующие литературные периоды. В определенной степени это объясняется историческими реалиями, требовавшими другого уровня оценки происходящего, нежели ранее. Эту новую особенность словесного творчества отмечал В. Шаламов: «Документальная проза будущего и есть эмоционально окрашенный, окрашенный душой и кровью мемуарный документ, где все – документ и в то же время представляет эмоциональную прозу...» [1]. В работе Н.Л. Лейдермана, М.Н. Липовецкого «Современная русская литература. 1950-1990-е годы» указывается на оформление в литературе последних десятилетий течения, обозначенного авторами как «новый автобиографизм» [2]. Знаменательно, что этот термин выделился из ряда предложенных, о которых ранее говорилось в монографии М.Н. Липовецкого «Русский постмодернизм (Очерки исторической поэтики)», изданной в 1997 году: «...Назовем это «новым автобиографизмом»... «неосентиментализмом»... «новой искренностью», «эссеизмом»... актуализмом или «неотрадиционализмом»...» [3].

Автобиографизм, о чем свидетельствует история его развития в литературе, был одной из форм исторической памяти цивилизаций, основой духовной связи поколений, показателем уровня развития самосознания. Многие произведения художественной литературы пронизаны автобиографизмом, а личность автора является часто прототипом главного героя. Автобиографизм как художественный прием применялся авторами литературных текстов в разной степени. Одни писатели очень многое из реальной жизни включали в свои произведения, другие – только мелкие детали бытового характера. Становление индивидуального самосознания, личностного мироощущения, тяготение к реалистическому художественному воссозданию окружающего мира проявились в литературе в полной мере в начале XX в., когда разрушение традиционных структур феодального общества, развитие буржуазных отношений и активизация культурного диалога с Западом, освоение идейно-эстетического опыта европейской литературы привели к осознанию самоценности человеческой личности и ее индивидуальных прав. На автобиографическом материале напи-

сано большинство прозаических произведений крупной формы, относящихся к периоду жанра современного романа, когда обращение к опыту собственной жизни позволяло их авторам преодолевать формулирующую роль традиции, ее условные способы изображения героя.

Автобиографизм, использование собственного жизненного опыта в качестве опоры художественного творчества в литературе нового времени не теряет своей значимости. Автобиографизм в условиях современной культурно-исторической среды трактуется как трансформация автором «жизненного материала» в направлении своей экзистенциальной сферы, своего эмоционального комплекса и видения человека; в литературно-художественном произведении такое понимание автобиографизма реализуется указанием субъекта речи на автобиографическую основу повествования. Автобиографизм в авторологии рассматривается как одна из форм авторской образно-словесной игры. Буквально-этимологически «автобиография» значит «описание своей жизни» («авто» – сам, «био» – жизнь, «графо» – пишу). Основным критерием определения текста как автобиографии является наличие в нем описания наполняющих жизнь человека, конкретных событий, изложенных им самим. Согласно определению, данному в книге Ф. Лежэна «Автобиографический договор», «автобиография является повествовательным текстом с ретроспективной установкой, в котором реальная личность рассказывает о собственном бытии, и притом ударение ставит на свою личную жизнь, особенно историю становления своей личности» [4, 138].

Для того, чтобы теоретически квалифицировать подобные случаи, возникает потребность обратиться к понятию «автобиографизма». Весьма продуктивной тут представляется концепция, сформулированная в работе М. Медарич: «Автобиографизмом мы можем назвать стилистически маркированный литературный прием, представляющий собой эхо жанра автобиографии; он появляется в текстах, которые сами по себе не являются автобиографией, не писались и не воспринимались как автобиографии». Тонко дифференцируя смежные понятия, автор данной работы далее говорит: «Автобиография включает в качестве предмета описания личность в пространстве и времени, личность, являющуюся одновременно субъектом и объектом описания. Автобиографизм как отзвук автобиографии можно искать лишь там, где автор текста о себе определен и как принципиально возможный объект историографии (конкретная эмпириче-

ская личность во времени и пространстве), и одновременно как субъект самопознавательных дисциплин, философии и психологии (трансцендентная личность)» [5, 20].

Автобиографизм как преломление биографического материала в художественном творчестве автора представляет собой отражение в литературном произведении событий из жизни автора, близости в каком-либо отношении автору героя произведения. Особенная полнота его присутствия возникает в случае, когда в произведении наличествует автобиографическое начало, некая субстанция автобиографизма. Автобиография же есть кристаллизация этой субстанции в жанр. Кажется, такое положение специального обоснования не требует. Однако следует иметь в виду некоторые трудности, обнаруживающиеся в процессе теоретического осмысления понятия. Очевидно, что автореференциальные связи в автобиографическом тексте чаще всего проявляются в точном совпадении «Я» автора и «Я» персонажа. Но они могут строиться и как система замещения. Порою авторское «Я» скрывается за местоимениями «Ты» или «Он» или обозначает себя псевдонимом. Автор может излагать свою биографию, процесс становления своей личности, и посредством показа вымышленного лица, в связи с чем становится трудно однозначно определить, относится ли текст к автобиографическому жанру.

В жанре автобиографии в зависимости от степени проявленности фигуры реального автора в тексте и от степени достоверности излагаемых событий, то есть от меры соответствия литературного материала – жизненному выделяются два подтипа: документальный и художественный. В документальной автобиографии повествование воспроизводит эмпирические факты, стремится передать реальные жизненные события с документальной точностью. Художественная автобиография подвергает канву реальной автобиографии поэтической обработке и преобразует конкретное достоверное событие в художественный факт. В автобиографии такого типа вымышленные, воображаемые моменты жизни часто играют более значимую роль, чем документально-засвидетельствованные. Существует разная степень достоверности художественной биографии по отношению к реальной. Ее определяет характер соответствия реального жизненного ряда и его литературных версий. И автор, и читатель могут отнести к тексту отчасти как к достоверному (документально-биографическому) и одновременно как вымышленному (художественному). В случае смещения

меры достоверности к тому или иному пределу текст превращается либо в документ, либо в художественное произведение. Однако высокая мера достоверности сама по себе достаточным признаком художественной автобиографии как особого жанра не является. Ведь и в иных жанрах художественной прозы события жизни автора могут быть как-то обозначены, но там они выступают по отношению к тексту инородным фрагментом и приобретает функцию цитаты. Эти события происходят как бы в другой реальности, параллельной вымышленному миру текста. Несмотря на присутствие достоверности в изложении событий жизни автора, такое произведение к жанру автобиографии отнести нельзя.

Подводя предварительный итог, художественную автобиографию можно определить как произведение, основанное на документальных фактах из жизни автора, которые превращаются в художественные образы и становятся не только субъектом, но и объектом изображения. Степень документальности или художественности автобиографического текста определяется уровнем отклонения представленного в тексте «Я» от реального авторского облика. Таким образом, автобиографический текст с точки зрения современного литературоведения основывается на отношениях тождества между субъектом и объектом изображения. Полное разрушение этого тождества приводит к переходу текста из разряда автобиографических в разряд чисто художественных. Другими словами, сохраняя в автобиографическом тексте индивидуальные черты собственной личности, автор на материале

своей биографии создает обобщенный и типовой образ современника, воплощающий в себе проблемы и особенности времени.

Автор конструирует автобиографический образ как литературный портрет органичного и одновременно глубоко уникального представителя эпохи, стремится представить свою личность как неотъемлемую часть целого общественного и исторического процесса. Персонажи-современники автора автобиографического текста также имеют в качестве прототипов определенных общественно-значимых деятелей, отражающих важные идейные тенденции времени. Персонажи взаимодействуют друг с другом, спорят о центральных вопросах своего времени, выражают идеи, и, в конце концов, освещают эпоху, процесс исторического развития. Выразительность литературного портрета, по словам В. Барахова, «зависит от умения художника найти в индивидуальном облике человека характерные черты целой категории людей, создать своего рода общественный тип» [6, 79].

Любое проявление автобиографизма предполагает объемную реконструкцию авторской личности и воссоздание ее субъективных психологических, эмоциональных, интеллектуальных и иных черт и особенностей. В результате автору стремится пластически изобразить свои внутренние и эмпирически часто не вполне проявленные отношения с окружающей реальностью. В более широком смысле, автобиографизм можно определить как воплощенную в произведении точку зрения художника на мир, на себя и на свое место в мире.

Литература

- 1 Цит. по: Институт русской цивилизации. Лагерная проза – литературные произведения, созданные бывшими узниками мест заключения. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=4579>
- 2 Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература 1950-1990-е годы. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://readr.ru/n-leyderman-i-dr-sovremennaya-russkaya-literatura-1950-1990-e-godi>.
- 3 Липовецкий М.Н. Русский постмодернизм (Очерки исторической поэтики): Монография / Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 1997. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/art/lipovecky.html>
- 4 Лежэн Ф. Автобиографический договор. – Париж. 1973.
- 5 Барахов В. С. Литературный портрет: Истоки, поэтика, жанр. – Л., 1985.
- 6 Медарич М. Автобиография / Автобиографизм // Автоинтерпретация. Сб. статей. – СПб., 1998.

References

- 1 CIT. in: Institute of Russian civilization. Camp prose – literary works, was created by former inmates of places of detention. Electronic resource. Mode of access: <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=4579>
- 2 Leiderman N. L., Lipovetsky M. N. Modern Russian literature 1950-1990 years. Electronic resource. Mode of access: <http://readr.ru/n-leyderman-i-dr-sovremennaya-russkaya-literatura-1950-1990-e-godi>.
- 3 Lipovetsky M. N. Russian postmodernism (Essays of historical poetics): Monograph / Ural. GOS.PED.Univ. of Illinois, Ekaterinburg, 1997. Electronic resource. Mode of access: <http://www.philosophy.ru/library/art/lipovecky.html>
- 4 Lizan F. Autobiographical contract. – Paris. 1973.
- 5 Barakov V. S. Literary portrait: the Origins, poetics, genre. – L., 1985.
- 6 Mederic M. Autobiography / Autobiographysm // Autointerpretation. SB. articles. – SPb., 1998.

Sarsekeeva N.K., Zhenis N.N.

To the issue of animalistic tradition in folklore and literature of Kazakhstan

The article deals with animalistic tradition in folklore and literature of Kazakhstan. It reveals a stable image-motivic complex, which includes images of horse, camel, wolf, dog, with ancient mythological tradition. For example, literary works by M. Auezov, S. Sanbaev, M. Magauin, O. Bokeev viewed gallery of animalistic characters revealed similarities of epithets, comparisons, analogies, the depth of philosophical content. The images of these animals have important ideological and aesthetic functions, the most important of which are psychological and characterological features. In the hierarchy of animals in the literature of Kazakhstan championship belongs to Tulpar – a winged horse, which is explained by the ancient mythological traditions. In the work «White Aruana» by S. Sanbaev the image of a camel in is filled with new meanings, it becomes multi-valued, it symbolizes loyalty to tradition. The dedication and loyalty of the dog in the works by M. Auezov and M. Magauin shade meanness and cruelty of both humans and wildlife. In O. Bokeev's prose are represented the characteristics of animal behavior and the conditions of their habitat. The analysis led to the conclusion that life in the steppe space due to the lack of clear boundaries led to a synthetic perception of the world by nomads as a single, large house of people and animals, as a result appears the motive of inseparable connection with the animals and space in the works of Kazakh writers.

Key words: animalistic tradition, image, motif, national, nature, people, mythology.

Сәрсекеева Н.К., Жеңіс Н.Н.

Қазақстан фольклорындағы және әдебиетіндегі анималистік дәстүрлер туралы мәселелер

Мақалада Қазақстан фольклорындағы және әдебиетіндегі анималистік дәстүрлер туралы мәселелер қарастырылады. Ежелгі мифологиялық дәстүрлерді қамтитын жылқы, түйе, қасқыр, ит бейнелері кездесетін тұрақты бейнелік-мотивтік кешен анықталады. Анималистік бейнелердің көрмесі М. Әуезов, С. Санбаев, М. Мағауин, О. Бөкей шығармаларының негізінде қарастырылады, эпитеттердің, салыстырулардың ұқсастықтары анықталып, философиялық мазмұны ашылады. Аталған жануарлар бейнелері маңызды тақырыптық-эстетикалық функцияға ие, олардың ішінде сипаттамалық және психологиялық функциялары. Қазақстан әдебиетіндегі жануарлар иерархиясының басында тұлпар бейнесі тұрады. Бұл ежелгі мифологиялық дәстүрлерге байланысты. С. Санбаевтың «Белая аруана» шығармасындағы түйе бейнесі жаңа мағынаға, көпмағыналы бейнеге айналады, дәстүрлерге беріктікті сипаттайды. М. Әуезов пен М. Мағауин шығармаларындағы итке тән адалдық пен беріктік адам бойындағы сатқындық пен қатыгездікке қарама-қайшы келеді. О. Бөкей прозасында жануарлардың қимыл, іс-әрекетінің ерекшеліктері, олардың тұратын мекені максималды шынайылықпен суреттеледі.

Түйін сөздер: анималистік дәстүрлер, бейне, мотив, ұлттық, табиғат, адам, мифология.

Сарсекеева Н.К., Женис Н.Н.

К вопросу об анималистических традициях в фольклоре и литературе Казахстана

В статье рассматриваются анималистические традиции в фольклоре и литературе Казахстана. Выявляется устойчивый образно-мотивный комплекс, включающий в себя образы коня, верблюда, волка, собаки, имеющих древнюю мифологическую традицию. На примере художественных произведений М. Ауэзова, С. Санбаева, М. Магауина, О. Бокеева рассматривается галерея анималистических персонажей, выявляется сходство эпитетов, сравнений, аналогий, глубина философского содержания. Образы указанных животных выполняют идейно-эстетические функции, важнейшими из которых являются характерологическая и психологическая функции. В иерархии животных в литературе Казахстана первенство принадлежит тупару – крылатому скакуну, что объясняется древними мифологическими традициями. Образ верблюда в произведении С. Санбаева «Белая аруана» наполняется новыми смыслами, становится многозначным, символизирует верность традициям. Преданность и верность собаки в произведениях М. Ауэзова и М. Магауина оттеняют подлость и жестокость как людей, так и представителей дикой природы. В прозе О. Бокеева с максимальной точностью изображаются характерные особенности поведения животных и условия их обитания.

Ключевые слова: анималистические традиции, образ, мотив, национальный, природа, человек, мифология.

TO THE ISSUE OF ANIMALISTIC TRADITION IN FOLKLORE AND LITERATURE OF KAZAKHSTAN

Kazakh literature, like every other national literature, has its own system of favorite, stable images, characterizing its individual aesthetic originality. The searching of modern Kazakh prose carried out in different directions, the domestic literature firmly based on the folk tradition. Kazakh people have even original folk genre – pastoral songs in the folklore, which do not occur in other nations, in particular, in Russian folklore. This circumstance determined the artistic image of the Kazakh animalistic prose. It should also take into account the fact that to the development of animalistic themes in the works of modern Kazakh writers greatly influenced their own written literature. It is interesting, in our opinion, to follow the national specifics of national literature by analyzing the image-motivic complex, which includes images of animals.

Artistic achievements of modern Kazakh prose are largely associated with the development of animalistic topics. Works by O. Bokeev, S. Sanbaev, M. Magauin significantly pushed the boundaries of the image «of the animal world». Writers' gallery of animalistic characters is broad and diverse, as represented by wild and domestic animals, which perform a variety of ideological and aesthetic functions in the works. Animals in the works of animalistic orientation authors are specific representatives aul natural life. Representatives of the wildlife – tigers, wolves, foxes, gazelles, weasels, rabbits, ferrets, gophers – inhabit the boundless steppes. Pets – horses, camels, sheep, chickens, dogs are known to be an indispensable accessory of aul farmstead.

A sense of openness, born due to unending movement along endless steppe, is the dominant feature of the attitude of the steppe inhabitant – the world is perceived not static, but dynamic. Therefore, in Kazakh people system of values do not dominate the material, but spiritual values, including the ability for rapid movement, the conquest of space is fundamental. Over all this quality is inherent in Tulpar – Winged Steed. It is no accident in the hierarchy the championship of animals belongs to it. According to a well-known researcher Gachev G., «*It is inherent to nomads to feel and think the world like a horse and talk about himself though the horse*» [1, 64].

The value of a horse image in the Kazakh literature explains the mythological traditions of antiquity. «*The horse symbolizes the cosmos in all its diversity*» [2, 32], being one of the central images in

myths about prime-creation, the event of Harmony from the Chaos. «*The whole universe is spinning around the center of the world, the golden pole, and the staff of the god Tengri. To this pole attached two Khan's horses, two stars: Ak bozat – Sparkling White Horse and less bright – Kok bozat – Brilliant Blue Horse*» [3, 21].

In Kazakhs' national artistic traditions the image of a camel is not as frequently as, for example, images of the wolf or horses. At the same time, being one of the four sacred animal, it reflects world perception features of the Kazakh people and in almost all mythological traditions appears as a symbol of uniting basis (the horse symbolizes the upper world, the ram – the material is average, a cow – the lower, underground). Combining these three levels, the camel serves as a symbol of existence, space unity, and therefore has a «*conceptual capacity, fulfilling the function of people's world view ideology carrier*» [4, 131]. It as well as horse linked to myths about prime-creation and the laws of space devices. So, the camel, together with a horse, a sheep and a goat tried to change the existing world order and for this purpose has caught the Pleiades – the huge space worm and held him on the earth.

In the Kazakh tales about animals camel image is interpreted quite ambiguous. In some cases, it symbolizes wisdom and endurance, immense maternal love («Bozingen», «Bota»), in other cases – gullibility, naivety and folly («Animals and comrades», «How animals got rid of the cruel khan tiger», etc.) In the artistic world of the Kazakh writers of the 2nd half of the twentieth century, the image of a camel, which has absorbed mythological, folkloric performances, filled with new meanings, its image becomes multidimensional, multi-valued. Thus, in the novel by S. Sanbaev «White Aruana», according to the Kazakhstan researchers, camel represents «*loyalty to tradition, she brought up her*» [4, 81].

In Abay Kunanbayev's philosophical views nature and its constituents are central. He created the famous cycle of the seasons. Topics such poems as «The horseman with an eagle», «The Shape of horses», «Winter», «Spring» were distributed in the previous poetry, but Abay solves them in a completely different, realistic manner. In his poetic works Abay often uses figurative-expressive means of folk poetry, comparing, in particular, the thought with the puppy, stayed and lost in the steppe. A favorite character in the world of animalistic literature is dog, and its image in the Kazakh literature is due to the antiquity of mythological beliefs. Dog for Ka-

zakh is a ambiguous being. On the one hand, a dog is considered a sacred animal. Once it was a man, able to speak and was person's friend. Therefore, it was impossible to kill the dog, kicking, beating

At the same time it is a symbol of the underworld. Thus, in one of the Kazakh legend says that the dog accidentally betrayed Batyr and as a punishment was lowered into the water, i.e., in underworld. Therefore, in the presentation of Kazakh dog means the semantics of belonging to the other world. Until forty days newborn was wearing a shirt – *it koylek*. This meant that the child is still in between the world of the dead and the world of living. In animalistic prose of Kazakhstan with the image of the dog as well as in world animalistic literature linked to the theme of loyalty. In one of the Kazakh legend tells that when a person after death falls into underworld, it is subjected to trial by domestic animals. The dog, no matter how good or bad the owner treated it in life, always ready to defend it before the Almighty, showing their devotion both in life and after death. In a story by M. Auezov «Kokserek» in a deadly battle with the wolf, the main enemy of the steppe peoples, joined Akkaska, dog which was faithful to its owner. M. Magauin in the story «The Death of greyhound (Gibel borzogo)» pathetically reveals the «inner world» of his favorite animal – dog, showing its intelligence, kindness, loyalty, and selfless devotion to the man.

In the works of Kazakh writers selfless serving of man, loyalty, devotion of the dog are shaded by betrayal, cruelty to other beings. So, the wolf Kokserek in the story by M. Auezov showed thanklessness by killing the boy Kurmash, who has suckled him and reared him. In «The Death of greyhound (Gibel borzogo)» by M. Magauin fidelity of the dog Lashyn to its owner shaded betrayal of his wife – after her husband's death Kamila immediately becomes Esenzhol's mistress who was guilty of her husband's death. Philosophical orientation determines the poetics of the story. In this work by M. Magauin animalistic images, despite its proximity to the people, are not endowed with human traits, and only perceived as extraordinary realities of the natural world. Kokserek, on the one hand, is depicted as a reality of the natural world, he lives in the text with a real-sensual life. The author emphasizes in its natural animal ferocity – its belly is always insatiable, despite how many a man feed a wolf, it looks into the woods. On the other hand, Kokserek from the first pages of the story has become a legend. People ruthlessly destroyed the family of a newborn cub, in addition, becoming the adult, Gray Fierce

lost its queen – beautiful white wolf. Always hungry, prowling in the wilderness, wolf was too big for aul dogs. Kokserek is proud so that, no matter how much it was not beaten, it does not give the voice.

In domestic literature about animals are portrayed as accurately as possible the characteristics of the animals, the conditions of their habitat. Here is described in the novel «The death of Greyhound (Gibel borzogo)» by M. Magauin: «*Busty – so enduring in the race. The neck is short, muzzle is cheek-boned – so toothy and strong. Its hind legs with squat lower thigh – a sure sign of speed...*» [5, 431]. Such descriptions indicate that the author knew anatomical features of dogs. Such examples are numerous. The author of the dissertation «The Kazakh animalistic novel of 1960-70-ies (Genesis, imagery, narrative forms)» G.A. Altaeva writes: «*The story by M. Auezov distinguishes deep philosophical content, raises it to the level of the philosophical saga. That is what distinguishes his story and puts on a par with prose masterpieces of world significance*» [6, 85]. Before the reader is presented mythologized image of the wolf. Steppe forged the character of the wolf, but it also contributed to the formation of the hunter character, inspired him with some notions of good and evil..

The image of the wolf is one of the most frequency in the Kazakh literature, it has a very ancient tradition. In ancient Turkic mythology the wolf served as the subject of worship, it is a totem with which connected the origin of many Turkic peoples. The wolf is the most popular character in the Kazakh fairy epos.

The image of the deer is also a cosmological, and legends about golden cosmic deer are known to Indo-Europeans. The deer is not a predator, he is from the category of the persecuted, not the persecutors, and this determines its leading function in O. Bokeev's animalistic prose («Stag-man»). Animalists writers often use such means of psychologization as a psychological portrait, interior monologue, the memories, the image of the internal state of the animal-hero. It is interesting «speech characteristics» of the hero – the dog in the work by

M. Magauin: in some episodes Lashyn endowed with «inner speech», while the external manifestations correspond to the natural behavior of the animal. However, the image of the animal is not identified with the person, still staying in the perception of readers as a real natural creature – the dog.

One of main signs of the genre structure of animalistic works is a life story or the individual facts of animal life, and so the image of the animal should embody its natural essence. There is no desire to psychologize the image of white Aruana in the story by S. Sanbaev: The author does not attribute to object of image, to the white aruana ability to think and make conscious actions. In this story there is no direct humanization, but only a «decoding» camel's behavior and external manifestations of its mood: «*It was as if diminished over this morning, aged, its wool is matted, soiled. Groaning, it slightly shook its bloody head, its eyes were tightly closed, and to long eyelashes often-often fall red peas*» [8, 338].

Thus, the world of nature, the animal world and the human world in the works of Kazakh writers, that are developing animalistic theme integrates the system of similar epithets, comparisons, different analogies. Kazakh writers show the world of wild animals from different perspectives: as a real human environment, and as an aesthetic object, and as a means of opening the human nature, and, finally, as images and symbols. Comparisons and contrasts, the analogies between the human and animal worlds are subordinated to the task of creating a unified philosophy of the world, a complete picture of reality in the works by M. Auezov, O. Bokey, S. Sanbaev, M. Magauin. Kazakhs addiction to a particular image of the animal lies in the peculiarities of the Kazakh people thinking that emerged as a result of the nomadic lifestyle. Life in the steppe space, the lack of clear boundaries have led to a particular, synthetic perception of the world by nomads as a single, large house of people and animals, as a result appears a motif of a close connection animals with space in the works of Kazakh animalistic literature.

Литература

- 1 Гачев Г. Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1988. – 481 с.
- 2 Богатырские предания. Казахский героический эпос. – Алма-Ата: Жалын, 1986. – 320 с.
- 3 Акишев А. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
- 4 Жетписбаева Б.А. Символ в движении литературы (на материале казахской литературы): Дисс. д-ра филол. наук. – Алматы, 1999. – 276 с.
- 5 Магауин М. Лирическое отступление. Повести. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 547 с.

- 6 Алтаева Г.А. Казахская анималистическая повесть 1960-70-х годов (генезис, образность, повествовательные формы): Дисс.канд.филол.наук. – Алматы, 2004. – 138 с.
- 7 Гачев Г. Путешествие в казахский космос. – Семей, 2002. – 218 с.
- 8 Белая аруана. Казахские рассказы. Сост. Крамов И. – М.: Художественная литература, 1976. – 472 с.

References

- 1 Gachev G. National images of the world. – М.: Soviet writer, 1988. – 481 p.
- 2 Bogatyr traditions. Kazakh heroic epos. – Alma-Ata: Zhaly, 1986. – 320 p.
- 3 Akishev A. Saks Art and Mythology. – Alma-Ata, Nauka, 1984. – 176 p.
- 4 Zhetpisbayeva B.A. The symbol in the movement of literature (in Kazakh literature material): Diss. Dr. Philology. Sciences. – Almaty, 1999. – 276 p.
- 5 Magauin M. Lyrical digression. Novels. – Alma-Ata: Zhazushy, 1986. – 547 p.
- 6 Altaeva G.A. Kazakh animalistic novel of 1960-70s (Genesis, imagery, narrative forms): Diss. Candidate of Philology. – Almaty, 2004. – 138 p.
- 7 Gachev G. Journey to the Kazakh space. – Semey, 2002. – 218 p.
- 8 White Aruana. Kazakh stories. Comp. Kramov I. – М.: Literature, 1976. – 472 p.

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2
LINGUISTICS

Ескеева М.Қ., Кусаинова А.Б.

**Түркі тілдеріндегі зоонимдерді
зерттеу мәселелері**

Мақалада түркі зоонимиясының өзекті мәселелері жалпытүркілік деңгейде кешенді тұрғыдан айқындалады. Түркі тілдеріндегі зоонимдердің этимологиялық негіздерінің бірі ретінде еліктеуіш мәнді сөздер қарастырылады. Түркі тілдеріндегі имитатив түбірлерден жасалған зоонимдердің құрылымдық және семантикалық даму ерекшеліктері монғол тілдерінің деректерімен салыстырмалы тұрғыдан талданады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, түрк зоонимиясы, зооним, түбір морфема, қосымша морфема, зооформант, имитатив, еліктеуіш сөздер, бейнелеуіш сөздер.

Eskeeva M.Қ., Kusainova A.B.

**Problem research zoonyms in
turkic languages**

The article defines the actual problems of the Turkic Turkic names of animals on the level. Imitative word is regarded as one of the etymological bases zoonyms in Turkic languages. The semantic and structural features of the development of the perfect zoonyms imitative roots in Turkic languages, analizirutsya compared with the Mongolian languages.

Key words: Turkic languages, Turkic names of animals, zoonyms, root morpheme, affix morpheme zooformant, mimics, imitative words, figuratively imitative words.

Ескеева М.Қ., Кусаинова А.Б.

**Проблемы исследования
зоонимов в тюркских языках**

В статье определяются актуальные проблемы тюркской зоонимии на общетюркском уровне. Подражательные слова рассматриваются в качестве одной из этимологических основ зоонимов в тюркских языках. Семантические и структурные особенности развития зоонимов, совершенных из имитативных корней в тюркских языках, анализируются в сравнении с монгольскими языками.

Ключевые слова: тюркские языки, зоонимия тюркская, зооним, корень морфема, аффикс морфема, зооформант, имитатив, подражательные слова, образоподражательные слова.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООНИМДЕРДІ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Адамзаттың өзін тануы мен қоршаған ортаны тануы қатар жүретін құбылыс болғандықтан хайуанаттарға қатысты атау сөздер түркі лексикасының көне қабаттарын құрайды. Түркі лексикасының тереңгі қабаттарын жан-жақты зерттеу қазіргі түркі тілдерінің барлық деңгейлік салаларының (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) даму жолын анықтауға мүмкіндік берумен қатар түркі халықтарының фауналық білім қорын анықтауға, олардың этноболмысына тән даралықты айқындауға ықпал етеді. Бұл түркі тілдеріндегі зоонимдерді құрылымдық тұрғыдан да, антропоэзектік тұрғыдан да терең зерттеудің өзектілігін сипаттайды. Қазіргі түркі зоонимиясының зерттеуді қажет ететін көкейкесті мәселелері өзара сабақтас, бірнеше бағытты қамтиды:

1) түркі тілдеріндегі зоонимдердің морфологиялық құрылымын морфемдік-компоненттік талдау негізінде саралап, түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың немесе біріккен сөз компоненттерінің ара-жігін ажырату, морфемалар жігіндегі редуциялық, гаплагологиялық, метатезалық т.б. құбылыстарды анықтау;

2) түркі зоонимдеріне негіз болған моносиллабтық деңгейдегі өлі түбірлерді ажырату, олардың тұлғалық-семантикалық ерекшеліктерін дыбыс сәйкестіктерінің фоносемантикалық, фонорморфологиялық табиғаты негізінде айқындау, идеофонемаларды, идеосемаларды ажырату;

3) түркі зоонимдерінің сөзжасам жүйесіндегі жұрнақтардың кешенін айқындап, зооформанттардың корпусын түзу, олардың қалыптасуы мен варианттардың даму бағытын айқындау;

4) түркі зоонимдерінің семантикалық, аталымдық уәждерін нақтылап, этимологиялық негіздерін саралау;

5) түркі тілдеріндегі зоонимдерді антропоэзектік парадигма аясында, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан саралап, этнос болмысы мен мәдениетіне тән этномәдени ақпаратты айқындау; зоонимдердің сакральді мәнін жалпытүркілік дүниетаным және жекелеген түркі халықтарының дүниетаным негізінде саралап, сипаттамасын жасау;

6) көне түркі, орта түркі, ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі зоонимдерді толық жинақтап, қазіргі тілдермен

салыстырмалы тұрғыдан зерттеу; түркі зоонимдері лексикалық қабаттарының хронологиялық жігін айқындау;

7) түркі халықтары ауыз әдебиеті үлгілері (ертегілер, аңыз әңгімелер, эпостар, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары, жұмбақтар мен жаңылтпаштар, алғыс, қарғыс сөздер т.б.) тіліндегі зоонимдерді толық жинақтап, мифозоонимдерді ажырату, олардың салыстырмалы сипаттамасын жасау;

8) түркі тілдеріндегі зоонимдердің екітілді, көптілді салыстырмалы сөздіктерін (ескерткіштер тілі мен шағын санды түркі этностарының тілін қамти отырып), этимологиялық сөздіктерін, зоофразеологизмдердің, зоопаремиялардың түсіндірме сөздіктерін түзу. Бұл түркі тілдеріндегі зоонимдердің электронды қорын түзуді қамтамасыз етеді.

Аталған мәселелер кейбір жекелеген тілдерде немесе жалпы лексикаға қатысты фрагментарлы тұрғыдан қарастырылғанымен, жалпы түркілік континуумда кешенді тұрғыдан зерттеу нысанына алынған жоқ. Зоонимдер құрамында субстраттардың жиі кездесуіне байланысты түркі тілдеріндегі хайуанаттар атауын білдіретін лексемалардың қалыптасу, даму жолы мен этимологиялық негіздерін анықтауда тек түркі тілдері деректерінің қамтылуы толыққанды нәтиже бермеуі де мүмкін. Сондықтан түркі зоонимдерін зерттеуді тек салыстырмалы-тарихи әдіспен шектеуге болмайды, кей жағдайда салғастырмалы-типологиялық әдістерді қолдануды және басқа жүйедегі тіл деректерін пайдалануды да қажет етеді.

Түркі тілдеріндегі зоонимдердің біраз бөлігінің морфологиялық құрылымының ортақ модельге негізделуі хайуанаттар атауларының белгілі бір сөзжасам жүйесі болу мүмкіндігін көрсетеді. Мысалы, қазақ тілінде: *aristan*, *qulan*, *qıran*, *aqqutan*, *bulan*, *qojan*, *žilan*, *silewsin* т.б. зоонимдер құрамынан *-an* (*-en*, *-in*, *-in*, *-n*) қосымшасын ажыратуға болады. Түркі тіл білімінде *-an* жұрнағын дербес мағыналы *añ* лексемасымен сабақтастырушы көзқарастар белгілі. Сондай-ақ, *tışqan*, *sawısqa* сөздері құрамынан *-qan* (*-ken*, *-yan*, *-gen*) форманттары ыдырайды. Түркі тілдеріндегі тарихи *-qan* (*-ken*, *-yan*, *-gen*) жұрнақтарының (есімше жұрнақтары емес) құранды болуы мүмкіндігіне қарасақ *-qan* (*-ken*, *-yan*, *-gen*) қосымшасының құрамынан *-an* (*-en*, *-in*, *-in*, *-n*) формантын ажыратуға болады. Майда жәндіктерге қатысты *şegirtke*, *qumırsqa*, *bürge* сөздерінен *-qa* (*-ke*, *-ya*, *-ge*) қосымшалары, *masa*, *sona* лексемаларынан

-a, (*-e*) форманты ажырайды. Бірақ мұндай бірізді модельге салып ажыратуға келетін лексемалар жүйелі түрде кездесе бермейді. Түркі зоонимдерінің құрылымы алуан түрлі болып келеді, олар моносиллабтардан, дисиллабтар мен полисиллабтардан, біріккен сөздерден тұрады. Мысалы, құс атаулары: *quw*, *qaz*, *ıjrek*, *toryaj*, *sunqar*, *bürkit*, *boztoryaj*; мал атаулары: *at*, *žılqı*, *sijir*, *tıje*, *buwra*, *qoj*, *eški*, *qozı*, *laq*, *ögiz*, *buzaw* т.б.; аң атаулары: *ajuw*, *böri*, *qasqir*, *barıs*, *žolbarıs*, *suir*, *borsiq* т.б.; майда жәндіктер мен насекомдар: *qurt*, *šibin*, *qandala* т.б. Түркі тілдеріндегі зоонимдердің құрылымының алуан түрлі болып келуі де олардың күрделі табиғатын көрсетеді. Түркі зоонимдерінің құрамында түркілік тек тілге тән сөздер де, кейін жасалған жаңа атаулар да (мысалы, мүйізтұмсық, қарақұйрық, егеуқұйрық т.б.) болуы мүмкін. Тіл тарихы үшін морфемалар жігі айқын емес кіріккен сөздер, өлі түбірлер мен өлі жұрнақтардан тұратын зоонимдердің маңызы айрықша.

Түркі тілдеріндегі жан-жануарлар мен жәндіктер, құстар атауын білдіретін сөздердің біраз бөлігі еліктеуіш, бейнелеуіш сөздермен сабақтас болып келуі, біразының жалпыалтайлық ортақ лексикадан құралуы зоонимдерге негіз болған имитативтерді түркі-монғол тілдері деректері бойынша зерттеуді талап етеді.

Еліктеуіш сөздер барлық тілдерге тән универсалды құбылыс болғандықтан, «имитатив теориясы» әлемдік лингвистикада әртүрлі аспектіде қарастырылуда. Түркі тілдері негізінде қалыптасқан «имитатив теориясының» іргетасын қалаушы түрколог-лингвист Н.И. Ашмариннің идеялары Н.К. Дмитриев, Л.Н. Харионов, А.Г. Спиркин, А.М. Газов-Гинзберг, Г.Е. Корнилов, қазақ тілі бойынша А. Ысқақов, Ш.Ш. Сарыбаев, Ә.Т. Қайдар, К.Ш. Хусайын т.б. ғалымдар тарапынан жан-жақты таратылды. Түркі тілдеріндегі еліктеуіш түбірлердің табиғаты жайлы айтылған пікірлердің қай-қайсысы болмасын олардың көнелік белгісін, глоттогенездік процестермен байланысын жоққа шығармайды.

Лексикалық жүйенің ең көне қабаттарын құрайтын еліктеуіш түбірлердің тұлғалық өзгерістері мен семантикалық дамуы әрбір тілдің өзіндік табиғатын, сыр-сипатын, эволюциялық бағыт-бағдарын, өзге тілдермен туыстық қатысын анықтауда ерекше орын алады. Түркі тілдері бойынша V, VV, CC, VC, CV модельдерінен тұратын бастапқы түбір-имитативтер құрамындағы идеофондардың полисеман-

тикалық сапасы қазіргі түркі тілдеріндегі еліктеуіштердің семантикалық табиғатынан айқын көрінеді.

Даму барысында жаңа индикаторларды қабылдап VCC, CVC, CVCC модельді екінші, үшінші дәрежелі түбір-негіздерге айналған имитативтердің мағыналары біршама нақтыланады, одан әрі қарай аглютинациялық процестің нәтижесінде тұлғасы да мағынасы да өзгерістерге ұшырап бастапқы имитативтік мағыналары көмескілене береді. Дыбыстық символикамен мағына жүктейтін идеофондардың тіркесінен жасалған имитативтердің ілкі түбірі екі бағытта дамиды: 1. таза имитативтік сипатын сақтай отырып, «бірнеше дәрежелі индикаторларды қабылдау арқылы жүйелі түрде қалыптасқан өздеріне тән сөзжасам модельдері негізінде дамыса» [1, 21-27]; 2. еліктеуіштік, бейнелеуіштік мәнінен ажырап, шарттылық, таңбалық сипат ала отырып, семасиологияның жалпы заңдылықтарына орай түбір-негіздер жасалып, одан әрі қалыптасқан сөзжасам модельдері арқылы туынды сөздер өрбиді. Екі бағытта да архитүбірлер мен архисеманың тарихи-эволюциялық дамуы белгілі бір тілдік ортадағы этностық сипаты бар қауымның қоршаған табиғи ортаны танып-білу деңгейімен, эстетикалық-образдық дүниетанымымен, жалпы болмысымен біте қайнасып жүзеге асатын процесс.

Қазақ және монғол тілдеріндегі тұлғасы мен мағынасы сәйкес еліктеуіштер де екі халықтың рухани-мәдени әлеміндегі ортақтықтарға негізделген семантикалық мотивтерден өрбиді. Түркі (қазақ) – монғол тілдерінде еліктеуіш түбірлерден жасалған құс атаулары да жиі кездеседі, мысалы *böðone* ~ *bödnö* «перепелка», *kökök* ~ *xöxö* «кукушка», *qarğa* ~ *xэрэ* «ворона», *suŋqar* ~ *sonxor* «сокол», *tawiq* ~ *taxija* «курица» т.б. Әдетте бұл мысалдар лингвонтактологиялық жағдаяттың нәтижесі ретінде қарастырылады. Қазақ және монғол тілдерінде имитатив түбірлерден қалыптасқан орнитонимдер мен зоонимдердің тұлғалық жағынан көп өзгерістерге түспей қолданыста болуына бір аймақта аралас-құралас өмір сүрген екі халықтың тұрмыс-тіршілігінің жақындығы, жер жағдайының ұқсастығы, фауналық әлемнің ортақтығы тәрізді экстралингвистикалық факторлардың ықпал етуі де мүмкін. Құстар мен жан-жануарлар атауынан басқа да еліктеуіштерден жасалған есімдер мен етістіктердің екі тілде параллель қолданыста болуы жиі кездеседі. Қазақ және монғол

тілдеріндегі сәйкес имитативтер дыбысқа еліктеуден қалыптасқан сөздерді де, қимыл, іс-әрекетті, заттың сыртқы формасын бейнелеуден пайда болған сөздерді де қамтиды. *baq* ≈ *bax* «бақаның дыбысы, ешкінің маңырауы; кваканью; аяқ астынан шыққан қатты дыбыс, айқай»: каз. *baqiru* ~ монғ. *vaxijrax* «бақыру, қатты айғайлау», каз. *baqa* (*qurbaqa* «лягушка», *tasbaqa* «черепашка») ~ монғ. *bax* «құрбақа».

Түркі және монғол тілдерінде еліктеуіш мағыналы ортақ түбірлерден тараған сөздердің жиі кездесуі, олардың тұлғалық өзгерістері мен семантикалық дамуы, ұғым атауы ретінде уәждеуі жалпы алтай тілдеріне тән заңдылықтарға орай жүйелі түрде қайталанып отыруы олардың түркі-монғол тілдері дамуының көне қабаттарына қатыстылығын көрсетеді. Сондықтан түркі және монғол тілдеріндегі имитатив түбірлерді салыстыра қарастыру «Алтай гипотезасына» байланысты даулы мәселелердің шешімін табуға да септігін тигізетін өзекті мәселе. Генеалогиялық алтаистиканың зерттеу нәтижелеріне сүйенген зерттеушілер «Алтай болжамының» уақыт өте келе ғылыми тұрғыдан негізделген салыстырмалы алтай тіл біліміне айналатынына сенімді [2, 52] болса, типологиялық алтаистиканың өкілдері алтай тілдеріндегі жекелеген лексикалық топтардағы, сөз таптарындағы, грамматикалық категориялардағы жүйесіздікті тілге тиек ете отырып, салыстырмалы-тарихи зерттеуді алтай тілдеріне қолданудың тиімсіздігін айтады және алтай тілдеріндегі лексикалық, грамматикалық байланыстардың сипатын ашып, кірме элементтер көлемін анықтаумен шектелуді жөн көреді [3, 11, 34]. Келесі ғалымдар тобы салғастырылып-салыстырылып отырған лексикалық параллельдер мен жекелеген сөз тұлғалары алтай тілдерінің генетикалық тегін дәлелдеуге де, теріске шығаруға да әлеуеті жетпейтінін көрсетеді [4, 28]. Бұл мәселе жөнінде профессор А.В. Дыбо «...что алтайская гипотеза не опровергнута, пока не доказано сепаратное родство тюркских или монгольских языков с индоевропейской, уральской, сино-тибетской, австронезийской или какой-нибудь еще языковой семьей, не менее надежно обоснованной, чем алтайская» [5, 181] деген ой айтады.

Алтай тілдік семьясы тобында қарастырылатын түркі-монғол халықтарының тарихи-лингвистикалық, этно-мәдени байланыстары біршама зерттелген сала болғанымен әлі де күрмеуі шешілмеген мәселелер баршылық. Сан ғасырлар бойы бір географиялық кеңістікте

қатар орналасқан қыпшақ тобындағы қазақ және монғол халықтарының ұдайы қарым-қатынаста болуы, олардың тіліндегі екі жақты кірмелік үдерісінің кезең-кезеңімен үнемі қайталанып отыруы, соның нәтижесінде ортақ лексиканың саны артып, олардың өзара кірігіп кетуі аталған тілдердегі лексикалық паралельдердің ара жігін тарихи-генетикалық тұрғыдан айырып алуды күрделендіре түсті.

Түркі-монғол тілдерінің лингвоконтактологиялық хронологиясы бойынша ортақ лексемалар негізгі үш қабатқа бөлініп қарастырылады: 1) пратүркі және прамонғол тілдері арасындағы ықпалдастық негізінде қалыптасқан ортақ элементтер; 2) түркі-монғол тілдері арасындағы көне және орта ғасырлық ықпалдастықтың нәтижесінде қалыптасқан ортақ лексемалар; 3) қазіргі түркі-монғол тілдері арасындағы кірме сөздер. Соңғы жылдарғы экспериментальды фонетикалық зерттеулер бойынша Монғолияның орталық аймағындағы монғолдар арғытегі түркілер болуы мүмкін. Көне түркілердің дауыссыз дыбыстарды айту барысындағы сөйлеу мүшелері бұлшық еттері ширығуының үш деңгейлі қарқынды/ бәсен/ әлсіз қарама-қарсылықтан тұратын артикуляциялық-акустикалық базасы орталық Монғолия тұрғындарының тіліне де тән екені айқындалып отыр [6, 9]. Бұл монғол тілінің түркі тілдерінің күшті ықпалына ұшыраған тіл екенін көрсетуі де мүмкін немесе түркі-монғол халықтары этногенезіндегі, глоттогенезіндегі генеалогиялық сабақтастықты меңзеуі де ықтимал. Монғол тілінің жазба мұраларының ең көнесі XIII ғасырдан басталатынын, ол кезге дейінгі монғол тілінің жай-күйін көрсететін жазба деректердің жоқтығын негізге алған зерттеушілер «XI ғасырға дейінгі монғол тілінің фонетикалық құрылымы XIII ғасыр ескі монғол жазба ескерткіштері тілінің құрылымынан біршама айырмашылықтары бар. Көне монғол тілінің фонологиялық құрылымын жаңғырту түрлі кезеңдердегі түркілік элементтерді аршып алғаннан кейін ғана мүмкін болады» [7, 31] деп көрсетеді. Жалпы түркі-монғол лингвоконтактологиялық хронологиясында XII-XIII ғасыр аралығындағы әлеуметтік-саяси факторлардың ерекше орын алатыны белгілі. Осы кезеңдегі түркі және монғол халықтарының саяси-әлеуметтік өміріндегі аудармашылар (түркі және монғол тілдері бойынша) қызметі жайлы мәліметтің (жазба деректерде де, ел аузында сақталған аңыздарда да) жоқтығы түркі-монғол билингвизм құбылысының орнығуына

да жағдай туғызғанын көрсетеді немесе олардың сол кезде-ақ бір-біріне өте жақын тілдерде сөйлегенін меңзейді.

Лексика тілдің ауысуға және өзгертуге ең бейім тұратын саласы болғандықтан ұзақ мерзімдік қарым-қатынаста болған халықтар тіліндегі лексикалық ауысулар фонетико-фонологиялық, фономорфологиялық, грамматикалық деңгейлерге де ықпал ететіні белгілі. Тығыз лингвоконтактологиялық жағдаяттағы әрбір этностың өздеріне ғана тән артикуляциялық база да бір-бірімен ықпалдастыққа түседі. Бұл тілдің фонетико-фонологиялық, фоно-морфологиялық, фоно-семантикалық жүйелеріндегі өзгерістерді тудырады. Тілдегі фонетико-фонологиялық, фоно-морфологиялық, фоно-семантикалық құбылыстар базалық лексиканы құрайтын бір буынды түбірлер мен түбір-негіздер табиғатын айқындауда ерекше орын алады. Жалғамалылық қабілетке ие тілдерде моносиллабтың дербес лексикалық мағына беруі міндетті емес екені қазақ тіл білімінде теориялық тұрғыдан жеткілікті дәрежеде негізделді (А. Ысқақов, Ә.Т. Қайдар, М. Томанов, Б. Сағындықұлы, Ж. Манкеева, Е. Қажыбек, А. Салқынбай т.б.). Сондықтан монғол тіліндегі түркизм не түркі тіліндегі монғолизм екенін анықтау мүмкін емес ортақ имитативтердің генеалогиялық немесе типологиялық белгілерін анықтау алдымен моносиллабтық деңгейде жүргізілсе біршама нақтылыққа қол жеткізуге болады. Қазақ және монғол тілдерінде тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да ешбір өзгеріссіз қолданылатын имитатив моносиллабтар да кездеседі.

Қазақ-монғол тілдерінде қатар қолданылатын имитатив түбірлер екі халықтың дүниетанымындағы ортақтықты, табиғи дыбыстар мен құбылыстарды қабылдаудағы және оларды жаңа ұғымды атауда салыстырмалы-бейнелі түрде қолдану тәсіліндегі ұқсастықтарды байқатады. Лексикалық қордың табиғи құбылыстар мен табиғи дыбыстарға еліктеуден туындаған бейнелі елестету жүйесінің бір тілден екінші тілге кешенді түрде ауысуы мүмкін емес әрі еліктеуіш түбірлердің фоно-семантикалық модификаторларының да, олардан туындаған етістіктердің де тұлғалық жағынан көп өзгеріске түспей, бірдей немесе ұқсас мағынада қолданылуы да қазақ-монғол тілдеріндегі сәйкес имитативтерді әлі де терең зерттей түсуді қажет етеді.

Жалпыалтайлық түбіртанудың зерттеу нысанының үлкен бір тармағын құрайтын имитатив-

моносиллабтар өзіндік фонетико-фонологиялық сипатымен ерекшеленетіндіктен қазіргі түркі-монғол тілдеріндегі бір буынды еліктеуіштерді

салыстыра-салғастыра қарастыру түбір сөздердің табиғатын тереңірек түсінуге ықпал ететін өзекті мәселе.

Әдебиеттер

- 1 Қайдар Ә.Т. «Имитатив теориясына» қатысты жаңаша көзқарас // ҚР ҰА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2003. – №5 (141). – Б. 21-27.
- 2 Макаев Э.А. Рецензия.: Проблема общности алтайских языков. – Л., 1971// ВЯ. – 1973. – №4.
- 3 Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.) – СПб.г: Наука, 1997.
- 4 Кормушин И.В. К методике сравнительного изучения алтайских языков// Проблема общности алтайских языков. – Ленинград: Наука, 1971.
- 5 Тенишев Э.Р. Избранные труды. Кн. I. – Уфа: Гилем, 2006. – 302 с.
- 6 Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. – М.: «Восточная литература» РАН, 2007. – 222 с.
- 7 Селютин И.Я., Уртегешев Н.Р., Рыжикова Т.Р. Экспериментально-фонетические данные по языкам народов Сибири как историко-лингвистический источник // Пути формирования лингвистического ландшафта Сибири. – Новосибирск, 2005. – С. 8-27.
- 8 Туймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана: Астана полиграфия, 2008. – 365 с.

References

- 1 Qaydar Ä.T. «İmitativ teorıyasına» qatıstı jańaşa közqaras // QR UA Xabarları. Til, ädebiet serıyası. – 2003. – №5 (141). – B. 21-27.
- 2 Makaev E.H.A. Recenziya.: Problema obshchnosti altajskih yazykov. – L., 1971// VYA. – 1973. – №4.
- 3 SHCHerbak A.M. Rannie tyurksko-mongol'skie yazykovye svyazi (VIII-HIV vv.) – SPb.: Nauka, 1997.
- 4 Kormushin I.V. K metodike sravnitel'nogo izucheniya altajskih yazykov// Problema Problema obshchnosti altajskih yazykov. – Leningrad: Nauka, 1971.
- 5 Tenishev E.H.R. Izbrannye trudy. Kn. I. – Ufa: Gilem, 2006. – 302 s.
- 6 Dybo A.V. Lingvisticheskie kontakty rannih tyurkov. Leksicheskij fond. – M.: «Vostochnaya literatura» RAN, 2007. – 222 s.
- 7 Selyutina I.YA., Urtegeshev N.R., Ryzhikova T.R. EHksperimental'no-foneticheskie dannye po yazykam narodov Sibiri kak istoriko-lingvisticheskij istochnik // Puti formirovaniya lingvisticheskogo landshafta Sibiri. – Novosibirsk, 2005. – S. 8-27.
- 8 Tujmebaev ZH.K. Istoriya tyurko-kazahsko-mongol'skih ehtnoyazykovyh vzaimootnoshenij. – Astana: Astana poligrafiya, 2008. – 365 s.

Ли В.С.

**Событийное пространство как
категория смысловой
организации художественного
текста**

В статье рассматриваются проблемы онтологии и эпистемологии художественного текста, его собственно лингвистической основы. Установление такой основы – обязательный (первичный) этап филологического исследования любого литературного произведения. Лишь после этого и на основе этого можно включать тематико-смысловое пространство текста в другие пространства, порождаемые многочисленными социально-психологическими и историко-культурными контекстами. Исследование таких контекстов предполагает использование категорий смысловой организации текста, в том числе категорий, объясняющих тематическую организацию текста. В качестве собственно лингвистической категории тематико-смысловой организации текста выступает понятие пропозитивности, обычно используемое при семантическом анализе предложения. Под пропозитивностью предлагается понимать способность предложения и текста сообщать о структуре ситуации, события и мира бытия в целом, и проявляется она в такой дискретной единице содержания, каковой выступает пропозиция как логико-языковой коррелят события.

Ключевые слова: художественный текст, категории текста, событие, пропозиция, тема, когнитивно-пропозициональная структура.

Lee V.S.

**Event space as category of the
semantic organization of the art
text**

In this article we consider the problems of ontology and an epistemology of the art text, its actually linguistic basis. Establishment of such basis is an obligatory (primary) stage of philological research of any literary work. Only after it and on the basis of it it is possible to include thematical and semantical space of the text in other spaces generated by numerous social and psychological and historical and cultural contexts. Research of such contexts assumes use of categories of the semantic organization of the text, including the categories explaining the thematic organization of the text. The concept of pro-positivity which is usually used in the semantic analysis of the offer acts as actually linguistic category of the thematical and semantical organization of the text. To be suggested to understand ability of the offer and text to report about structure of a situation, an event and the world of life in general as pro-positivity, and she is shown in such discrete unit of contents as which the pro-position as a logical and language correlate of an event acts.

Key words: art text, categories of the text, subject, event, cognitive and propositional structure.

Ли В.С.

**Көркем мәтінді мағынасы
жағынан құрастырудың
оқиғалық аспектідегі кеңдігі**

Мақалада көркем мәтіннің онтологиясы мен эпистемологиясына қатысты мәселелер, оның лингвистикалық негізі қарастырылған. Осындай негіздің белгісі – кезкелген әдеби туындыны филологиялық зерделеудің міндетті (алғашқы реттік) кезеңі болып табылады. Тек содан кейін ғана мәтіннің басқа кеңістіктегі, көптеген әлеуметтік-психологиялық және тарихи-мәдениеттік контекстерін туғызатын тақырыптық-мағыналық жағын ескеруге болады. Осындай контекстерді зерттеуде мәтінді мағыналық жағынан құрастырудың категориясын, соның ішінде мазмұн мен ойға сай нақты қолдануды талап етеді. Мәтінді тақырыптық құрылымдық-мағыналық жағынан құрастырудың лингвистикалық категориясы ретінде сөйлемді семантикалық талдаған кезде қолданылатын пропозитивтік ұғымды айтуға болады. Пропозитивтік деген сөйлем мен мәтін, толығымен алғанда, табиғи болмысы, әлемдегі жағдаяттар, оқиғалар туралы хабарлайтынын түсінеміз, және де оны мазмұнның дискреттік бірлігінде, оқиғаның тілдік-логикалық корреляті ретіндегі пропозиция байқалады.

Түйін сөздер: көркем мәтін, мәтін категориясы, оқиға, пропозиция, тақырып, когнитивті-пропозиционалдық құрылым.

**СОБЫТИЙНОЕ
ПРОСТРАНСТВО
КАК КАТЕГОРИЯ
СМЫСЛОВОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ТЕКСТА**

Культурные ценности как проявление и продукты творческой деятельности человека – это не только мир артефактов и материальных произведений тех или цивилизаций, но и мир событий и фактов, который формирует и определяет состояние и уровень культуры как таковой. Мир событий и фактов создается человеком, и он живет в этом мире в соответствии со знаменитой формулой Людвиг Витгенштейна: «Мир есть совокупность фактов, а не вещей». Эта совокупность структурируется и выражается прежде всего с помощью языковых средств и, что важнее, входит «в светлое поле сознания» человека в виде речевых ярлыков и клише, определяющих общий фон той или иной национальной культуры. Язык, таким образом, относится к разряду культурных ценностей, с помощью которых осуществляется сама процедура категоризации и концептуализация действительности, мира событий и фактов. Очевидно также, что событие становится фактом лишь после верификации с помощью языковых средств (см. об этом работу Н.Д. Арутюновой [1]). Категоризация и оценка события производится только с помощью языка в соответствии с культурными ценностями того или социума. И здесь уместно привести известное двустишие С.Я. Маршака (перевод строк английского поэта Джона Харингтона): «Бунт ёне может кончиться удачей. В противном случае его зовут иначе». Этот пример иллюстрирует положение о том, что событийный мир – прежде всего мир языка, мир, который выражается с помощью языковых средств, формирующих тот культурный феномен, который называется текстом. Событийный мир текста репрезентируется с помощью определенных языковых средств. Установление этих средств и способов организации этого мира в тексте, в том числе и в художественном, – важнейшая задача лингвистики текста.

Лингвистика текста, ставшая за последние десятилетия самостоятельной отраслью научного знания, активно взаимодействуя с другими гуманитарными и естественнонаучными дисциплинами, значительно обогатила современное языкознание интересными концепциями и теориями, новыми методами и приемами анализа единиц языка на всех его уровнях, позволяющими описать явления и процессы не только внутритекстового, но и «до-текстового», «меж-текстового» и «над-текстового»

характеров. Помимо накопления сугубо эмпирических знаний, касающихся различных аспектов конкретных текстов (пожалуй, всех жанров), лингвистика текста использовала на своих объектах исследования различные общенаучные и общелингвистические идеи, одновременно выдвинув и сформулировав ряд своих собственных «текстовых» теорий. Вместе с тем скептическое замечание Г.А. Золотовой, сделанное ею еще в 1997 г., о том, что «...современная лингвистика текста несколько преждевременно поспешает к глобальной теории текста вообще...» и что «...актуальной задачей представляется не создание интегрального конструкта текста, а дифференциация типов текста, накопление знаний об их лингвистических свойствах и построение на этой основе типологии текстов» [2, 133] (см. также [3, 450-485], в определенной степени остается правомерным и сейчас, хотя глобальных концепций (в том числе и культурологического характера) за последние два десятилетия появилось немало как в отечественной, так и в зарубежной лингвистике (см., в частности, работы [4], [5], [6] и др.) И это вполне объяснимо, поскольку без фундаментальной теоретической базы полученные эмпирическим путем знания и сделанные наблюдателем обобщения о структуре и семантике одного текста или специально отобранного круга текстов остаются на уровне «одноразового использования» или «обмена интересностями» (выражение Т.М. Николаевой), которые были обнаружены исследователем в том или ином текстовом материале. До сих пор ни общая лингвистика текста, ни грамматика (синтаксис) текста, ни семантика текста и др., т.е. ни один из разделов лингвистики текста не приобрел каких-то своих четких контуров с устоявшимися понятиями и категориями. Немало пробелов и в исследовании общих закономерностей смысловой организации текста.

Чаще всего анализ содержательной стороны текста сводят к определению актуализированных смыслов и референциальных особенностей у лексических составляющих текста (на самом деле, предложений), смысла (идеи) текста, его темы и т.п. Ясно, что поиски внеязыкового коррелята содержания текста в денотативной или когнитивной сферах – необходимый этап в исследовании текста. Но не менее очевидно и то, что прежде следует определить собственно языковой конструкт (точнее, квант), с помощью которого удастся адекватно описать содержание текста. Если рассматривать текст как результат и продукт речемыслительной деятельности (дис-

курса), то необходимо установить тот логико-лингвистический феномен и соответствующее ему языковое явление, которые упорядочивают и выстраивают в линейный ряд континуум реальной действительности и мыслимого (ментального) мира в последовательную и целостную систему вербальных знаков, именуемую текстом. Разумеется, эта система должна обладать всеми признаками и свойствами текста, а не вообще любого продукта речевой деятельности. Принято считать, что такими свойствами являются связность, цельность, завершенность, топикальность и др. Однако все эти понятия и категории не имеют прямого отношения к языковой системе, и поэтому они не могут считаться непосредственно лингвистическими. С некоторой долей упрощения недолгую историю лингвистики текста можно представить как историю поиска собственных категорий, раскрывающих онтологию текста, своего объекта и предмета познания и описания. К числу таких языковых категорий, по нашему мнению, следует отнести понятие пропозитивности, широко используемое при исследовании семантико-синтаксической организации предложения. При таком подходе анализ содержательной стороны текста представляет собой не что иное, как продолжение семантического анализа предложения, предварительного и обязательного шага к глобальному познанию коммуникативных, когнитивных и др. свойств языка вообще. Пропозитивность – это свойство предложения и текста сообщать о структуре ситуации, события и мира бытия в целом, и проявляется она в такой дискретной единице содержания, каковой выступает пропозиция как логико-языковой коррелят события.

С точки зрения смысловой организации текст представляет собой не только последовательность предложений-высказываний, сложных синтаксических целых, сверхфразовых единств и т.п. дискретных составляющих, но и соединение пропозиций-событий в речемыслительной деятельности говорящего (пишущего). В отличие от отдельно взятого предложения пропозитивность в тексте не обязательно выражается лишь в предикативных и внутрипредложенческих манифестациях пропозиции, она репрезентируется и в таких формах и средствах, которые присущи только тексту и в нем проясняются.

Исходя из постулируемых допущений, относящихся к эпистемологической стороне семантики текста, вполне обоснованным представляется разграничение таких понятий, как значение, содержание и смысл, по отношению к тексту.

Вместе с тем эти категории будут обладать необходимой объяснительной силой лишь в совокупности со смежными категориями, уточняющими и детализирующими основную категорию. Так, исследование содержания текста немислимо без использования таких понятий, как тема, подтема, субподтема, микротема, т.е. понятий, отражающих то свойство текста, которое принято называть топикальностью.

Тема по своей природе – это тот ментальный конструкт, который задает вектор развертываемого событийного ряда, т.е. содержания текста. Она не всегда вербализуется в сознании автора текста, о чем свидетельствуют частые случаи изменения названия текста, а также презентация текста без названия. Однако исследователь вынужден при анализе содержания текста определить тему, подтемы, субподтемы, выстроить их в логически связанный ряд в соответствии с линейным характером развертывания текста. В качестве иллюстрации рассмотрим содержание 9-ой главы поэмы Н.В. Гоголя «Мертвые души». Для экспликации содержания этого текста наиболее адекватным, по нашему мнению, будет тематическое название «Переполюх в городе N», в котором событийное имя *переполюх* будет уточняться и конкретизироваться в пропозициях, реализующихся в предикативных и непредикативных формах, хотя само слово *переполюх* в тексте главы не встречается:

В то время, когда обе дамы так удачно и остроумно решили такое запутанное обстоятельство, вошел в гостиную прокурор с вечно неподвижною физиономией, густыми бровями и моргавшим глазом. Дамы наперерыв принялись сообщать ему все события, рассказали о покупке мертвых душ, о намерении увезти губернаторскую дочку и сбили его совершенно с толку, так что сколько ни продолжал он стоять на одном и том же месте, хлопать левым глазом и бить себя платком по бороде, сметая оттуда табак, но ничего решительно не мог понять. Так на том и оставили его обе дамы и отправились каждая в свою сторону бунтовать город. Это предприятие удалось произвести им с небольшим в полчаса. Город был решительно взбунтован, все пришло в брожение, и хоть бы кто-нибудь мог что-либо понять. Дамы умели напустить такого тумана в глаза всем, что все, а особенно чиновники, несколько времени оставались ошеломленными... Всякий, как баран, останавливался, выпучив глаза. Мертвые души, губернаторская дочка и Чичиков сбились и смешались в головах их необык-

новенно странно; и потом уже, после первого одурения, они как будто бы стали различать их порознь и отделять одно от другого, стали требовать отчета и сердиться, видя, что дело никак не хочет объясниться. Что за притча, в самом деле, что за притча эти мертвые души? Логика нет никакой в мертвых душах; как же покупать мертвые души? где ж дурак такой возьмется? и на какие слепые деньги станет он покупать их? и на какой конец, к какому делу можно приткнуть эти мертвые души? и зачем вмешалась сюда губернаторская дочка?.. Словом, пошли толки, толки, и весь город заговорил про мертвые души и губернаторскую дочку про Чичикова и мертвые души, и все, что ни есть, поднялось. Как вихорь взметнулся дотопле, казалось, дремавший город!

Подчеркнутые в этом тексте единицы реализуют содержание «Переполюх» в значениях слов, словосочетаний, предложений в соответствии с принципом понижения ранга диффузности семантики, благодаря чему содержание текста перестает быть неопределенным, иными словами, содержание текста переходит в значение его компонентов. Этот процесс порангового понижения диффузности семантической стороны текста сопровождается понижением семантической неопределенности и самой темы, что конкретно проявляется в подтемах текста. Подтема – это целостный фрагмент содержания, раскрывающий определенный аспект основного предмета описания, содержащегося в замысле, и представленный в нем свернуто. Подтема имплицитно содержит и все другие субподтемы, соответствующие данному фрагменту содержания, поскольку она связана с ними определенными отношениями, сформированными в когнитии человека, в его прошлом опыте. При необходимости подтема может всегда развернута на содержательном уровне путем введения соответствующих субподтем и микротем, составляющих их иерархическую структуру.

В рассматриваемом тексте из «Мертвых душ» тема «Переполюх» развертывается на семантическом уровне в следующих подтемах: 1) Поездка просто приятной дамы к во всех отношениях приятной даме; 2) Беседа двух дам; 3) Рождение сплетни; 4) Полная неразбериха среди мужчин и женщин города.

Подобного рода несложная работа знакома каждому школьнику, выполняющему всем известное задание по разбивке текста на отдельные тематические части и озаглавливанию их. Выполнение такого задания требует от читате-

ля умения свертывать значения слов, предложений в более сложный и в то же время более диффузный семантический комплекс, который обычно вербализуется в метатекстовых номинализациях в форме названий тем и подтем. Естественно, каждая из подтем, в свою очередь, расчленяется на «иерархическую сеть» субподтем и микротем. Благодаря такому понижению ранга неопределенности категорий содержания до уровня значения конечных его составляющих создается связность и цельность текста как продукта речемыслительной деятельности человека.

Какие же языковые знаки в конечном итоге являются «заменой» или, точнее, реализацией в тексте темы, подтем, субподтем, микротем? Этот вопрос можно сформулировать иначе: что следует считать конечной (основной) единицей семантического уровня текста, какова ее природа и как она взаимодействует с другими значимыми единицами языка? Ответ на этот вопрос тесно связан со всем комплексом проблем лингвистической семантики.

В ряде работ по лингвистике текста и лингвистическому анализу художественного текста при рассмотрении проблемы смысловой организации текста часто используется понятие события как единицы семантической структуры литературного произведения, как особой категории представления знаний о мире, в том числе и художественном, создаваемом писателем. При таком подходе событие считается отдельной (целостной) содержательной единицей повествовательной фабулы, и к так понимаемому событию относится не только событие в его онтологическом смысле (реальное положение дел и его аналог в художественно мире автора и читателя), но и любые когнитивно-пропозициональные структуры, актуализируемые в процессе повествования (в лингвистическом смысле – при речемыслительной деятельности). Такое

широкое понимание категории события при анализе художественного текста строго связывает «событийное» содержание текста с собственно пропозициональным (точнее – с когнитивно-пропозициональной структурой) содержанием, реализующимся в отдельных предложениях (пропозициях). Естественно, в таком случае появляется необходимость в разграничении разных типов «события», поскольку они отражают разные аспекты рассматриваемого явления. Так, некоторые авторы разграничивают такие понятия, как «событие» и «микрособытие», «фабульное событие» и «сюжетное событие». Помимо описания внешней обстановки, среды (в том числе изображение пейзажа), обстоятельств, при которых развивается фабульное событие, сюжетное событие связывается также с передачей различных психофизиологических состояний литературного героя, его так называемого внутреннего мира, мира мыслей, переживаний и т.п. Так, например, анализируя следующий отрывок из рассказа В.В. Вересаева «В мышеловке»: «Вдруг все ему стало противно. Все кругом было серо, скучно и глупо. Погас огонек, освещавший изнутри душу. Холод все глубже вбирался в тело. И болела голова. И стыли неподвижные ноги...», М.Я. Дымарский пишет: «Содержание этого ССЦ (сложного синтаксического целого. – В.Л.) непосредственного отношения к фабульным событиям рассказа не имеет. То, что герою «все стало противно», признать фабульным событием невозможно. Но невозможно и отрицать сюжетное значение этого изменения психологического состояния героя – особенно в таком рассказе, как этот» [7, 179]. Добавим, что такое значение имеет любое «событие» и все «события», репрезентируемые с помощью пропозициональных средств языка и составляющие содержательную и смысловую канву художественного текста. Такое «событие» правомерно называть текстовым событием.

Литература

- 1 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 227 с.
- 2 Золотова Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста // Синтаксис текста. М.: Наука, 1997. – С. 113-133.
- 3 Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 2004. – 544 с.
- 4 Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 224 с.
- 5 Сабитова З.К. Лингвокультурология. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 528 с.
- 6 Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 248 с.
- 7 Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX-XX вв.). – М.: Эдиториал УРСС, 2006. – 328 с.

References

- 1 Arutyunova N.D. Tipy yazykovykh znachenij: Ocenka. Sobytie. Fakt. – M.: Nauka, 1988. – 227 s.
- 2 Zolotova G.A. Rol' remy v organizacii i tipologii teksta // Sintaksis teksta. M.: Nauka, 1997. – S. 113-133.
- 3 Zolotova G.A., Onipenko N.K., Sidorova M.YU. Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka. – M., 2004. – 544 s.
- 4 Prohorov YU.E. Dejstvitel'nost'. Tekst. Diskurs. – M.: Flinta: Nauka, 2009. – 224 s.
- 5 Sabitova Z.K. Lingvokul'turologiya. – M.: FLINTA: Nauka, 2013. – 528 s.
- 6 CHernyavskaya V.E. Lingvistika teksta: Polikodovost', intertekstual'nost', interdiskursivnost'. – M.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2009. – 248 s. .
- 7 Dymarskij M.YA. Problemy tekstoobrazovaniya i hudozhestvennyj tekst (na materiale russkoj prozy XIX-XX vv.). – M.: EHditorial URSS, 2006. – 328 c.

Ахметжанова А.И.
**Языковое самосознание и
элементы интерпретации**

В данной статье рассматривается тема языка и его самобытности. Язык является главным аспектом не только в самом его проявлении, но и в проявлении его в мировоззрении народов. Также рассматривается связь языка с такими науками, как: психология, педагогика, математика. Дается интерпретация понятия и понимания языковых аспектов, показывается значимость фонетического, морфологического строя. Объясняется понятие ценных аспектов лингвистических исследований через определение мировоззрения народов через их языки. Формируется понятие о том, что язык не только готовый инструмент, но и деятельность духа и непроизвольное средство выражения и обретения истины в целом.

Ключевые слова: язык, языковое самосознание, морфологический строй, природа языка, интерпретация, классификация.

Ahmetzhanova F.I.
**Linguistic identity and
interpretation elements**

This article discusses the topic of language and identity. The fact that language is an important aspect not only in its manifestations, and in the manifestation of it in the outlook of people. Also, consider the connection of language with such sciences as psychology, education, mathematics. An interpretation of the concept and understanding of language issues, shows the importance of the phonetic, morphological structure. It explains the concept of aspects of linguistic studies by defining world peoples through their languages. It formed the notion that language is not only a ready tool, but also the activities of the spirit and involuntary means of expression and finding the truth in general.

Key words: language, linguistic identity, morphological operation, the nature of language, interpretation, classification.

Ахметжанова А.И.
**Тілдік сана-сезім және
интерпретация элементтері**

Мақалада қос тілді тұлғалардың шығармашылығын үйрену үшін құрылымдық лингвистиканың негізін қалаушылардың идея мағыналығы туралы айтылады және тілдік таным образдары, құрылымдары қарастырылады. Тілдік мәселелердің тұжырымдамасын және өзара түсіністік туралы түсініктеме беріледі, фонетикалық, морфологиялық құрылым маңыздылығын көрсетеді. Әлемдік халықтардың тілдерінде анықтау арқылы лингвистикалық зерттеулер аспектілері тұжырымдамасын түсіндіреді. Тіл дайын құрал ғана емес, сонымен қатар рух қызметі мен білдіру және жалпы шындықты іздеу құралы ретінде түсінік қалыптасады.

Түйін сөздер: тіл, тілдік сана-сезім, морфологиялық құрылым, тіл табиғаты, интерпретация, классификация.

**ЯЗЫКОВОЕ
САМОСОЗНАНИЕ
И ЭЛЕМЕНТЫ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

Положения о том, что язык – это общественное, психосоциальное явление, существующее во времени и пространстве, поэтому разнообразие языков обусловлено географическими, хронологическими и социологическими различиями, т.е. каждый язык имеет свой определенный способ отражения действительности, формирует у своего народа определенный образ мира, который представлен в языке понятиями, характерными для данного языка восходит к систематике языков.

При любой классификации языков необходимым условием является объяснение рассматриваемых фактов, «одновременно как в связи с историей, так и с географией, наконец, с физиологией и психологией и даже с физикой и механикой». Общие устремления, обуславливающие своеобразный строй и состав данного языка: характерные признаки, которые имели бы общую значимость, которые проникали бы насквозь как чисто фонетический, так и морфологический строй языка, общие морфологические черты, отделяя при анализе языковых элементов внеязыковое от чисто языкового.

Наиболее ценным аспектом всех лингвистических исследований считается определение мировоззрения народов через их языки. Подчеркивая творческую природу языка, можно сказать, что есть тесная связь с мыслительной деятельностью индивида их народа; язык не только готовый инструмент и нечто созданное, но и деятельность духа; язык как непроизвольное средство выражения и обретения истины; в самой структуре языка воплощено определенное воззрение на мир. «Язык – не есть произведение деятельности, а невольное изменение духа, его «нельзя назвать произведением или творением самого народа», «язык чем-то выше человека, нельзя «признать его делом человеческого наряду с другими произведениями ума», «каждый язык становится особенным мирозерцанием». Понимая язык как орган, определяет его зависимость от мышления и обусловленность мышления каждым языком, заключающим в себе свою национальную, самобытную классификационную систему и определяющим мировоззрение носителей данного языка, и формирующим их картину мира. Объяснение языковой специфики в части содержательной стороны языка, его внутренней формы, исходит, таким образом, из духовных особенностей нации, из

«способа укоренения человека в действительности», из преобладающей направленности сознания, «либо погруженного в глубины духа, либо ориентировавшегося на внешнюю действительность».

Каждый язык по своему осваивает и воспроизводит окружающий мир в силу индивидуальной направленности народа на чувственное созерцание, внутренние восприятия или отвлеченное мышление. Форма каждого языка складывается в соответствии с духовными задатками народа, и в частности его внутренняя форма, под которой ученый понимает свойственный данному языку способ организации мыслительной материи «способ представления», осмысления, модификация ее элементов, метод разделения поля мышления.

Языковое самосознание, если попытаться обобщить существующие определения, может быть следующим образом разделено через список его существенных признаков: осознанное, заинтересованное отнесение себя к этноязыковой общности; включенность в языковую среду своего народа; готовность к действиям во имя сохранения и развития родного языка, этноязыкового воспроизводства своего народа; способность квалифицировать и интерпретировать элементы языкового сознания; способность произвести собственную оценку текстов любого рода; способность осуществлять самоидентификацию с определенным языком, этносом, культурой; представление говорящих о том, на каком языке они говорят; важнейший показатель состояния этнической общности; один из критериев отдельности языка; следствие реализации принципа самоопределения народов в многонациональных государствах; часть языкового сознания, его верхний автономный слой; часть культурного и национального (этнического) самосознания и мн. др.

Анализ признаков языкового самосознания, которые отмечаются в разнообразных его определениях, сосуществующих в философской, политологической, культурологической, педагогической, психологической и собственно лингвистической литературе, показал, что все они построены на разных основаниях и по разной логической схеме. Данное обстоятельство позволило систематизировать определения языкового самосознания следующим образом:

1. Определения языкового самосознания через отношение включения и более широкие категории можно назвать такие определения «партитивными». Основным аргументом, кото-

рый позволяет выделять «партитивные определения», является признание объектом языкового сознания весь универсум, а объектом языкового самосознания – язык в целом, его отдельные элементы, языковое поведение и его продукты (тексты). В круг «партитивных определений» входят следующие квалификации: часть сознания, часть самосознания, наряду с другими видами самосознания, часть языкового самосознания, его верхний автономный слой и др.

2. Определение языкового самосознания с помощью понятия «способность» включают следующие квалификации: способность произвести собственную оценку текстов любого рода; способность квалифицировать и интерпретировать элементы языкового сознания; способность осуществлять самоидентификацию с определенным языком, этносом, культурой и др.

3. Определения языкового самосознания с помощью понятия «представление» включают только одну встретившуюся нам квалификацию: представление говорящих о том, на каком языке они говорят.

4. Определения языкового самосознания извне, с точки зрения функций, которые оно выполняет, или по отношению к другим категориям, основаны на следующих квалификациях: важнейший показатель состояния этнической общности; один из критериев отдельности языка; следствие реализации принципа самоопределения народов в многонациональных государствах; фактор социализации личности; фактор развития родных языков титульного населения; фактор этнической социализации личности и др.

Продemonстрированное различие подходов к определению языкового самосознания является свидетельством его сложной и многоформенной природы, а также многоуровневости понятия. При этом оказался «не задействованным» еще один важнейший аспект понимания языкового самосознания – его отношение к языковой идентичности. Существуют достаточно распространенное мнение, что «понятие самосознания характеризует в первую очередь социальные общности (этнические, классовые и т.п.), понятие identity – отдельных его индивидов. Различие оказывается очень существенным: иерархия идентификаций (т.е. соотнесение себя с различными общностями) отдельной личности определяется вполне однозначно, «иерархия самосознаний» возможна лишь при строгой иерархической организации самих общностей, что является крайне редким исключением.

Способность языка выступать в качестве социального и концептуального инструмента является одной из его сущностных характеристик. С одной стороны, с помощью языка создаются и поддерживаются символы и концепты, принадлежащие к ценностям иного ряда, чем лингвистические. Язык способен придавать индивидуальным переживаниям интерсубъективное значение, конструируя этническую идентичность. При этом важность языка для идентичности заключается не только в том, что язык делает субъективность понятий и более реальной, но и в сохранении ее стабильности. С другой стороны, национальная принадлежность осуществляется и предполагает прежде всего языковую идентификацию, поскольку всякая национальная культура строится прежде всего на языке.

Отвлекаясь от всех сложностей теоретического и практического характера, которые возникают при этнической идентификации, остановимся только на том, как соотносится между собой этническая и языковая идентификация. Вместе с тем следует учитывать, что одно из редуцированных (и благодаря этому распространенных) определений этнического и языкового самосознания сводит его к установлению этнической или языковой идентичности.

Если отвлечься от трактовки понятия идентичности в различных научных направлениях (культурная антропология, ролевые теории личности, социально – психологические исследования, социально – философские теории и проч.), то его обобщенное понимание фактически сводится к определению принадлежности, места, роли, эмоциональной значимости индивида в пределах определенной этнической или социальной группы. Наиболее важным в трактовке отношений этнического и языкового самосознания, этнической и языковой самоидентификации является то, что это однопорядковые, но не тождественные понятия.

Этническая самоидентификация – это чувство принадлежности к той или иной общности по определенным этническим параметрам: расово-биологическому (родовые корни), климатогеографическому (историческая территория) и социокультурному (история своего народа, этнические символы культуры и религии и др.), образующимся в процессе историко-культурного развития общности. Этническое самосознание является результатом более широкой идентификации, которая включает в себя этническую и другие формы актуальной идентификации (территориальную, культурную, языковую, ре-

лигиозную, обрядовую, расовую, антропологическую, психологическую и др.). Человек при этом не только ощущает сопричастность к своему роду, но и осознает субъективную, социально – психологическую привязанность к объективно существующим компонентам этнической реальности, определяет свое место в этническом мире. В силу этого, человек формирует «образ Я – этнического субъекта», представителя определенной этнической общности. Тем самым этническая самоидентификация является фактором формирования представления о себе как об этническом субъекте, одним из уровней становления этнического самосознания.

Знания истории своего народа, национального характера, моральных убеждений, ценностных ориентаций, идеалов, национальности родителей, внешности и др. (Представления об образе и уровне жизни на различных этапах существования этноса), политическую память (знания о былых формах государственного устройства), социокультурную память (представления об истоках родного языка, народном эпосе, национальных традициях и обычаях, о зарождении письменности, о моральных и социальных нормах и пр.), конфессиональную память (представления о культовых прошлом и религии), память об исторически сложившихся формах общения с другими народами, о культуре межнационального общения (в исторических традициях и обычаях всех этносов заложены уважительное отношение и терпимость к людям других национальностей и вероисповедания).

Перечисленное убеждает в том, что этническое самосознание по своей сути есть представленность элементов этнической реальности в сознании человека, с помощью которых человек осознает себя представителем определенной этнической общности. Современное понимание этничности связано с тем, что этничность – это не неизменный, а динамично меняющийся набор культурных черт, которые необходимы для идентификации себя с той или иной этнической группой. Язык – это один из основных маркеров этничности, поскольку с помощью языка человек может идентифицировать себя в качестве члена той или иной этнической группы, а также идентифицировать другого как не принадлежащего к его собственной. Для того, чтобы осознание языковых различий и осуществление языковой идентификации произошло (т.е. произошла идентификация со «своими» или «нашими»), в немалой степени может способствовать ситуация двуязычная (многоязычия), поскольку

в многоязычных коллективах появляется реальная и постоянная возможность и необходимость сопоставления языков, осмысление их лексических и структурных различий.

В то же время современной языковой ситуации Казахстана такая диффузность в принципе становится все более невозможной, поскольку возросший уровень языкового сознания и языкового самосознания потребовал «сфокусированности» всех членов языкового сообщества Казахстана по их отношению к языку. Успешность осуществления такой «сфокусированности» как в отношении отдельной языковой личности, так и в отношении языкового сообщества в целом, безусловно, зави-

сит от многих факторов, но в первую очередь, от государственного, семейного, группового и индивидуального языкового планирования.

Итак, проблемы этнического и языкового сознания и самосознания в пределах полиэтнического государства приобретают особую актуальность в переходных социально-политических и идеологических ситуациях, например, таких, которые переживаются современным Казахстаном. Принципиальным при этом является то, как народы Казахстана реализуют стремление к утверждению своей национальной идентичности за счет сохранения и культивирования языковой самобытности.

Литература

- 1 Петрухина Е.В. Русское производное слово как когнитивная модель интерпретации явлений действительности // Русский язык: Исторические судьбы и современность. – М., 2000.
- 2 Земская Е.А. Словообразование как деятельность / Инт-т русского языка РАН. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
- 3 Морозова Л.А. Деловой человек // Русская речь – 1992. – №5. – С. 126-127.
- 4 Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – СПб.: Златоуст, 1999. – 320 с.
- 5 Васильев А.Д. Крутой // Русская речь. – 1993. – №6. – С. 44.

References

- 1 Petruhina E.V. Russkoe proizvodnoe slovo kak kognitivnaya model' interpretacii yavlenij dejstvitel'nosti // Russkij yazyk: Istoricheskie sud'by i sovremennost'. – M., 2000.
- 2 Zemskaya E.A. Slovoobrazovanie kak deyatel'nost' / Int-t russkogo yazyka RAN. – M.: Nauka, 1992. – 221 s.
- 3 Morozova L.A. Delovoj chelovek // Russkaya rech' – 1992. – №5. – S. 126-127.
- 4 Kostomarov V.G. Yazykovoj vkus ehpoi. Iz nablyudenij nad rechevoj praktikoj mass- media. – SPb.: Zlatoust, 1999. – 320 s.
- 5 Vasil'ev A.D. Krutoj // Russkaya rech'. – 1993. – №6. – S. 44.

Байтуова А.Н.

**Сравнительная характеристика
согласных фонем *č* (ч), *š* (ш),
h (х) в казахском, турецком и
узбекском языках**

Известно, что каждый из современных тюркских языков формировался в результате длительного процесса структурного развития, отработки и постоянного совершенствования литературных (письменно-орфографических, речевых и др.) норм. В этом процессе, пожалуй, одним из главных факторов становления языка, его собственных норм и строевых элементов становится избранная и выработанная им же фонетическая система. Фонетическая структура любого языка складывается сообразно скоординированным и тесно связанным между собою фонетическими и фонологическими явлениями, которые постепенно превращаются в устойчивые, стабильные правила и закономерности данного языка. Именно эти правила и стабилизовавшиеся фонетические закономерности образуют фонетико-фонологическую структуру конкретного языка, регулиующую дальнейшее развитие и определяющую его специфические особенности. Сравнение этих особенностей между собою и сопоставление их с праязыковым состоянием дают картину эволюционного развития этих явлений и покажут закономерные сдвиги в ту или иную сторону.

Ключевые слова: согласные, ассимилятивная, артикуляторная, рекурсия, система, праязык, говор, казахский, турецкий, узбекский, сравнение, заимствование.

Baituova A.N.

**Comparative characteristics of
consonants *č* (ч), *š* (ш), *h* (х)
in Kazakh, Turkish and Uzbek
languages**

It is known that each of the modern Turkic languages were formed as the result of a long process of structural development, testing and continuous improvement of the literary (written-spelling, speech, etc.) standards. In this process, perhaps, one of the main factors affecting the development of language, its own rules and combatant elements is chosen and worked out their phonetic system. Phonetic structure of any language consists of consistent and coordinated closely connected in the phonetic and phonological phenomena, which are becoming a steady, stable rules and patterns of the language. Exactly these rules stabilized phonetic laws form the phonetic-phonological structure of a particular language governing the further development and defining its specific characteristics. A comparison of these characteristics between themselves and their comparison with proto-language condition gives a picture of the evolution of these phenomena and show logical shifts in one direction or another.

Key words: consonants, assimilative, articulatory, recursion, system, proto-language, dialect, Kazakh, Turkish, Uzbek, comparison, and borrowing.

Байтуова А.Н.

**Қазақ, түрік және өзбек
тілдерінде *č* (ч), *š* (ш), *h* (х)
дауыссыз фонемаларының
салыстырмалы сипаттамасы**

Заманауи түркі тілдерінің әрқайсысы құрылымдық дамудың ұзақ үдерісі, әдеби (жазбаша-орфографиялық, сөйлеу т.б.) нормаларды меңгеру және тұрақты жетілдіру нәтижесінде қалыптасқаны белгілі. Бұл үдерісте, бәлкім, олардың таңдаған және дайындаған фонетикалық жүйесі тілді, оның өз нормалары мен қатардағы элементтерін қалыптастырудың басты факторларының бірі болар. Кез келген тілдің фонетикалық құрылымы сәйкесінше үйлестіріледі, біртіндеп аталмыш тілдің тұрақты ережелері мен заңдылықтарына айналатын өзара фонетикалық және фонологиялық құбылыстармен тығыз байланысады. Дәл осы ережелер және тұрақтандырылған фонетикалық заңдылықтар нақты тілдің алдағы уақытта дамуын реттейтін және оның айрықша ерекшеліктерін белгілейтін фонетика-фонологиялық құрылымын құрайды. Бұл ерекшеліктерді өзара теңестіру және оларды тілдердің шыққан тегімен салыстыру осы құбылыстардың эволюциялық дамуы мен кез келген бағытқа заңды өзгерісін айғақтайды.

Түйін сөздер: дауыссыз, ассимилятивті, артикуляторлық, рекурсия, жүйе, арғы тіл, сөйлеу, қазақ, түрік, өзбек, салыстыру, кірме.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ Ї (Ч), Ї (Ш), Н (Х) В КАЗАХСКОМ, ТУРЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Фонема ч (ч)

Ученые предполагают, что в тюркском праязыке аффриката ч была единственной [1, 62]. Они утверждают, что в старых тюркских языках, зафиксированных в памятниках, а также в турецком, азербайджанском, туркменском, узбекском, крымско-татарском, алтайском, кумыкском, карачаево-балкарском и крымском диалекте караимского языка согласный ч сохранился в абсолютном начале слов: др.= тюрк. *čyq*// тур. *čyq*// азерб. *čyh* и др. 'выходить'.

В процесс реализации этой фонемы мы наблюдаем в тюркских языках множество переходов в другие близкие по звучанию фонемы. Так, например, превращение ч в спирант, акустически напоминающий русский *щ* в татарском языке; переход начального ч в ѝ в ногайском, казахском, каракалпакском и некоторых др. языках. Переход *č* > *š* наблюдается в тувинском, шорском, тофаларском и др. языках Сибири. Аналогичные переходы: *č* > *s*, *č* > *c*, *č* > *s*, *č* > *ž*, *č* > *z*, *č* > *h* можно наблюдать в современных тюркских языках. Особо следует отметить превращение ч в интервокальной позиции в *ž* в турецком и азербайджанском языках: из *ačy*//*ašy*//*ašty* возникли: азерб. *ažy* и тур. *ažy* 'кислый', 'горький' и др.

Следовательно, эта пратюркская фонема в своем историческом развитии претерпела множество перемен и изменений, сохранив в отдельных языках свой древний облик [1, 62-63].

Фонема ч (ч) в казахском языке

Согласный ч в казахском языке имеет переход ч в ѝ: тур. *čyk*. каз. *šyk* выходить *čaj-šaj* чай *čapan šapan* восточный халат. Переход начального ч в ѝ: является отличительным признаком казахского, каракалпакского и ногайского языков [1, 63].

Фонема ч (ч) в турецком языке

Фонема ч – аффрикат-глухая переднеязычная. Произносится с придыханием, Фонема ч имеет два варианта – мягкий и твердый. С передними гласными ч – мягкий, с задними-твердый. (ач - 'голодный'; *čivi* – 'гвоздь') [2, 16], [3, 20].

Фонема ч (ч) в узбекском языке

Фонема ч – переднеязычная глухая аффриката, произносимая подобно *š*, с некоторой палатализацией. Употребляется

как в йекающих, так и в джекающих говорах и является статистически нормальной фонемой (*čečivini tavuyng* – ‘найдите отгадку’; *bečče* – ‘мальчик’). Палатализованный характер *č* заметно чувствуется в интервокальном положении, особенно между передними гласными (*nečče* – ‘сколко’; *qičōq* – ‘объятья’)

Аффриката *č* чередуется с *ş*, как и в др. тюркских языках кыпчакского типа. Чередование это распространено во всех джекающих говорах, кроме, разумеется, йекающих, где данная кыпчакская фонетическая черта прослеживается лишь факультативно спорадически (*čai-šai*; *čaš-čeč*; *üşte-ušte*). [4, 248-249].

Выводы к фонеме *č* в сравниваемых языках.

Общность: в сравниваемых языках переднеязычная глухая. Встречается во всех позициях (в каз. яз. вошли только заимствования).

Различие: в тур. яз. есть твердый и мягкий *č*. В узб. яз. различных говорах чередуется с *s*.

Примеры: каз. яз. *ček* – ‘чек’, *čemodan* – ‘чемодан’.

тур. яз. *Čok* – ‘очень’, *čilgin* – ‘безумный’.

узб. яз. *Eč* – ‘сними’, *čičqa* – ‘свинья’.

Фонема *ş* (*ш*)

О природе фонемы *ş* существуют разноречивые мнения. Так, например, Б.А.Серебренников и Н.З.Гаджиева в своей монографии указывают, что «Начальный *ş* в тюркском праязыке встречался, по-видимому, очень редко. Поэтому некоторые тюркологи даже склонны отрицать возможность его существования в этой позиции. Немногочисленные примеры показывают, что в тюркских языках начальный *ş* все же существовал и в некоторых тюркских языках сохранился до настоящего времени: *şu* ‘этот’ > уйг. *şu*, тур. *şu*, узб. *şu*, кар. *şu*, турк. *şu*, кум. *şu*; *şış* – ‘пыхнуть’ > азерб. *şış* = тат. *şış* =, узб. *şış*, тур. *şış* ‘опухоль’, *şış* ‘острые’, ‘вертель’, азерб. *şış*» [1, 59].

Заметным структурным изменением начального праязыкового *ş* считается переход в ряде (казахском, ногойском, каракалпакском, якутском) тюркских языков в согласный *s*. Ср. *şul* ‘тот самый’ > каз. *sol*, ног. *sol*, к.калп. *sol*, якут. *Сол*. и др.

В большинстве тюркских языков *ş* в интервокальной позиции сохранился: др.=тюрк. *kışi* ‘человек’; тур. *žaşa* ‘жить’, узб. *žaşa*, азерб. *žaşa* и др.

В казахском, ногойском, каракалпакском языках в интервокальном положении пратюркский *ş* превращается в *s*: *kışi* ‘человек’ > каз. *kisi*; *teşik* // *teşik* ‘отверстие’, ‘дыра’ > каз. *tesik*, и др.

Интересен в этом плане турец. *delik* ‘отверстие’, что соответствует пратюркскому *teşik*, где мы имеем налицо редкое чередование *ş* ~ *l* и др. изменения.

Фонема *ş* (*ш*) в казахском языке

На основании полученных экспериментальных данных переднеязычному двухфокусному глухому щелевому согласному *ş* дана следующая характеристика.

Ассимилятивная (позиционно-комбинаторная) характеристика:

1) артикуляторная- во всех позиционно=комбинаторных случаях артикулируется как щелевой;

2) акустическая- всегда глухой, случаев озвончения не наблюдается. Например: *šaš* ‘волосы’, *qişaq* ‘объятие’, *küş* ‘сила’. *keske* ‘вечером’ и др. [4, 32].

Фонема *ş* (*ш*) в узбекском языке

Фонема *ş*- глухой фриктивный звук, отличающийся от русского *ş* более передней артикуляцией, вследствие чего производит впечатление палатализованного *ş*, например, палатализованный характер *ş* в слове машина > *māši*: *nā*, где гласный, следующий за *ş*, приобрел весьма переднюю артикуляцию и некоторое удлинение. Фонема *ş* в узбекских говорах выступает в различных словарных позициях. (*şorpa-şurva*; *qāşug*; *ohşāş* – ‘похож’).

В говорах фонема *ş* иногда чередуется со звуком *s* (*bas-baş*; *beş-bes*). [3, 247].

Фонема *ş* (*ш*) в турецком языке

Согласный *ş* в турецком языке, как и некоторые другие согласные *b, d, t, s, z* и др., по утверждению Э.В.Севортяна, произносится как русский *ş*. Примеры: *beş* (произносится *бэш*) ‘пять’, *şal* (произносится *шал*) ‘шаль’, *beşik* (произносится *бэшик*) ‘колыбель’, ‘люлька’ и др. [5, 25].

Выводы к фонеме *ş* в сравниваемых языках.

Общность: в сравниваемых языках переднеязычный глухой щелевой употребляется в различных позициях.

Различие: существенной разницы нет. В узб. яз. в различных говорах чередуется со звуком [s].

Примеры: каз. яз. *şolak* – ‘хромой’, *urşuq* – ‘веретено’.

тур. яз. *Şiş* – ‘бутылка’, *yaşam* – ‘жизнь’.

узб. яз. *Toş* – ‘камень’.

Фонема *h* (*х*)

В пратюркском и пракрыпчакском употреблялся лишь в конце некоторых междометий: каз. *ah!*, *uh!*, *oh!*. Он фонематически может быть

противопоставлен другим увулярным фонемам, например, *ag* 'белый', *ug* 'понимать', *og* 'стрела'.

Каждый звук, живя в составе слова в соседстве с другими звуками и в потоке речи, подвергается ассимиляции, диссимиляции, переходит в другие звуки, поэтому не всегда возможно установить единственный из всех его вариантов в пратюркском или в прақыпчакском. [2, 283].

Фонема h (x) в казахском языке

h – заднеязычный, фрикативный, глухой.

Фонема наблюдается главным образом в заимствованиях из русского языка (об их артикуляции раздел «главные особенности согласных в казахском языке») и употребляются как в собственных, так и в нарицательных именах, однако не всегда бывает прямое соответствие между этими фонемами их графическим изображениям.

Буква *h* произносится иногда ближе к казахскому *q*.

На письме	В произношении
hat (письмо)	qat
halıq (народ)	qalıq
ceh	ceq
tarih (история)	tariq
Ahmet (муж. Имя)	Aqmet, Qajrolla
mäslihat (совет, собрание)	mäsliqat

Фонема h (x) в турецком языке

h – щелевой заднеязычный твердый глухой согласный. При образовании турецкого *h* слышится только шум выдыхаемого воздуха. *h* имеется в словах заимствованных из арабского и персидского языков. Между гласными в ауслауте и закрытых слогах некоторых слов воспринимается на слух как легкое придыхание, доходящее иногда до полного исчезновения.

daha > *da^ha* – 'еще', *sahi* < *sahih* – 'верный', *bahar* > *ba^har* 'весна' [7, 30].

Фонема h (x) в узбекском языке

Фонема *h* является спирантом для глубокозаднеязычного *q*, произносится глубже русского *x* и при соприкосновении маленького языка с корнем языка. Например, *habar xəbər* – весть, известие, *hael xəйл* – мечта, *hair xəйр* – до свидания, *hizmat хъзмәт* – служба, *hirmon* – гумно, ток, *hom* – сырой, незрелый, *hola хлә* – тетя, *hotira хътърә* – воспоминание, *hulq* – нрав, *humča хумчә* – крынка, *hužalik ходжәтәк* – хозяйство, *hurroz хоръс* – петух, *hur хон* – хорошо, ладно. В узбекском языке встречается в любом положении в заимствованных словах.

Фонема *h* – соответствующая глухой проточной для смычного *q*. Эта фонема, как уже отмечалось выше, свойственна не всем говорам в йекающих говорах, как и в литературном узбекском языке, она является нормальной фонологической единицей консонантизма, а в джекающих, особенно в акающей подгруппе, обычно возмещается фонемой *q*. Но эволюция языка вызывает его появление в отдельных словах новый для джекающих говоров звук *x*, как и в каракалпакском языке, звучит явственно и не переходит в *q*, ср., например, произношение в говорах слов пахал – солома, пахта – хлопок и т.п. И несмотря на это, в данных говорах *h* является пока еще зависимым и мало самостоятельным звуком, не играющим роли самостоятельной фонемы. [3, 278].

Выводы к фонеме *h* в сравниваемых языках.

Общность: заднеязычный глухой велярный. Слова с фонемой *h* – вошли из заимствований.

Различие: в каз. яз. и турец. языках заднеязычный, в узб. глубокозаднеязычный.

в каз. яз. *h* иногда ближе к *q*.

в тур. яз. оглушается.

в узб. яз. *hamut* – 'хомут', *ihlos* – 'преданность', *hum* – 'глиняный горшок'.

Литература

- 1 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 294 с.
- 2 Кондратьев В.Г. Вводный фонетический курс турецкого языка. – Л., 1976. – 131 с.
- 3 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / Изд. Академии наук СССР. – М., Л., 1956. – 549 с.
- 4 Решетов В.В. Узбекский язык. Фонетика. – Ташкент, 1959. – 354 с.
- 5 Джунисбеков А., Базарбаева З., Утебаева З. Строй казахского языка. Фонетика. – Алматы: Ғылым, 1991. – 115 с.
- 6 Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955. – 134 с.
- 7 Мусаев К.М. СГТИЯ. Кыпчакская группа. – М.: Изд. Наука, 2002. – С. 284-298.
- 8 Современный казахский язык. Фонетика и морфология. – Алма-Ата: Ак. Наук Каз ССР, 1962.

References

- 1 Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. – M., 1986. – 294 s.
- 2 Kondrat'ev V.G. Vvodnyj foneticheskij kurs tureckogo yazyka. – L., 1976. – 131 s.
- 3 Kononov A.N. Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazyka / Izd. Akademii nauk SSSR. – M., L., 1956. – 549 s.
- 4 Reshetov V.V. Uzbekskij yazyk. Fonetika. – Tashkent, 1959. – 354 s.
- 5 Dzhunisbekov A., Bazarbaeva Z., Utebaeva Z. Stroj kazahskogo yazyka. Fonetika. – Alma-ta: Fylym, 1991. – 115 s.
- 6 Sevortyan E.H.V. Fonetika tureckogo literaturnogo yazyka. – M., 1955. – 134 c.
- 7 Musaev K.M. SGTIYA. Kypchakskaya gruppa. – M.: Izd. Nauka, 2002. – S. 284-298.
- 8 ovremennyj kazahskij yazyk. Fonetika i morfologiya. – Alma-Ata: Ak. Nauk Kaz SSR, 1962.

Бекжан О.Д.
**Ашықтас күлбіздік жазуы –
ең кейін жазылған жазба
ескерткіш**

Мақалада көне түркі Талас жазба ескерткіштерінің бірі Ашықтас жазуының оқылуындағы жаңа ерекшеліктер сөз болады. Онда оқушыларға түсінікті болу үшін алдымен ең алғашқы зерттеулерінен мысалдар келтіріледі. Мысалы, жазуда кездесетін таңбалардың он төрті көне түркі күлбіздік жазба ескерткішіне тән екенін, ескерткіштің негізгі мағынасы солар арқылы ашылатынын баса көрсетеді. Көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштерінде кездеспеген белгісіз таңбалардың мағыналары нақты тұжырымдалады. Нақты айтқанда езулік буынды дыбыстарға ерекше таңба, ал еріндік буынды әріп-таңбаларға тағы басқа арнайы графемалық белгілер арналғаны айғақты негізде дәлелденеді. Ғалымдар арасында Ашықтас жазба ескерткіші туралы әр түрлі кереғар пікірлер бар. Мақалада сондай пікірлердің негізсіз екеніне айғақты дәлелдер келтіріледі. Солардың бірі жазбаның XII-XIII ғасырларда, яғни, ең кейін жазылғанын білдіретін айғақтар болып табылады. Зерттеуде Ашықтас жазба ескерткіші көне түркі жазба ескерткіштерімен дыбыстық-таңбалық, лексикалық және морфологиялық тұрғыдан салыстырылады, қолданылған таңбалардың кестесі ұсынылады.

Түйін сөздер: Ашықтас жазба ескерткіші, күрделі графема, буындық таңба, бірігіңкі таңба, күлбіздік әліпбиі, транскрипция, аударма.

Bekzhan O.D.
**Achiktash inscription – the latest
written monument**

One of Talas ancient Turkic of runic written monuments is told about the last reading of the Achiktash inscription in the article. The attention is paid to earlier researches and the conclusions with descriptions of values of fourteen letter marks corresponding to signs of ancient Turkic of runic written monuments. It is claimed that the main maintenance of a written monument has been opened thanks to these signs. Conclusions have been drawn on meanings of unknown signs the ancient Turkic runic written monuments which haven't been recorded and decoded before. Authentic proofs have proved designation of not lip and lip sounds by separate graphemes. There are available different, often opposite, opinions of scientists on the Achiktash written monument, the author of article gives them an assessment. In conclusion the author claims and proves that the Achiktash inscription – the latest written monument which is dated XII-XIII century. The Achiktash inscription is compared to ancient Turkic runic written monuments on sound and lexico-morphological aspects. The table of the use of sound graphemes is offered.

Key words: Achiktash written monument, complex grapheme, syllable letter sign, fused sounds, runic alphabet, transcription, translation.

Бекжан О.Д.
**Ачикташская надпись – самый
поздний письменный памятник**

В статье рассказывается о последнем прочтении Ачикташской надписи, одного из Таласских древнетюркских рунических письменных памятников. Уделено внимание более ранним исследованиям и заключениям с описаниями значений четырнадцати буквенных знаков, соответствующих знакам древнетюркских рунических письменных памятников. Утверждается, что основное содержание письменного памятника было раскрыто благодаря этим знакам. Были сделаны выводы о значениях неизвестных знаков древнетюркских рунических письменных памятников, которые до этого не были зафиксированы и дешифрованы. Достоверными доказательствами обосновано обозначение негубных и губных звуков отдельными графемами. Имеются разные, часто противоположные, мнения ученых об Ачикташском письменном памятнике, автор статьи даёт им оценку. В заключение автор утверждает и доказывает, что Ачикташская надпись – самый поздний письменный памятник, который датируется XII-XIII веком. Ачикташская надпись сравнивается с древнетюркскими руническими письменными памятниками по звуковым и лексико-морфологическим аспектам. Предлагается таблица употребления звуковых графем.

Ключевые слова: Ачикташский письменный памятник, сложная графема, слоговой буквенный знак, знак слитных звуков, рунический алфавит, транскрипция, перевод.

АШЫҚТАС КҮЛБІЗІК ЖАЗУЫ – ЕҢ КЕЙІН ЖАЗЫЛҒАН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШ

Алғашқы оқылым [1]. 1932 жылы 19 қарашада С.Е.Малов Ташкентте тұратын, кен-барлау жұмысы кезінде табылған мәдениет ескерткіштерін тізімдеуші болып қызмет атқарған М.Е.Массоннан хат алады. Хатта М.Е.Массон кен іздестіру-геологтар партиясының жұмыстары жүргізілген бір мезгілде Қырғызстандағы Талас өзенінің бойында Ашықтас деген жерден 5 метр тереңдіктен барлық жағында да көне түркі жазуы бар төрт қырлы таяқша табылғаны баян етіледі. Сонымен бірге ол С.Е.Маловқа жазулардың көшірмесін салып жібереді. Кейін С.Е.Малов 1933 жылы қаңтарда Өзбекстанның мәдениет ескерткіштерін қорғау және зерттеу комитеті М.Е.Массоннан беріп жіберген таяқшаның екі фотосуретін [2] алады. Ал таяқшаның Эрмитажға берілгендігін есітеді және оны барып көреді. Бұл көктүрік күлбіз (руна) жазуы жазылған жалғыз таяқша болып есептеледі.

Сурет – Таяқшаның фотосуреті

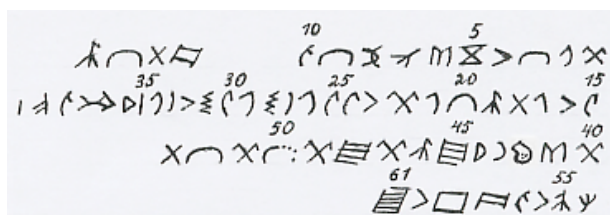
Сол көшірме мен фотосурет бойынша С.Е.Малов жазуды оқиды. С.Е. Маловтың оқуында көптеген кемшіліктер болды. Ол таңбалардың саны 60 деп көрсетеді.

Біздіңше таяқшада 61 таңба бар. Бұлардың ішіндегі 14 таңба – бұрын кездескен көктүрік күлбіз жазуында бар таңбалар. Олар мыналар: > (о,у) – 4, 16, 23, 32, 56, 60 таңбалар, < (б) – 8 таңба, < (ч) – 54 таңба, < (д) – 12, 53 таңбалар, < (ғ) – 1, 22, 40, 47, 49, 51 таңбалар, < (й) – 44 таңба, < (к) – 36 таңба, < (м) – 37, < (н) – 43 таңба, < (п) – 17 таңба, < (с) – 27,35 таңбалар, <, < (ш) – 3, 9, 11, 13, 20, 50, 52, 59 таңбалар, < (лт) – 6,41

таңба, (нч) – 28, 31 таңбалар. Бұлар көктүрік күлбізик жазуы мамандарына белгілі таңбалар. С.Е.Малов та өз оқуында осы әріптерге сүйеніп жазу сырын ашуға тырысқан. Біз де өз оқуымызда осы көктүрік таңбаларын негіз етіп аламыз да, ашыктас жазуына тән айрықша таңбалардың мәнін анықтауда соған сүйенеміз.

Осы таңбалар арқылы жазуды оқығанымызда таяқша бөліктерінің үзілген жеріндегі жоғалған сөздер туралы болжағымыз келді. Мазмұн толық белгілі болған соң, таяқшаның тас арасында қалып қойған ұшы онша ұзын емес-ау деген ойға келдік. Өйткені жолдар арасындағы мағына айырмашылығы алшақ емес секілді. Ары кеткенде екі-үш әріп шамасында деп жобалаймыз. Сол себептен таяқша ұштарындағы үзілген сөздер жөнінде де жорамал жасауды жөн көрдік. Ондай сөздерді жақша арқылы жазамыз.

Енді жазуды оқиық:

Транскрипциясы:

1 аҒыРыШҰБ еЛТіЧіБ аШуР ... (Ба)ШДы аШыЧ(УР)

2 аРҰП-аЧыШыР аҒҰРҰР еРСе аНЧа аРҰР аНЧа О... еРСе ҚаМұР А(ШУҚа)

3 аҒу алТыНТыН ЙЫЧыҒ ЫҒаШыҒ аШДы(МыЗ)

4 іЧ аЧҰР АШУ Е(?)РДі)

Аудармасы:

1 Қиналысып, тартысып, сүйресіп, жетектесіп асар ... (шы)нды асыс(ар),

2 арып-ашысар, ауыра болса, сонша арыр, сонша о... болса қамығар. А(суға)

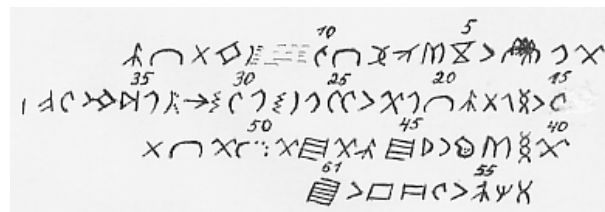
3 көтерілердің алдында тау қойнауының қалың жыныс ағашынан өт(тік) аст(ық).

4 Іш ашыр(ашытқан) асу б(олды).

Екінші түзетпе және толықтырым [3]. Талас ескерткіштерінің ерекше нұсқасы таяқшаға жазылған көне түркі күлбізик жазуының мағынасы туралы еңбегіміздің жарияланғанына да бір мүшелге толуға жақын қалыпты [1]. Осы уақыт ішіндегі көне түркі күлбізик әліппімен жазылған еңбектермен жан-жақты танысып, оларды зерттеудің нәтижесінде ашыктас бітігі туралы тұжырымымызда кеткен қателіктер

мен кемшіліктерді түзету қажеттілігі туғаны аңғарылды.

Бірінші қатардағы 10 таңба мен 11 таңба арасындағы үзілген жердегі сөзді кейінгі (Б) аШ шың сөзінің сыны **ВХА**Б²еД²ҮКбиік сөзі болар деп болжап мәтінге енгіздік. 11-ші Ш таңбасының алдындағы сынық тұс жуан **Д** Б¹ таңбасының сызығы бойымен бөлінгендей әсер береді. Енді ашыктас бітігінің жаңа түзетілген оқылымын ұсынайық:

Транскрипциясы:

1 аҒЫР³ыЗыШҰБ⁴еЛТІЧ³іБ² аШҰР⁴ (Б²еД²ҮК Б¹а)ШД²ы аШЫЧ³(ҰР⁴ ҚАР³ыҒ)

2 ОР⁴ыЗыПыД²ыЫЧ³ыШЫР³аҒҰР⁴ҰР⁴ЕР³С²е аНЧа АР³ҰР⁴ аНЧа ОҚ⁴ҰЧ⁴ЕР³С²е

ҚаМҰР⁴А(ШУҚа)

3 аҒыЗ алТыНТыН¹ Й¹ЫЧ³ыҒ ЫҒаШыҒ аШД²ы(МыЗ)

4 аЗұ ІЧ³ АЧ³ҰР⁴ АШУ Е(Р²Д²і)

Аудармасы:

1 Қиналысып, тартысып, сүйресіп, жетектесіп асар (биік шы)нды асыс(ар, қарды)

2 орысып, тастай, ысырысар, көтерілер болса, сонша арыр. Қанша оқыс болса, домалап құлар. А(суға)

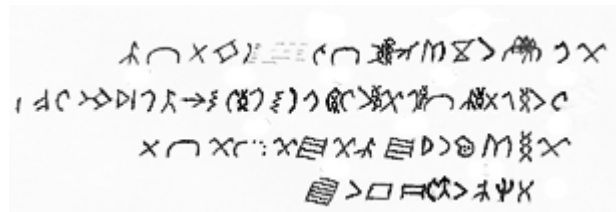
3 көтеріліс алдында тау қойнауының қалың жыныс ағашынан өт(тік), ас(тық).

4 Азып, іш ашытар асу б(олды).

Таяқша бұрынғы Александр қазіргі Қырғыз қыраты аталған тау жотасының күнгей бетінен, Талас өзені бойындағы жазықтан табылған. Ескерткіш мазмұны бірнеше адамның биік тау асуынан көп азап шегіп өткені туралы болады. Тау асуынан өту оқиғасы Күлтегін, Білге қаған, Тойнұққұқ жазбаларында қырғызға шабуыл кезінде Саян тауларынан асу жайында баяндалады. Онда да *найза бойы, аттылы кісі бойы* қарды бұзып өту айтылған. Ашыктас ескерткішінде де *орып, тастап, ысырып* сөздері анықталып, қалың қарды бұзып өтудің қиындығы туралы ой тағы қайталанады. Таудағы тік қияға өрлеу кезіндегі оқыс әрекеттің төмен домалатуға душар ететіні де табиғи ақиқат екені жазба мәтінінде айтылып, мәтіннің дұрыс оқылғанын айғақтап тұр. Мәтіндегі ерекше Р таңбаларының енесей

ОҚПАН сөзібар екені мәлім. Сөздерді екінші жолдың басына енгізіп оқиық:

2-ші жол

4-ші жол

3-ші жол

Транскрипциясы:

аҒЫР³ыЗыШҰДЖ⁴ҰБ⁴ еЛТіДЖ³іЗіБ²
аШҰР⁴ (Б²еД²ҮК Б¹а)ШД²ы аШЫЧ³(ыЗҰР⁴Д²а
Қ¹АР³Д²аН¹)

ОҚ⁴ОП С¹ЫР³ыШыЗа ДЖ³ЫР³ыШы-
За Т¹ыҒыЗ Қ¹АР³ыҒ ОР⁴ҰДЖ⁴ыЗыП ыД²ы-
Зы ЫЧ³ыШыЗЫР³ы аҒыЗҰДЖ⁴ҰР⁴ аЗыЗҰР⁴
ЕР³С²е аНЧа АР³ыЗҰР⁴ аНЧа ОҚ⁴ҰЧ⁴ ЕР³С²е
ҚаМыЗҰР⁴ А(ШУК¹а)

аҒыЗ аЛТЫНТЫН¹ Й¹ЫЧ³ыҒ аНЧа аНЧа
аНЧа...ЫҒы-ДЖ³ыҒы ЫҒаШыҒ аШД²ы(МыЗ)

аЗыНЧҰТ¹ҰР⁴аШыНЧҰТ¹ҰР⁴ ІЧ³
АЧ³ҰТ¹ҰР⁴ АШҰ Е(Р²Д²і)

Аудармасы:

Қиналысысып, тартысысып, сүйресісіп, жетек-
тесісіп асар (биік шыңды асыс(ысарда қардан)

оқоп сырысыза, жырышыза, тығыз қарды
орысысып, тастасыса, ысырысыса, көтерілісе
азызар болса, сонша арызар. Қанша оқыс болса,
домаласып құласар. А(суға)

көтеріліс алдында жыныстың сонша, сонша,
сонша...ығы-жығы (қалың, жыныс) ағашынан
өт(тік), ас(тық).

Азындырар, ашындырар, іш ашытар асу
б(олды).

Мағыналары 1994-2016 жылдары ашылған Ашықтас күлбіздік жазуының таңбалары

№	Ашықтас күлбіздік жазуының таңбалары	Көне түркі күлбіздік жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)	№	Ашықтас күлбіздік жазуының таңбалары	Көне түркі күлбіздік жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)
1			А	18			С²
2			Е	19			Ш
3			Ы, І	20			Ш
4			О, Ү, ҰУ	21			Ш
5			ҰБ⁴	22			ДЖ³
6			Б²	23			АЧ³
7			Ғ	24			ЫЧ³
8			Д²	25			ІЧ³
9			З	26			ЛТ
10			Й¹	27			НТ
11			Қ¹	28			НЧ
12			ОҚ⁴, ҰҚ⁴, ҰУҚ⁴	29			ҰЧ⁴
13			М	30			Б¹
14			Н¹	31			Т¹
15			П	32			ОДЖ³, ҰДЖ⁴, ҰУДЖ⁴
16			АР³, ЕР³, ЫР³, ІР³	33			С¹
17			ОР⁴, ӨР⁴, ҰР⁴, ҰР⁴, ҰУР⁴, ҰУР□				

Қорыта келгенде Ашықтас жазуында 33 таңбалық бірлік қолданылған, ал дыбыс-таңбалардың қайталанып қолданылғанын есептегенде ескерткіште 98 таңба жазылған деп түйіндейміз.

Бұл бізге келіп жеткені, бұлардың ішіне екі болжамды **А** ҰЧ⁴ және **Б**¹ таңбалары да қосылып отыр. Бұлардың дұрыс оқылғандығы мәтіндік мағынамен сәйкес келуі арқылы дәлелденеді.

Әдебиеттер

- 1 Бекжанүбірі О. Ашықтас бітігінің құпиясы. // Ана тілі. – 6 қаңтар, 1994. – № 1. – Б. 3.; Ашықтас бітігіндегі бейтаныс таңбалардың мағынасы // Материалы I и II научных чтений памяти В.П. Юдина, 1993-1994 гг. – Алматы. – 1999. – 235 с. – С. 176.
- 2 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 447 с. – С. 64.
- 3 Бекжан О. Ашықтас бітігінің мағынасы // Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. Ә. Құрышжанұлының 70 жылдығы мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Алматы Мем. ПИ баспасы, 2006. – I том. – Б. 66.
- 4 Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // Түркология. – 2011. – № 3. – Б. 3-28.
- 5 Бекжан О.Д. Күлтегін ескерткішінің жаңа қырлары. – Түркістан: Мырза, 2016. – 78 б. – Б. 52.

References

- 1 Bekjanübiri O. Aşıqtas bitiginiñ qupıyası. // Ana tili. – 6 qañtar, 1994. – № 1. – B. 3.; Aşıqtas bitigindegi beytanıs tañbalardıñ mağınası // Materialı I i II nauçnıx çtenıy pamyatı V.P. Yudına 1993-1994 gg. – Almatı. – 1999. – 235 s. – S. 176.
- 2 Malov S.E. Pamyatnikı drevnetyurkskoy pısmennostı. – M.-L.: AN SSSR, 1951. – 447 s. – S. 64.
- 3 Bekjan O. Aşıqtas bitiginiñ mağınası // Bügingi türkitanw jäne onıñ damw bağıttarı. Ä. Qurışjanulınıñ 70 jıldıǵı merейtoyına arnalǵan Xalıqaralıq ǵılımi-praktikalıq konferenciya materialdarı. – Almatı: Almatı Mem. Pı baspası, 2006. – I tom. – B. 66.
- 4 Bekjan O. Köne türki jazba eskertkişterindegi belgisiz ekinşi kirigiñki dawıssızdardıñ mağınası men tañbası // Türkologiya. – 2011. – № 3. – B. 3-28.
- 5 Bekjan O.D. Kültegin eskertkişiniñ jaña qırları. – Türkistan: Mırza, 2016. – 78 b. – B. 52.

Берик Г.Ж., Туманова А.Б.

**Концепт и его смыслы
в современной науке**

Статья посвящена описанию термина «концепт» в современной науке. Цель статьи – представить краткий обзор научных работ, посвященных понятию концепт, и выразить к ним свое отношение. Данный термин рассматривается с различных позиций: общенаучных, лингвистических, лингвокогнитивных, лингвокультурологических; приведены основные определения концепта. Авторы в качестве рабочего определения для диссертационного исследования выбрано толкование термина «концепт» В.А. Масловой: «Концепты – ментальные сущности, которые имеют имя в языке и отражают культурно-национальное представление человека о мире».

В работе представлена информация о структуре и смыслах концепта, представленная в научных трудах таких ученых, как Ю.С. Степанов, Н.Ф. Алефиренко, В.И. Карасик, Ш.К. Жаркынбекова и др.

Ключевые слова: концепт, понятие, представление, единица памяти, квант знаний, ментальная сущность.

Berik G.Zh., Tumanova A.B.

**The concept and its meaning in
modern science**

The article describes the «concept» of the term in modern science. The article describes the term of «concept» in modern science. The purpose of the article – to present an overview of scientific papers on the notion of concept, and to express attitude to him. This term is considered from various perspectives: general scientific, linguistic, lingvocognitive, lingvo-cultural, given basic definitions of the concept. Authors as a working definition for the dissertation research choose interpretation of the term «concept» by V.A. Maslova: «Concepts – mental entities that have a name in the language and reflect the cultural and national representation of the human world.» The paper provides information about the structure and meaning of the concept presented in the scientific works of scholars such as Y.U. Stepanov, N.F. Alefirenko, V.I. Karasik, Sh.K. Zharkynbekova etc.

Key words: concept, notion, the idea, the memory unit, the quantum of knowledge, mental entity.

Берік Г.Ж., Туманова А.Б.

**Концепт және оның қазіргі
ғылымдағы орны**

Мақала қазіргі ғылымдағы «концепт» терминінің жазылуына арналған. Мақаланың мақсаты – концепт ұғымына арналған ғылыми жұмыстарға қысқаша шолу жасау және өзіндік пікір білдіру. Аталған термин жалпы ғылыми, лингвистикалық, лингвокогнитивтік, лингвомәдени секілді әртүрлі бағытта талданады. Концепт туралы негізгі анықтамаларды жинастырады. Авторлар диссертациялық зерттеу үшін В.А. Маслованың: «Концепт – адамзаттың әлем бейнесі туралы жинақталған мәдени түсініктерді беретін тірек ұғымдар» деген анықтамасын негізге алады. Мақаладан Ю.С. Степанов, Н.Ф. Алефиренко, В.И. Карасик, Ш.К. Жаркынбекова секілді ғалымдардың ғылыми еңбектерінде көрсеткен концепттің құрылымы мен мағынасына талдауды көруге болады.

Түйін сөздер: концепт, ұғым, көрініс, жад бірлігі, білім кванттылығы, менталды болмыс.

КОНЦЕПТ И ЕГО СМЫСЛЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Как известно, термин «концепт» впервые в лингвистической науке был употреблен С.А. Аскольдовым-Алексеевым в 1928 г. Ученый определил концепт как мысленное образование, которое замещает в процессе мысли неопределенное множество предметов, действий, мыслительных функций одного и того же рода (концепты *растение, справедливость, математические* концепты) [1, 4].

Российский языковед Жеребило Т.В. дает два определения концепту: первое – «Смысловое содержание понятия, объем которого есть предмет (денотат) этого понятия, напр. смысловое значение понятия «Венера» – древнеримская богиня любви». И второе – «В когнитивной лингвистике: оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга» [2, 165].

Слово *концепт* (лат. *conceptus* – мысль, понятие) до недавнего времени использовался в качестве синонима слова *понятие*, а в настоящее время их стали разграничивать. Данные термины принадлежат к разным наукам: *понятие* используется в логике и в философии, *концепт* – в культурологии.

Так, например, Н.Д. Арутюнова пишет о концепте как о понятии практической философии, являющемся результатом взаимодействия ряда факторов: фольклора, национальной традиции, религии, идеологии, жизненного опыта, образов искусства, ощущений и системы ценностей. Концепты образуют «своего рода культурный слой, посредничающий между человеком и миром». Согласно философскому определению, где этот термин и зародился, «концепт» – это формулировка, умственный образ, общая мысль, понятие. В психологии концепт трактуется как некое мысленное образование, выполняющее заместительную функцию [3, 37].

Е.С. Кубрякова предлагает такое определение концепта: «Концепт – оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания. Самые важные концепты выражены в языке. Понятие концепта отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражает содержание опыта и знание, содержание результатов

всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания» [4, 48].

В общенаучном смысле в *понятие* включается его объем (совокупность вещей, включенных в данное понятие) и содержание (совокупность признаков предмета/ов), под *концептом* различают второе – содержание понятия, смысл слова. В языкознании же термин «концепт» является словом-понятием, важным не только для культуры, но и для языка, исходя из того, что язык представляется своеобразной формой существования культуры. По мнению В.А. Масловой, концепт – это «семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и характеризующее носителей определенной этнокультуры, которое окружено эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом» [5, 36]. Концепты – ментальные сущности, которые имеют имя в языке и отражают культурно-национальное представление человека о мире [6, 4]. В ходе диссертационного исследования концептов «радость» и «печаль» (в русском и казахском языках) данные толкования понятия концепта В.А. Масловой нами взяты за основу.

С позиций лингвокогнитологии определение концепта дано в работах Е.С. Кубряковой, Р.М. Фрумкиной, А. Вежбицкой. Сравним: концепт – это единица «ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знания и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [7, 90]. Концепты могут быть представлены в языковой форме, а также образами, картинками, схемами и т. п. По мнению исследователей, «одному и тому же имени (слову) в психике разных людей могут соответствовать разные ментальные образования. Тем самым не только разные языки «концептуализируют» (то есть преломляют) действительность по-разному, но и за одним и тем же словом данного языка в сознании разных людей могут стоять разные концепты» [8; 9].

З.Д. Попова и И.А. Стернин рассматривают концепт как полисемантическую единицу и выделяют следующие типы концептов: понятие, представление (прототипы), картинка, сценарий, фреймы, гештальты и др. – все эти образования тесно взаимосвязаны и представлены как в мыслительной, так и в коммуникативной деятельности человека. Исследователями отмечает-

ся, что концепты могут быть номинированными и неноминированными, так как в национальном сознании могут содержаться лексически невыраженные концепты, отражающие денотаты национальной картины мира [10].

Ю.С. Степанов отмечает, концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее [11, 40]. По словам исследователя, концепту «принадлежит все, что принадлежит строеванию «понятия», а также «все то, что и делает его фактом культуры – исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации, оценки и т. д.» [11, 39-41].

Г.Г. Слышкин же определил принципиальное отличие концепта, оно «состоит в том, что он, служа основой синтезного исследования языка и культуры, сам не лежит непосредственно ни в языковой (как логоэпистема), ни в культурной сферах, ни в них обеих одновременно (как лингвокультурема). Концепт есть ментальная единица, элемент сознания. Именно человеческое сознание играет роль посредника между культурой и языком» [12].

Основываясь на лингвокультурологическом подходе, Ш.К. Жаркынбекова приводит следующее определение концепта: «это комплексное, не жестко структурированное, ментальное, смысловое образование, являющееся продуктом отражения действительности, познания внешнего мира, характеризующееся многоуровневой структурой и включающее в себя понятийную, образную и ценностную составляющие, определенное в той или иной языковой форме» [13, 17].

В научных работах по данному вопросу нет единства и в вопросе определения статуса концепта, специфики его функционирования. Одни ученые придают концептам натуралистический («врожденный») характер, другие же утверждают, что концепты в каждом национальном языке отличаются неповторимостью и своеобразностью. Действительно, как показывает опыт научных изысканий, концепты одновременно и национальны и универсальны. Так, при помощи представлений, картинок, сценариев передается национальный колорит, а понятия, гештальты, фреймы имеют универсальный характер. Соответственно, здесь следует рассматривать про-

блему многоуровневости концепта и способах его выражения в том или ином типе дискурса (см. работы Степанова, Масловой, Жаркынбековой и др.).

Ю.С. Степанов выделяет три «слоя» концепта: 1) основной, актуальный признак; 2) дополнительный или несколько дополнительных, «пассивных» признаков, являющихся уже не актуальными, «историческими»; 3) внутреннюю форму, запечатленную во внешней, словесной форме. В первом слое концепт используется как средство «общения и взаимопонимания», во втором слое концепт актуализируется для отдельных социальных групп, в третьем слое концепт существует как основа, на которой «возникли остальные слои значений» [11, 45]. Итак, разные слои структуры концепта представляются «вербализованным результатом культурной жизни разных эпох» того или иного народа, в котором отмечается динамическая природа концепта и способность его к развитию.

Н.Ф. Алефиренко отмечает двойственную природу концепта: во-первых, она обусловлена диахронно («вертикаль смысла»); во-вторых, она обусловлена синхронно (множеством одновременных репрезентаций в разных синтагматических контекстах – «горизонталь смысла»). С этой точки зрения необходим парадигматический и синтагматический анализ базовых концептов, констант этнокультуры и соответственно изучение концептосфер [14; 11].

По мнению В.И. Карасика, концепт, будучи многомерным ментальным образованием, имеет три важнейших измерения: образное, понятийное и ценностное. Образная сторона кон-

цепта – это зрительные, слуховые, тактильные, вкусовые, воспринимаемые обонянием характеристики предметов, явлений, событий, отраженных в нашей памяти, это релевантные признаки практического знания (ядро концепта), различающиеся по степени абстрактности (отражающие специальные знания об объектах/явлениях). Понятийная сторона концепта – это языковая фиксация концепта, его обозначение, описание, дефиниция, сопоставительные характеристики данного концепта по отношению к тому или иному ряду концептов (их важнейшее качество – голографическая многомерная встроенность в систему человеческого опыта). Ценностная сторона концепта – это ценностная картина мира, данная сторона является определяющей для того, чтобы концепт (или совокупность концептов) можно было выделить как ценностное. Итак, ученым выделяются наиболее существенные для данной культуры смыслы, ценностные доминанты, совокупность которых и образует определенный тип культуры, поддерживаемый и сохраняемый в языке [15, 75-80].

По сравнению с фреймами, гештальтами, сценариями, прототипами в культурно-языковые концепты включается ценностная составляющая, в которой концентрируются ценности социума (Николаева, Карасик и др.).

Как видим, в научных исследованиях понятие концепта рассматривается как сложный семантический конструкт и делается акцент на концепте не как понятии, а как составляющей той или иной культуры, формирующей концептуальное поле, изучение которого выходит за пределы данной статьи.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / Под ред. В.Н.Нерознака. – М.: Academia, 1928. – С. 4.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: Издательство ООО «Пилигрим», 2010. – 488 с.
3. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2004. – 208 с.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
7. Кубрякова Е.С. Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996.
8. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. – М.: ЮНИОН, 1992. – 43с.
9. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Кошелев, 1999. – 776 с.
10. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж: ВГУ, 1999. – 30 с.
11. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – 990 с.
12. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методические проблемы когнитивной лингвистики: Сборник научных трудов / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 75-80.
13. Жаркынбекова Ш.К. Концепты цвета в казахской и русской лингвокультурах: монография. – Алматы: Казак университеті, 2004. – 220 с.

14 Алефиренко Н.Ф. Теория языка. Вводный курс: учебное пособие для студентов филологических специальностей высших учебных заведений. – М.: Академия, 2003. – 368 с.

15 Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С. 195.

References

- 1 Askol'dov S.A. Koncept i slovo // Russkaya slovestnost': Antologiya / Pod red V.N.Nerozhaika. – M.: Academia, 1928. – S. 4.
- 2 Zherebilo T.V. Slovar' lingvisticheskikh terminov. – Nazran': Izdatel'stvo OOO «Pilgrim», 2010. – 488 s.
- 3 Arutiunova N.D. Yazyk i mir cheloveka. – M.: Yazyki russkoi kul'tury, 1999. – 896 s.
- 4 Kubryakova E.S., Demyankov V.Z. Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov. – M.: MGU, 1996.
- 5 Maslova B.A. Lingvokul'turologiya. – M.: Akademiya, 2004. – 208 s.
- 6 Maslova B.A. Kognitivnaya lingvistika. – Minsk: TetraSistems, 2004. – 256 s.
- 7 Kubryakova E.S. Yazykovaya lichnost': kul'turnye koncepty. – Volgograd-Arhangel'sk, 1996.
- 8 Frumkina R.M. Kontsept kategorii prototip // Lingvisticheskaya i extralingvisticheskaya semantika. – M.: IUNION, 1992. – 43 s.
- 9 Vezhbitskaya A. Semanticheskie universalii i opisanie yazykov. – M.: Koshelev, 1999. – 776 s.
- 10 Popova Z.D., Sternin I.A. Ponyatie kontsept v lingvisticheskikh issledovaniakh. – Voronezh: VGU, 1999. – 30 s.
- 11 Stepanov Yu.S. Konstanty. Slovar russkoy kultury. – 3-e izd. – M.: Akademicheskii proekt, 2004. – 990 s.
- 12 Karasik V. I., Slyshkin G. G. Lingvokul'turny kontsept kak edinita issledovaniya//Metodicheskie problem kognitivnoy lingvistiki: Sbornik nauchnykh trudov/Pod. Red. I.A.Sretnine. – Voronezh, 2001. – 75-80 s.
- 13 Zharkynbekova Sh. K. Kontsepty tsveta v kazakhskoy i russkoy lingvokultura monografia. – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 220 s.
- 14 Alefirenko N.F. Teoria yazyka. Vvodny kurs: uchebnoe posobie dlya studentov filologicheskikh spetsialnostey vysshikh uchebnykh zavedenii. – M.: Akademiya, 2003. – 368 s.
- 15 Karasik V.I. Kulturnye dominanty v yazyke// Yazykovaya lichnost': kulturnye kontsepty. – Volgograd-Arkhangelsk: Peremena, 1996. – 195 s.

Касымова Р.Т., Ли Ю Лонг

**Концепт «дом» в русской
и китайской языковых
картинах мира**

Мир пословиц велик и многообразен, и каждый аспект его исследования заслуживает должного внимания. Исследуется концепт «дом» как важная часть русской и китайской культур. Сопоставление русских и китайских пословиц с целью выявления в них общего и различного в представлении о мире, отраженном в языке, представляет большой интерес. Проведенный анализ русских и китайских пословиц позволил выделить сходства и различия в организации концепта «дом». Определение основных культурных составляющих содержания концепта «дом» обладает практической значимостью при обучении русскому языку как иностранному.

Ключевые слова: концепт, значение, вербализация, лексема, пословица.

Kassymova R.T, Li Yu Long

**The concept of «home» in the
Russian and Chinese language
pictures of the world**

World proverbs large and diverse, and every aspect of his research is certainly worthy of attention. Comparison of the Russian and Chinese proverbs to identify in them similarities and differences in the perception of the world, reflected in the language, is of great interest. We investigate the concept of «home» as an important part of the Russian and Chinese culture. Observations received regarding the similarities and differences in the organization of the studied concept, confirmed material of Russian and Chinese proverbs. Specificity of functioning of the concept of «home» in two languages and cultures associated with the common Christian tradition. Identification of the main components of the cultural content of the «home» concept has practical value in teaching Russian as a foreign language on the basis of cultural linguistics.

Key words: concept, lexical meaning, verbalization, lexeme, proverb.

Касымова Р.Т., Ли Ю Лонг

**«Үй» концепт орыс және қытай
әлемнің тіл көрінісінде**

Мақалдар дүниесі кең әрі әрқилы және оны зерттейтін әр аспектіге мүмкіндігінше көңіл бөлуді қажет етеді. Орыс-қытай мәдениетінің негізгі бөлігі ретінде «үй» концептісін зерттейік. Орыс пен қытай мақалдарын олардың тілдеріне тән, танылып тұратын дүние туралы қабылдауындағы олардағы ортақ ұқсастық пен айырмашылықтарды анықтау үшін салыстыра қарау үлкен қызығушылық тудырады. Орыс, қытай мақалдарына сараптау өткізген кезде «үй» концептісінде екі тілдегі ұқсастық пен айырмашылықты анықтауға мүмкіндік берді. «Үй» концептісінің мағынасында негізгі мәдени ұқсастық анықталды, ол орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: концепт, маңыз, вербализация, лексема, мақал.

КОНЦЕПТ «ДОМ» В РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

Л.В. Щерба отмечал, что «в основе всякого литературного языка лежит накопленное веками сокровище фраз, словосочетаний, изречений, пословиц и поговорок и т.п. Но это «сокровище» оказывается гораздо большим сокровищем, чем обычно думают. Обычно его понимают как сумму накопленной данным народом мудрости; между тем в языковом материале, унаследованном от старших поколений, заложены в виде возможностей и линии речевого поведения будущих поколений, наследников этого «сокровища» [1, 132].

Каждая культура имеет набор своих концептов. Они существуют в языковом сознании и связываются с самосознанием человека. Национальный концепт соотносится с этнокультурной языковой картиной мира народа. Культура определяется Ю.С. Степановым как «совокупность концептов и отношений между ними» [2, 38].

Концепт «дом» является одним из ключевых концептов в русской и китайской культурах. Рассмотрение некоторых особенностей концепта ДОМ, который репрезентирован лексемами *дом, жилище, здание, семья, изба, построение* и др., позволяет выявить специфику концепта «дом» и приоритетность тех или иных концептуальных признаков в соответствующей сфере употребления.

По «Этимологическому словарю русского языка» Г.П. Цыганенко: Дом – это «здание, строение для жилья, для размещения предприятий, учреждений». древн. слав. слово с первонач. значением «строение». Имеет соответствия в других и.-е. языках. Восходит к и.-е. основе *dema «строить». Ср. др. -инд. *Damas* «дом»; греч. *Demo* «строю»; лат. *domus* «жилище»; соврем. нем. *Zimmer* «комната»; англ. *Timber* «Строительный лес». Из и.-е. формы местн. п. ед. ч. сущ. *domus, развилось нареч. *domo > праслав. *doma > (о > а) > соврем. дома «у себя в доме, на своей квартире» [3, 113].

В «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля «дом» объясняется как: 1. Строение для житья; в городе, жилое строенье; хоромы; в деревне, изба со всеми ухажаями и хозяйством. *Крестьянский дом, изба; южн. хата; княжеский и вообще большой, вельможеский, палаты, дворец; помещичий, в деревне, усадьба; маленький*; 2. Семейство,

семья, хозяева с домочадцами; род, поколение, говоря о владетельных или высоких особах [9].

В Толковом словаре современного русского языка Д.Н. Ушакова слово *дом* зафиксировано в следующих значениях: 1. жилое здание, строение. Деревянный д. Шестизэтажный каменный д. || собир. Жильцы какого-н. Дома. Весь д. Сбежался на крик. 2. Жилое помещение, квартира. Вам из дому звонили. || Семья, люди, живущие вместе, одним хозяйством. || Хозяйство отдельной семьи. Она весь д. Ведет. 3. Династия, род (устар.). Д. Романовых [4, 124].

Омонимичность русского слова «дом» подтверждается приведенными в «Словаре русского языка» С.И. Ожегова значениями:

1. 'жилое (или для учреждения) здание';
2. 'свое жильё, а также семья, люди, живущие вместе, их хозяйство';
3. 'место, где живут люди, объединённые общими интересами, условиями существования';
4. 'учреждение, заведение, обслуживающее какие-н. общественные нужды';
5. 'династия, род' [5, 174].

В китайской традиции иероглиф 家, используемый для обозначения *дома, семьи*, состоит из двух ключей: 宀 – крыша дома и 豕 – свинья (кабан), т.е. скот, так как в первобытном обществе *скот* означал богатство. Семья по-китайски обозначает и дом и хозяйство, а также ритуальный аспект жизни семьи – жертвоприношение предкам.

Опираясь на данные «Толкового словаря современного китайского языка», выделим основные значения лексемы *дом*:

1. 家庭 (семья);
2. 家庭的住所 (жилище семьи);
3. 借指工作的处所 (место работы);
4. 经营某种行业的人家或具有某种身份的人 'семья, занимающаяся бизнесом в определенной сфере, или человек, занимающий определенный статус в обществе';
5. 掌握某种专门学识或从事某种专门活动的人 ('специалист в данной области');
6. 学术流派 ('школа, представители данной школы');
7. 指相对各方中的一方 ('одна сторона из двух');
8. 谦辞, 用于对别人称自己的辈分高的或同辈年纪大的亲属 (обращение к уважаемому человеку);
9. 人工饲养和培植的 (домашние (животные));
10. 量词, 用来计算家庭或企业 (счетное слово для семьи и предметов);

11. 姓 ('одна китайская фамилия') [6, 620].

В итоге нами были выделены общие значения слова *дом*, присущие как русскому, так и китайскому языкам: «*строение для жилья*», «*домашнее хозяйство*», «*род, семья, поколение*».

Семантический объем слова «家 – дом» в китайском языке намного шире, чем в русском. Лексема «家 – дом» многозначна. Например, она может обозначать: а) лиц, занятых той или иной деятельностью (作家 – писатель, 艺术家 – художник); б) такие понятия, как *школа, направление* (道家 – даосизм, 儒家 – конфуцианская школа); в) счетное слово (一家银行 – один банк, 两家商店 – два магазина).

В русском и китайском языках устойчивых выражений с лексемой «дом» очень много. В ходе исследования нами были проанализированы 37 пословиц с ключевой лексемой «дом» и распределены по тематическим группам. Рассмотрим некоторые из них.

Первая группа пословиц с компонентом *дом* занимает одно из центральных мест в обоих языках среди других групп пословиц. Пословицы, входящие в эту группу, обладают положительным коннотативным значением, общий смысл которых заключается в том, что дома лучше, чем в другом месте. Например, в русском языке: *В гостях хорошо, а дома лучше; Всяк кулик свое болото хвалит; Дома и солома съедома; Дома стены помогают; Свой дом – лучший дом; Свой дом – свой дворец; Свой дом – не чужой: из него не уйдешь*. А в китайском языке тоже имеются аналогичные пословицы: 金窝银窝, 不如自己的草窝 [7, 107]; – *Старая своя изба удобнее чужого золотого дворца 在家千日好* [8, 72-73]. – *В своей семье все хорошо, а если выйдешь хотя бы на один день, будет трудно*.

Вторая группа пословиц с компонентом *дом* выражает отношение к хозяину. Например: *Хозяин в дому, как Адам в раю; Хозяин – за порог, а ребята – за пирог; Не бойся собаки: хозяин на привязи; Не дом хозяина красит, а хозяин дом; Всякий дом хозяином держится; Без хозяина дом – сирота; без хозяина дом плачет; Без хозяина двор и сир и вдов*. А в китайском языке им соответствуют следующие пословицы: 家不可一日无主 – *Дом не может быть ни одного дня без хозяина*; 家无二主 – *В одном доме нет двух хозяев*.

Третья группа пословиц с компонентом *дом* с описывает характер взаимоотношений между членами семьи. Например, в русской пословичной картине мира: *Счастье приходит в дом, где слышен смех; Муж без жены, что дом без кры-*

ши; В людях – ангел, а дома – черт; В каждой избушке свои погремушки.

Пословицы с таким же смыслом имеются и в китайском языке. Сравните: 家不和, 被人欺 – Если дома не мир, члены семьи терпят обиды; 家丑家, 家家都有 – У каждой семьи есть свои проблемы; 家有一老, 如有一宝 – Если в семье есть один старик, то это целое сокровище. 家有贤妻, 男儿不生横祸 – Дома есть хорошая

жена, у мужа нет беды. 家合万事兴 – Гармония в семье помогает во всех начинаниях.

Итак, проведенный анализ словарных дефиниций с лексемой «дом» и сопоставительный анализ концептуальных признаков лексемы «дом» в русских и китайских пословицах позволил нам прийти к выводу о важности изучения данного концепта в пословичной картине мира, так как дом – это первичное место для людей.

Литература

- 1 Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Госучпедгиз, 1957. – 188 с.
- 2 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
- 3 Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: Рад. Шк., 1989. – 511 с.
- 4 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (электронный ресурс) <http://slovar-dalja.ru/slovar-dalya/dom/6851/>
- 5 Ожегов С.И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М.: ООО «ИТИ Технологии», 2008. – 944 с.
- 6 Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: «Аделант», 2013. – 800 с.
- 7 俄汉谚语俗语词典 / 叶芳来编. - 北京:商务印书馆, 2005. - 374页
- 8 中国谚语大全 (辞海版) 上下册 / 主编 温端正 - 上海: 上海外语教育出版社, 2004. - 2386页

References

- 1 SHCHerba L.V. Izbrannye raboty po russkomu yazyku. – M.: Gosuchpedgiz, 1957. – 188 s.
- 2 Stepanov YU. S. Konstanty: slovar' russkoj kul'tury: opyt issledovaniya. – Moskva: SHkola «Yazyki russkoj kul'tury», 1997. – 824s.
- 3 Cyganenko G. P. Ehtimologicheskij slovar' russkogo yazyka: Bolee 5000 slov. – 2-e izd., pererab. i dop. – Kiev: Rad. SHk., 1989. – 511 s.
- 4 Dal' V. I. Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka (ehlektronnyj resurs) <http://slovar-dalja.ru/slovar-dalya/dom/6851/>
- 5 Ozhegov S. I., SHvedova N. YU. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenij / Rossijskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova. – 4-e izd., dop. – M.: ООО «ITI Tekhnologii», 2008. – 944 s.
- 6 Ushakov D. N. Tolkovyj slovar' sovremennogo russkogo yazyka. – M.: «Adelant», 2013. – 800 s.
- 7 Russian-Chinese Proverb Idiom Dictionary / Ye Fanglai – Beijing: The Commercial Press, 2005. – 374p.
- 8 Chinese proverbs Daquan (Ci version) on the lower book / editor Wen Duanzheng – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2004. – 2386 p.

Куркебаев К.К.
**Қазақ және татар тілдерінің
салыстырмалы
лексика-грамматикалық жүйесі**

Бұл мақалада түркі тілдерінің салыстырмалы зерттеу жүйесінде қазақ және татар тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құрылымы өзара салыстырылып талқыланады.

Мақалада татар этнонимі көптеген түркі тілдес туыс халықтардың ортақ атауы ретінде ұзақ жылдар жарыса қолданылғаны көрсетіліп, татар этнонимінің этимологиялық негізі сарапталады.

Қазақ тілі мен татар тілінің фонетикалық жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды нақты деректер негізінде түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы ғылымының шеңберімен сабақтастыра отырып зерделенеді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, татар тілі, түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасы мен грамматикасы, түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы, соматизмдер.

Kurkebaev K.K.
**Comparison of lexical and
grammatical system Kazakh and
Tatar languages**

This article discusses the phonetic, lexical, grammatical structure of the Kazakh and Tatar languages in the system of the comparative analysis of the Turkic languages. The article says that the ethnonym tatar for many years been used as a common name Turkic-speaking people, as well as analyzed the basis of the etymology of Tatar ethnonym.

Similarities and differences in the phonetic structure of the Kazakh and the tatar languages are considered in the frame of methodology of comparative phonetics of Turkic languages, illustrated with specific examples.

Key words: Kazakh, Tatar, comparative vocabulary and grammar of Turkic languages, comparative phonetics of Turkic languages, somatism.

Куркебаев К.К.
**Сравнительная
лексико-грамматическая
система казахского и
татарского языков**

В этой статье рассматриваются фонетическое, лексическое, грамматическое строения казахского и татарского языков в системе сравнительного анализа тюркских языков. В статье говорится о том, что этноним «татар» на протяжении многих лет использовался как общее название родственных тюркскоязычных народов, а также автором проанализирована основа этимологии этнонима «татар».

Сходство и различие фонетического строя казахского и татарского языков рассматриваются в рамках методологии сравнительной фонетики тюркских языков, иллюстрируются конкретными примерами.

Ключевые слова: казахский язык, татарский язык, сравнительная лексика и грамматика тюркских языков, сравнительная фонетика тюркских языков, соматизмы.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР
ТІЛДЕРІНІҢ
САЛЫСТЫРМАЛЫ
ЛЕКСИКА-
ГРАММАТИКАЛЫҚ
ЖҮЙЕСІ**

Түркітану ғылымын әлем кеңістігінде әмбебап сипатта зерделеуге бүгінде үлкен бетбұрыс жасалып келеді. Әлем кеңістігіндегі түркітану – түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілі мен мәдениетін, этнографиясы мен тарихын, фольклорын кешенді сипатта зерттейтін шығыстану ғылымының қомақты саласының бірі.

Академик Ә.Т. Қайдардың: «Түркітану – жержүзілік ғылым. Ол бұдан үш ғасырдай бұрын дүниеге келіп, шығыстанудың бір тармағы ретінде дамып, бүгінде жержүзіндегі ірі мемлекеттердің баршасында қалыптасқан инсандық (гуманитарлық) ғылым саласының біріне жатады: Бұл ғылым әлемдегі 130 миллионнан астам үлкенді -кішілі 30 -ға жуық түркі халықтарының тілін, ауыз әдебиетін, этнографиясы мен этнологиясын кең шеңберде зерттеп – зерделеу мақсатында дүниеге келген, сол халықтарды жан-жақты танып-білу арқылы адамзат руханиятына зор үлес қосып келе жатқан әрі көне, әрі өсімтал, өміршең ғылымдардың үлкен саласы», – деген тұжырымы бұл жеке саланың ғылыми нысанын негіздей түседі [1, 304].

Түркітанымдық зерттеудің өзекті тұстарының бірі туыстас тілдердің лексикалық құрамын, грамматикалық құрылымын, синтаксистік жүйесін өзара бір-бірімен салыстыра зерттеу болып табылады.

Түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы, лексикалық құрамы , коммуникативтік жүйесі бір-біріне қаншалықты жақын болғанымен де, әрқайсысының дыбыстық жүйесінде тарихи түрлі жағдайларға байланысты қалыптасқан өзіндік айырмашылықтары бар екені де белгілі. Осындай түбі бір түркі тілдерінде қазақ тіліне жақын тілдердің бірі татар тілі.

Татарлар – түркітілді халықтар тобына жататын тереңге тартқан тарихы мен мәдениеті, өнері бар мыңжылдық дәстүрге ие ежелгі ұлт. Ресейдің барлық облысы мен өлкесіне тарай қоныстанған татарлар сан жағынан республикада орыстардан кейінгі 2-орынды алады.

Зерттеушілер «татар» этнонимін *там-дам-йам* (бөтен) және *эр-ар-ур* (ер адам), демек бөгде адам, бөтен жұрт дегеннен шыққан деген болжамға арқа сүйейді. Ертеректе Еділ бойы татарлары өздерін *бөлгәр*, *қазан кешесе*, *қазанлы* деп әрқалай атаса, марилер қазан татарын *сюас* деп, удмурттар *бигер* деп, қазақтар *ноғай* деп те атағаны түрлі тарихи жазба деректерде ұшырасады.

Кейбір зерттеушілер *бұлғ-ар, су-ар, хаз-ар, ау-ар (авар), мажар (мадиар – осы күнгі венгерлер), тат-ар, хунг-ар (венг-ер)* атауларының соңындағы -ар тұлғасын жер, ел атауларына қосылған лақап ат деп қарайды. Көне түркі тіліндегі -ар, -ер форманттарының еркек мәнінде жұмсалатынын түркітану зерттеушілерімен қатар *ар, қошқар, арлан* сөздеріндегі соңғы және басқы буындағы *ар* бөлшегінің де мағынасын «Қазақ тілі туралы зерттеулер» атты еңбегінде профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов 1935 жылы айтқан болатын.

Сонымен қатар **-ар (-ер)** түркі тілдерінде ғана емес моңғол, корей, маньжур, жапон, фин тілдерінде де **ер, ерлік** сипаттағы сөздерге қосылып айтылады. Олай босла, бұл сөз, мейлі жұрнақ, мейлі түбір болсын, бұлғар, татар атаулары, бір түбірден екеніне дәлел бола алмақ емес [2, 101].

Дегенмен, татар – түркология әлемінде түрік сөзінен кейінгі ең жиі айтылып келген атау. Еуропада туыс халықтарды ертеректе түрік деп атау дәстүрі болса, орыс деректемелерінде түрік-татар сөздері қатар қолданылған. Ғылыми зерттеу мәліметтерде татар этнонимі көне дәуірдегі түркі тайпасының жалпы атауы ретінде қолданылмаған деген де пікір бар.

Жалпы татар этнонимі көптеген түркі тілдес туыс халықтардың ортақ атауы ретінде ұзақ жылдар қолданылған. XVI-XVIII ғасырлардағы ескі орыс жазбаларында Еділ жағалауы мен Орал өңіріндегі түркі халықтарымен қоса, Ресей империясының шет аймағындағы әзірбайжандар да, Солтүстік Кавказ бен ОртаАзияның, Сібірдің біраз түркі тілдес тайпалары жалпылама татар аталған. Каспий мен Қара теңіз аралығындағы кең далада көшіп-қонған ноғайлар да Кеңес дәуіріне дейін татар аталып жүрді.

Қазақ тілі мен татар тілінің фонетикалық құрылымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстыратын болсақ:

Қазақ тілі де, татар тілі де түркі тілдерінің қатарына, оның ішінде қатаң әрі жуан дыбыстар тән қыпшақ тобына жатса да, фонетикалық жүйесінде ұқсастық пен айырмашылық сақталған. Жалпы татар тілінде 39 әліпби бар:

А а	Ж ж	Н н	У у	Щ щ
Ә ә	Жж	ң	Ү ү	Ъ
Б б	З з	О о	Ф ф	Ы ы
В в	И и	Ө ө	Х х	Ь
Г г	Й й	П п	І і	Э э
Д д	К к	Р р	Ц ц	Ю ю
Е е	Л л	С с	Ч ч	Я я
Ё ё	М м	Т т	Ш ш	

Оның ішінде тек татар тіліне ғана тән, спецификалы 6 әріп бар: *ә, ө, ү* – дауысты, *ж, ң, һ* – дауыссыз. Одан өзге татар тілінде тек кірме сөздердің фонологиялық фонында кездесетін үш әріп бар: *ы, о, э*.

Татар тілінде 9 дауысты дыбыс бар: *а – ә, у – ү, ы – е, о – ө, и*.

Дауысты дыбыстар қазақ тілінде үшке бөлінсе, татар тілінде жуан (*а, у, ы, о*) және жіңішке (*ә, ү, ө, е, и*) болып екіге жіктеледі.

Татар тіліндегі **[ә]** дыбысының «*а*», «*е*» және «*у*» дыбыстары арқылы берілетінін төмендегі мысалдардан байқауға болады:

Мәселен:

әни – ана
әти – әке
әнә – әне
бәйрәм – мейрам (байрам)
каләм [қәләм] – қалам
дәрес – дәріс
бәхет – бақыт
сирәк – сирек
мәктәп – мектеп
йөрәк – жүрек
тәрәзә – терезе
әйтә – айту
бетә – біту
китә – кету

Татар тіліне тән, арнайы дыбыстың тағы бір түрі – **[ү] = [ü]**. Бұл дыбыс қазақ тіліндегі **ө** немесе **ү** дыбыстарына сәйкес келеді. Жіңіше әрі еріннің дөңгеленуі арқылы айтылады.

Мәселен:

үрдәк – үйрек
үрнәк – өрнек
үзем – өзім
үзәк – өзек
үткән – өткен
үтенеч – өтініш
үсемлек – өсімдік
чүл – шөл
күл – көл
күркә – күрке
үсә – өсу
үтә – өту
үбә – өбу
үзгәрә – өзгеру
үлә – өлу

Сөйлем

Күлдә күп балык була. Ә чүлдә балык булмый Кәлдә балык көп болады. Ал шөлде балык болмайды.

Сөйлемдегі татар тілінің **ү** фонемасы, қазақ тіліндегі **ө** фонемасына сәйкес келеді.

Татар тілінде қазіргі таңда 28 дауыссыз дыбыс бар. Олардың 25 дауыссыз дыбысы татар тілінің төл сөздерінде кеңінен қолданылса, араб-парсы тілінен енген сөздерде де қолданылып, қазіргі күнде татар тілінің төл дыбыстарына айналып кеткендері де бар : [п]–[б], [м], [w], [ф], [т]–[д], [н], [с]–[з], [ч]–[к], [ш]–[ж], [л], [р], [х], [й], [к]–[г], [...]–[.,], [һ], [ц], [‘] (гамза – көмей дыбысы).

Ал [в], [ц], [ш] дыбыстары тек орыс тілінен енген сөздерде ғана қолданылады.

Татар тіліне тән тағы бір дыбыс бұл [ң] дыбысы мұрын арқылы айталатын қазақ тіліндегі [ң] дыбысының нақ өзі сияқты қатар қолдануымен қатар, көне түркі сөздеріндегідей [нг] дыбыстық тіркесі арқылы да берілетін жағдай болады. Мысалы, *яңа – жаңа, яңғыр – жаңбыр, таң – таң, күңел – көңіл, зәңгәр – зеңгі, дуңғыз – доңыз, чаңғы – шаңғы, қараңғы – қараңғы* және т.б.

Қандай да бір тілдің лексикасы басқа тілдік категориялардан қашанда бұрын сөйлейді, мол ақпарат бере алады. Көрнекті ғалым К.М.Мусаев «Когда говорят, что язык представляет собой кладовую истории народа – его носителя, прежде всего имеется в виду его лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа» деп тұжырымдайды [3, 354]. Сондықтан да қазіргі қазақ тілінің байырғы сөздік қоры ұлт тарихымен, жалпы түркілік тарихпен сабақтаса қалыптасты. Қазақ тілінің лексикасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен соның ішінде татар тілімен, одан әрі жалпы түркі тілдерімен толық не ішінара лексикалық ортақтығымен ерекшеленетінін түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасының оңтайлы әдістерімен зерттеу тиімді болмақ.

Түркі тілдер жүйесіндегі ортақтығы мол лексикалық тақырыптық топтың бірі – соматизмдер. Туыстас тілдердегі соматизмдер лексикалық қабаттың ең көне қабатының бірі болғандықтан, оның тарихи даму сипаты бір-біріне өте жақын. Қазақ және татар тілдеріндегі аталмыш лексикалық қабат та дыбыстық, семантикалық, грамматикалық, тұлғалық жағынан соншалықты дербес ерекшеліктерге ие емес екенін кестедегі мысалдар дәйектейді.

Қазақ тілі

Алақан
Асқазан
Ауыз
Аяқ
Бармақ
Бауыр

Татар тілі

Уч, уч төбе
Ашказан
Авыз
Аяқ
Бармак
Бавыр

Жүрек

Ерін
Кеуде
Көз
Тіл
Тіс
Табан
Таңдай
Сан
Саусақ
Шаш
Шынтақ
Шеке
Қабырға
Қарын
Қас
Іш

Йөрәк (Yöräk)

Ирен
Имчәк
Күз
Тел
Теш
Аяк

Бот
Бармак
Кыл
Терсәк
Чикә
Қабырға
Корсак
Каш
Корсак

Жоғарыда байқап отырғанымыздай, татар тілінде кездесетін соматикалық лексикалардың барлығы да қазақ тілінде кездеседі әрі сөздердің формасы мен дыбыстың қабаты жағынан да бір-біріне жақын сәйкес келеді. Тек қазақ тіліндегі «таңдай» соматизмінің татар тіліндегі баламасы жоқ болып шықты. Одан өзге *қарын* және *иш* соматизмдері татар тілінде тек бір ғана соматикалық атау *корсакпен* беріледі екен.

Кестедегі мысалдардан қазақ тіліндегі *алақан* соматизмі татар тілінде *уч* соматизмімен берілген. Яғни фоно-семантикалық жағынан қазақ тіліндегі *алақан* тұлғасымен сәйкес келмейді. Алайда *алақан* сөзіндегі осындай семантикалық айырмашылықтарға карамастан кейбір фразеологизмдерде ортақтық сақталған. Мәселен, қазақ тіліндегі *уысына түсіру* тұрақты тіркесі татар тіліндегі *учына төшеру* фразеологизмімен семантикалық және тұлғалық жағына сәйкес келеді. Яғни түркітанудағы *уыс, алақан* сөздерінің бір-бірімен семантикалық байланысы бар. Сол тәрізді татар *тіліндегі учына утлы күмер тотқан* тұрақты тіркесіне қазақ тіліндегі «*қауіпті іспен айналысу*», ал *учыннан акканы ялаучы* тіркесі қазақ тіліне «қолдан тарту» тіркесіне сай келеді [4, 121].

Түркітану жүйесіндегі ортақ базалық лексиканың мол қабатын жан-жануар атаулары құрайды. Қазақ халқының да, кейінгі ғасырларға дейін татар халқының да қоршаған ортаны тануда жан-жануар әлемі маңызды рөл атқарған. Осыған орай екі тілде де ортақ атаулар молынан кездеседі. Тіл білімі ғылымында жан-жануарлар мен хайуанаттарды, аң-құстарды жалпылама түрде зоонимдер деп атайды. «Зооним» (zoo гр. «жануар»+onim. атау) – жан-жануар аттары

туралы ғылым саласы. Шетел, орыс лингвистикасында зоонимдерді гипоним (жылқы), кионим (ит), орнитоним (құс), инсектоним (жәндік) сияқты жіліктеп арнаулы зерттеулер жүргізген. Жан-жануар, аң-құс, құрт-құмырсқа атауларынан жасалған жалқы есімдер зоофортық атаулар деп аталады » [5, 60].

Қазақ тілі	Татар тілі
Түйе	Дөя
Жылқы	Ат
Сиыр	Сыер
Қой	Тәкә
Ешкі	Кәжә
Құлан	Кыргый ишәк
Есек	Ишәк
Арқар	Тау тәкәсе
Елік	Кыр кәжәсе
Бұғы	Болаң
Бұлан	Поши
Ақбөкен	Кыр кәжәсе
Арыстан	Сул
Аю	Аю
Сілеусін	Селәусен
Қасқыр, бөрі	Бүре
Ит	Эт
Түлкі	Төлке
Борсық	Бурсык
Мысық	Мәче
Суыр	Байбак
Доңыз	Дуңгыз
Жылан	Елан
Аққу	Аккош
Қаз	Каз
Тауық	Тавык
Бүркіт	Бөркет
Піл	Фил

Кестеде көріп отырғанымыздай, қазақ және татар тілдеріндегі зооним атаулардың дыбыстық қабаты бір-біріне ұқсайды, тек кейбір дыбыстар тілдің тарихи даму сатысында фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Мәселен, «құндыз», «аққу» (аққұс), «бұлан» атаулары қазіргі татар тілінде «қондыз», «аккош», «болаң» ретінде қолданылады, яғни бұл зоонимдерде екі тілдегі ұ~о еріндік дауыстыларының алмасуы орын алған.

Сол тәрізді «доңыз», «борсық» атаулары татар тілінде «дуңыз», «бурсык» түрінде дыбысталып, о~у еріндік дауыстыларының алмасуына

ұшыраса, «бүркіт», «түйе» атаулары татар тіліне «бүркіт», «дөя» түрінде өзгеріске ұшырап ү~ө фонетикалық дыбыс алмасуына ұшыраған.

Одан өзге қазақ тілінде жеке атаулары бар жануарлардың татар тілінде кездеспейтіндігі байқалады. Мәселен, «ақбөкен» пен «елік» зооним атауын татар тілінде тек «кыр кәжәсе» деп бір ғана лексемамен атаған. Ал кейбір атаулардың бір-біріне мүлдем ұқсамайтындығын, өзгеше атауларға ие болғандығын байқауға болады: қой – тәкә, арқар – тау тәкәсе, арыстан – сул, суыр – байбак.

Қазақ тілі мен татар тілі грамматикалық құрылымы тұрғысынан түркі тілдері жүйесінде бір-біріне жақын тілдер болып табылады. Татар тілінің зерттеушісі М.Закиев сөзердің семантика-грамматикалық топтасуын үш топқа бөліп көрсетеді:

1) Қандай да бір мағына мен ойды білдіретін нақты сөздер тобы: *зат есім, сын есім, есімдік, сан есім, етістік, үстеу, еліктеуіш сөздер мен предикативті сөздер* жатады;

2) сөйлеушінің айтылымға қатысты ой мен сезімін білдіретін сөздер тобы: *одағай, демеуліктер, модальды сөздер*;

3) сөздер мен сөздерді, сөйлемдер мен сөйлемдерді байланыстыруға қызмет ететін сөздер тобы: *жалғаулық шылаулар, септеулікте* [6, 362].

Жалпы татар тілінің грамматикалық құрылымы да қазақ тіліндегідей түбір сөздер, туынды сөздер, күрделі сөздер, қос сөздер, тіркескен сөздер болып жіктеледі.

Қазақ тілінің нормативті грамматикасындағы 9 сөз табы, татар тілінде негізгі 6 сөз табымен шектеледі. Татар тілінің грамматикасында сөз таптары қызметтік әлеуетіне байланысты *негізгі сөз таптары, ерекше сөз таптары, көмекші сөз таптары* ретінде жіктеледі.

Негізгі сөз таптары: *зат есім (исем), сын есім (сыйфат), сан есім (сан), есімдік (алмашлык), етістік (фигыль), үстеу (рәвеш)*.

Ерекше сөз таптары: *одағайларды (ымлык-тар), еліктеуіш сөздер (аваз ияртемнәре), модаль сөздер (модаль сөзләр) және демеуліктерді (кисәкчәләр)*.

Көмекші сөз таптары: *септеулік (бөйлекләр) мен жалғаулықтар (теркәгечләр)*

Қазақ тілі мен татар тілінің септіктер жүйесін салыстыратын болсақ, бізде 7 септік болса, татар тілінде септіктің 6 түрі бар.

Қазақ және татар тілдеріндегі септіктер жүйесі

Септіктер		Жалғаулары	
Қазақ тілі	Татар тілі	Қазақ тілі	Татар тілі
Атау септігі	Бас килеш		
Ілік септігі	Иялек килеше	-ның/-нің, -дың/-дің, -тың/-тің	-ның/-нің
Барыс септігі	Юнәлеш килеше	-ға/-ге -қа/-ке	-ға/-гә -қа/-кә
Табыс септігі	Төшем килеше	-ны/-ні -ды/-ді -ты/-ті	-ны/-не
Шығыс септігі	Чыгыш килеше	-нан/-нен -тан/-тен -дан/-ден	-нан/-нән -тан/-тән -дан/-дән
Жатыс септігі	Урын-вакыт килеше	-да/-де -та/-те	-да/-дә -та/-тә
Көмектес септігі		-мен/-пен/-бен	

Кестеден көріп отырғанымыздай, татар тілінде көмектес септігі жоқ оның қызметін *бирлән, бергә, бергәләп, берлектә* тәрізді жалғаулық шылаулар атқарады. Қазақ лингвистері де көмектес септігі жалғауы дәл осы бірліктен тарихи даму жағынан пайда болған деп есептейді: бергә ≈ бірге ≈ бен ≈ пен/бен.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қазақ және татар тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлері ішара өзгешеліктері болғанымен де жалпы жүйесі жақын, өзара сабақтас тарихи дамуды басынан өткерген туыстас тілдер екенін жоғарыдағы мысалдар нақты айғақтайды.

Әдебиеттер

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселері. – Алматы, 1998. – 304 б.
- 2 Құдайберген Жұбанов. Қазақ тіл білімінің мәселері. – Алматы, 2014. – 578 б.
- 3 Мусаев К. Лексикология түркілік тілдері. – М., 1984. – 232 с.
- 4 Түркі тілдеріндегі сөзжасамдық жұрнақтардың мағынасы мен қызметі / Қасым Б. // Ә.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті Хабаршысы. – 2013. – №2.
- 5 Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988. – 192 с.
- 6 Татарская грамматика в трех томах. Закиев М.З. и др. – Казань, 1995.

References

- 1 Kaidar A. Kazakh tilinin ozekti maseleleri. – Almaty, 1998. – 304 b.
- 2 Kudaiberger Jubanob. Kazakh tili biliminin maseleleri. – Almaty, 2014. – 578 b.
- 3 Musaev K. Ileksikologiya tiurkiskih yazikov. – M., 1984. – 232 s.
- 4 Turki tilderindegi sozjasamdik jurnaktardin magunasi men kuzmeti./Kasim B.// O.A. Baikonurov atindagu Jezkazgan universiteti habarwisi. – 2013. – №2.
- 5 Podlskaya N.B. Slovar russkoi onomastisheskoi terminologoy. – M., 1998. – 192 s.
- 6 Tatarskaya grammatika v trex tomah. Zakiev M.Z. i dr. – Kazan, 1995.

Салкынбай А.Б.
Білімдіден шыққан сөз

Сөздің мағынасы мен мәні дискурста нақтыланып, лебіз құрамында ажарланып, негізгі мағыналық сипатына сай ерекше контекстік мән иеленіп, нақтыланып, ашыла түседі. Мақалада сөздің лебізде өзінің басты қасиетін танытып, күшіне енетіні, өз болмысын білдіріп, қоғамдық мәнге ие болатыны зерттеледі. Лебізде қолданысқа түсіп, Сөз мағыналық жағынан дамиды, мәні тереңдейді, бұрын таңбаланбаған жаңа ұғымдарға атау береді, сөйтіп тіл де дамиды. Мақалада Абай өлеңдерінің мазмұнына талдау жасалып, қолданыстағы сөз мәні анықталады. Түркі тілдерінің жалғамалылық табиғатына сай, түбір сөз өзгеріске аз ұшырағандықтан, өзге тілдермен салыстырғанда өзінің тұлғалық қалпы мен мағыналық құрылымын анағұрлым жақсы және анық сақтағаны талданып, кей сөздердің этимологиясы ғылыми тұрғыдан қарастырылады. Абай өлеңдері арқылы сөзбен, сөз тіркестерімен берілетін ой желісі талданып, сөз мағынасы арқылы оның тарихы, ал сөз арқылы ақынның немесе жеке адамның тұлғасын, ішкі жан дүниесі мен болмысын, жүрек сезімінің көрінісін тануға болатыны нақты деректермен талдауға түседі. Абай данышпанның елді, халықты өлтірмейтін, ауруын айтып, дертін танып, оның жазылар жолы мен амалын нақ басып, дәл тауып, халықтың, ұлттың нағыз дәруішіне, дәрігеріне айналғаны жазылады.

Түйін сөздер: лебіз, қазақ болмысы, даналық, сөздің мағыналық-қызметтік ерекшелігі.

Salkynbay A.B.
Words of wisdom

In the article, it is said that the meaning of the word is specified in the discourse and is defined in part of speech and it acquires a special context color in accordance with the main semantic characteristics. The word in the speech structure expresses the main property, filled with power and according to its nature obtains social significance. In speech the Word gains semantic development, deepens the meaning and gives names to new concepts, thus the language develops. The article analyzes the content of the poetic heritage of Abai and reveals the meaning of used words. It is revealed that in accordance with the agglutinative nature of Turkish language the roots of the words rarely change, and in comparison with other languages, formal and substantive structure is preserved also the scientific etymology of some words is revealed. The semantic connection of the verses of Abai is analyzed, in which words and phrases convey the history of the word by their meanings, the identity of the poet, his inner world and his feelings are cognized through the word. It is shown that the poet's words allow us to comprehend the worldview of the people, the nation.

Key words: speech, Kazakh worldview, wisdom, semantic-functional feature of the word.

Салкынбай А.Б.
Слова мудрости

В статье говорится о том, что значение слова уточняется в дискурсе и определяется в составе речи и в соответствии с основной семантической характеристикой приобретает особую контекстную окраску. Слово в речевой структуре выражает свое главное свойство, наполняется мощью и согласно своей природе приобретает общественное значение. В речи Слово, получая семантическое развитие, углубляет смысл и дает названия новым понятиям, таким образом развивается язык. В статье анализируется содержание поэтического наследия Абая, раскрывается значение употребляемых слов. Выявлено, что в соответствии с агглютинативной природой тюркского языка корни слов редко изменяются и по сравнению с другими языками формальная и содержательная структуры сохраняются, также раскрывается научная этимология некоторых слов. Анализируются смысловые связи стихов Абая, в которых слова и словосочетания посредством значения передают историю слова, через слово познается личность поэта, его внутренний мир и его чувства. Показано, что слова поэта позволяют постичь мировоззрение народа, нации.

Ключевые слова: речь, казахское мировоззрение, мудрость, семантико-функциональная особенность слова.

БІЛІМДІДЕН ШЫҚҚАН СӨЗ

Тіл – адам баласының жалпы болмысын, ішкі табиғатын танытушы. Адам сөйлейді, сөзбен өз ойын айтады, ішкі ойын танытады. Сөз арқылы таңбаланатын лебіз шындық болмысты бейнелейді, сөзбен адам өз ойын жүйелейді, негіздейді, уәжін түсіндіреді. Кей кезде өзімен-өзі сөйлесу, өзінен-өзі күбірлеу т.б. жағдайлардың болуы – ойды жүйелеу, негіздеу қажеттілігінен туындайтын түпсаналық деңгейдегі әрекеттердің көрінісі.

Тілді адам баласының қызметінің нәтижесі ретінде тану, тілдің пайда болуы туралы діни ұстанымдармен сәйкес келмейді. Тіл қалай пайда болды, алғашқы Сөз қандай еді, тілдің дамуы қандай деген сауалдар қазірде өзекті деп айта алмаймыз. Қазіргі прагматикасы бірінші орынға шыққан, «бүгін және қазір» деген ұстаныммен өмір сүріп жатқан ХХІ ғасыр ғылымы үшін, классикалық ілімнен гөрі, тіл экологиясы туралы мәселе кеңірек қозғалуы да ықтимал. Әрине, қазіргі тіл білімі теориясы кеңінен дамыды, әралуан аспектіден жан-жақты зерттеу үрдісі пайда болды. Қазақ тілінің құрылымы мен құрылысы жан-жақты айқындалды. Қалыптасқан дәстүрлі тіл білімімен қатар жаңа когнитивтік, лингвомәдени, коммуникативтік-функционалдық бағыт дамытылуда. Ендігі ғылыми ізденістер атаудың болмысындағы таным мен атаудың мәтіндегі әр алуан қызметін саралаумен, зерделеумен байланысты.

Сөйлеудің мүмкіндігі мол, мағыналық-қызметтік ерекшелігі әлдеқайда бай болғанымен, лебіздегі сөздің мағыналық құрылымы мен қызметтік ерекшелігі туралы ғылыми әңгіме аздау. Тіл тек лебізде ғана өзінің барлық көркімен әрлене көрінеді, сөздің парқы ақ парақта немесе ауызекі сөйлеуде нақтыланып, лебіз құрамында ажарланып, негізгі мағыналық сипатына сай ерекше контекстік мән иеленіп, ажарлана, ашыла түседі. Тек лебізде тіл өзінің басты қасиетін танытып, күшіне енеді, өз болмысын білдіріп, қоғамдық мәнге ие болады. Тіл лебізде ашылады, нұрланады, киесі кіреді, сезімнің жаршысына, жақсылықтың хабаршысына айналады. Лебізде қолданыста жүрген тіл нұрлана түседі, жасымайды – жасарады; солмайды – толады, қамалмайды – бояуы қанығады, дамиды, жанға жылу дарытады. Лебізде қолданысқа түсіп Сөз мағыналық жағынан дамиды, мәні тереңдейді, бұрын таңбаланбаған жаңа ұғымдарға атау береді, сөйтіп тіл де дамиды, байи түседі.

Лебіз бен тілді қарама-қарсы қоюға болмайды, олар: бірі – құралы, бірі – қызметі болып, Патша СӨЗДІҢ мағыналық құрылымын жаңартуға, жасартуға, байытуға, дамытуға, сақтауға қызмет етеді.

Қазақ сөзінің патшасы – Өлең! Қызыл сөзге дес бермеген қазақ баласының басты қаруы да осы – Өлең!

Өлең – сөздің Патшасы, сөз сарасы.

Қиыннан қиыстырар ер данасы, –

деген ұлы Абай данышпанның сөзіне мән беру парыз. Кез келген адам сөзді қиыстырып айта алмайды, ердің данасы ғана сөзді саралайды, қиыннан қиыстырады, «аталы сөз» айтады. Бұны әрбір тілші ғалым ережедей ұстанса болады. Қазақ поэзиясында сөз өзінің нәрлі өңінде, сөлінде, шырайында, нақышында, мәнерінде, иірімінде ақтарыла ағылады. Біз мұнда Абай айтқан Өлеңді, сол Өлеңді өміріне балағандарды меңзейміз. Тілдің байыған, дамыған, жетілген, нұрланған тұсын көреміз.

Өлең мәні – тереңде. Бірден түсіне алмауың мүмкін! Уақыт тауып бірнеше рет қайталап оқу керек. Өлеңнің жалпы мазмұны көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласына түсінікті. Сөздерді жеке алып қарағанда түсініксіз болып тұрғаны немесе таныс емесі жоқ, өз ана тілін білетін, ел дәстүрінен хабардар кісіге анық. Ал сөздердің бір-бірімен байланысып, лебіздегі берген мағынасы мен оның ішкі мәнін түсіну үшін ақыл-парасат айдынына шомылған жөн болады. Терең ойға құрылған өлең жолдарының әрбірінде сом ой, шоң ақыл, мол пайым-парасат жатыр.

Жүректе қайрат болмаса

Ұйықтаған ойды кім түртпек?

Ақылға сәуле қонбаса,

Хайуанша жүріп күнелтпек.

«Ұйықтаған ой». Ой ұйықтаса адамның өзге жаратылыстан айырмасы бар ма? Демек, ой ұйықтамау үшін жүректе қайрат болуы қажет екен де, қайратты басқаратын ақылға сәуле қонуы шарт екен! Ол қандай сәуле?

Данышпан Абай жүрек пен қайрат сөзін байланыстырып, жүректе қайрат болуын қажеттілікке балайды. Қайрат – күш, жігер. Қазақта «ержүрек» деген сөз бар. Ерлік, батырлық жүректе деп тұр ғой. «Ерлік – білекте емес, жүректе» деп тағы да әпсаналайды дана халық. Жүрек пен қайрат қосылып біріксе, ұлы күшке айналады, жігері шыңдалады. Жүрек – сезім. Кейде бұлар-

ды синоним деп қабылдаса да болмаққа керек. Өзін «...адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбанишылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» – деп бағалайтын (Абай бағалататын) жүректе «дүниеде ешнәрсе онсыз кәмелетке жетпейтін», білімді ерінбей-жалықпай үйрену үшін керек, «Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жигызып алатұғын» (Абай) қайрат болғанда ғана ой-сана ұйықтамайды. Бұл мінезді жасайды. «Ермінез» сөзінің уәжі осы ұғыммен сабақтас. Жүрек-сезім қайратты болып ойды қозғайды, кісі ойланады. Ойланбаған жанның несі кісі?!

«Ақылға сәуле қонбаса» дегенді талдап көрелік. «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен» дейтін ақылға сәуле қону керек деп ойды толықтыра түседі данышпан Абай.

Сәуле – жарық, сәуле – нұр.

Мағынасы – кең, семантикасы – терең. Жарық – тәрбие, көргендік, оқу, білім, тағылым, күн, дін – бәрі осы бір семантикалық өрісте жатады да, бірін-бірі толықтырады, бүтіндейді, әдіптейді, сөйтіп ортақ салтанатты Сәулеге қызмет етеді.

Ия, адамды Алла тағала бірдей етіп жаратты, бірдей етіп сана берді. Ал Санаға саңлау түсіретін сәуле! Ол сәулені қондыратын адамның өзі. Тәрбиені алу-беру, көру, көргенді түю, оқу, білім алу, оқып білгеннен, көрген-естігеннен тағылым алу, дінді тану, табу, Алланы сүю –

адам баласының өзінің істейтін қызметі, таным жолы.

Ал Сәуле – нұрдың жолы өзгешелеу! Нұр (араб.: *نور* – жарық сәуле) – 1) күн сәулесі; 2) Құдай ақиқаты мен ілімінің, шапағаты мен сипатының көрінісі деген мағыналарда жұмсалады. Құран Кәрімнің «Нұр» сүресіндегі «Алла көктер мен жердің нұры...» (24) – деген аятта Нұр Алланың шексіз мейір-шапағаты ретінде жұмсалады. Адамның жан дүниесінің, өмір сүру кеңістігінің, мекені мен мезгілінің нұрлануының басты шарты осы Нұрдың бастау көзі Алланы барынша дәріптеп, көркем есімдерін еске алу делінген. А. Иасауидің «Мират-улҚулуб» атты рисаласында үш түрлі Нұр қарастырылып, сопылық дүниетаным категориялары ретінде ашылған: «Біріншісі – зат нұры; екіншісі – сипат нұры; үшіншісі – хақ нұры (топырақ нұры немесе жарық дүние). Бұл жердегі зат нұры – Алла тағаланың нұры, сипат нұры – Хз. Мұхаммед Мұстафа (ғ.с.) пайғамбардың нұры, хақ нұры адамзаттың бұл дүниеде көрген нұры».

Нұр-сәуле ұғымы Шаһкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерінде кеңінен қолданылған. «Жазған хаттың сырымен, Жарқыраған нұрымен, Тазарып жүрек кірінен, Қайғыдан басым болды азат», «Нұрға байсың нұрыңнан зекет парыз, Мен кедеймін нұр сұрап қылдым арыз», «Мен жомартпын жар нұрына», «Нұрыңнан жарық жүрегім, Ғайыптан хабар білемін», т.б. көптеген өлең жолдарында жүректі тазартып, нұрландыратын Алла тағаланың мейірім шапағаты ретінде қабылданады, қолданылады.

Ақыл біліммен толығып, танымы кеңімесе, хайуанша жүріп те күнделікті күйбең тіршілікті пенденің текке өткізіп алуы бек мүмкін. Ақыл қайраттан асып, озық тұруы жөн, болмаса терең танымға бойлау мүмкін емес екен. Абай биігі осылай дейді:

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан,
Әдеті жеңіп күңгірттер.

Бойдағы күш, жігер, қайрат ақылға бой ұрса мақұл. Қазақ дүниетанымындағы «60-қа келгеннен ақыл сұрама» деген әфсанаға Абай да қосылады, «ой шар тартқанда», бұрынғы әдет, өткен салттан ары аса алмайтыны, жаңа ойға, жаңа жолға, жаңа идеяға жол беруі қажеттілік болар деп пайымдадық. «Елу жылда ел жаңа» болса, елу жылдан соң жаңа пайым, жаңа

түсінік, жаңа дерекке, ерекше ерен көзқарас та қалыптасуы қажеттілік болар.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Адамның ішкі сезімі мен ақылы оны өзге болмыстағы жаратылыстан ерекшелейді, демек, Алла берген сезім мен ақылды сәуле-жарық-біліммен толықтырып, тереңдемесең, адамдықтың несі сән? Кісілік қайда?

Абай данышпан ақылға сәуле қондырып, білім мен ғылымға бет бұруды үндейді, соған шақырады:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек», –

деген өлең жолдары жоғарыда келтірілген Қара сөздегі оймен үндес, қарайлас шығып жатады.

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

«Адам» мен «надан» ұғымын оппозиция қалпында танытып, білімнің маңызын тағы да асқақтата түседі. «Надан» сөзінің мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» былай деп ажыратқан: 1. «Топас, пайымсыз». Ол (халық) қараңғы; надан – оны билеген күш қуат, қара албасты, қара түнек күштері. *Бұны ойласа Абай бір сәт шұғыл қатал бір ойға ауысады* (М. Әуезов, танд. шығ.). *Жоқ, бұл сөз жалғыз ишанның ғана сөзі емес, осы отырғандардың бәрінің сөзі. Тоғышар, надан, топтың сөзі* (І. Есенберлин. Қатерлі.). 2. «Топас». Хат танымайтын қараңғы, білімсіз. *Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін, надан, пішіні де жаман, толған боқауыз бен былш-былш насыйбай* (С. Торайғыров, таң. шығ.). Қас надан. Нағыз топас. *Ғылымды білме, өтірікке сене бер... Көрсөқыр, қас надан болып қала бер, деп тұрған жоқ па?* (М. Дүйсенов, Мейман.). (Алматы, 1983жыл; 7-том, 306 бет).

Араб тілінен енген «надан» сөзінде біздіңше, екі тілдік тұлға бар: «на» – «жоқ» мағынасындағы префикс (нәмәрт, нақұрыс т.б. сияқты); қызметі –

«а», «бей» префикстерімен бірдей; «дан», «дана» – әдепкіде «дана» мағынасын таңбалаған. Яғни, әуелгі мағынасы «даналық жоқ, даналықтан ада» болуы мүмкін. Сөз соңындағы «а» дыбысы екпін түспегендіктен, элизияға ұшырап, кейін мүлде түсіп қалған. Демек, Абай қолданысындағы «надан» – ақылына сәуле түсірмеген, оқымаған, хайуанша жүріп күнелтетіндер. Оқыған адам мен оқымаған наданның арасы тым бөлек, ерекше алыс. «Адам» – ақылына сәуле түсірген, көргенді, оқыған, білім қуған, ғылым алған, Алланы сүюге ұмтылғандар болса, надан – осыған қарама-қарсы ақылына сәуле түсірмеген, ештеңе көрмеген, көрсе де көкірегіне түйе алмаған, оқымаған, білім алмаған, ғылым қумаған, Алланы сүюге ұмтылмағандар.

Қазақ дүниетанымында «көрмеген», «ештеңе көрмеген», «көргенсіз» дейтін атаулар «көру» ұғымымен байланысты. Дала дүниетанымы «Көре-көре көсем боласың. Сөйлей-сөйлей шешен боласың» деп тәмсілдейді. Өзіне дейінгіні танып, көріп, сол көргенін істеген, жақсылықты таныған да кісіліктің келбетін танытады. Оқу мен білімге ерекше ден қойып, мән беріп, терең бағалаған Абай надандықтан бойын аулақ салғанымен, ең халықтың надандығын көріп, үлкен қиналысқа, толғанысқа түседі:

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

Бірінші, екінші жолдағы ойға екінші және үшінші жолдағы ой қарама-қарсы тұр. Сол арқылы Абай биігі мен дала шындығы көз алдыңызға қайта оралады. Абай даналығы мен сол замандағы қазақы орта, білім мен ғылымнан қалыңқы кешегі қазақы қалып. «Ауруын жасырған өледі», ал Абай данышпан елді, халықты өлтірмейтін, ауруын айтып, дертін танып, оның жазылар жолы мен амалын нақ басып, дәл тауып, халықтың, ұлттың нағыз дәруішіне, дәрігеріне айналады. Абай айтқан емді халық болып, ел болып қабылдады, айыға алды, айығып жатыр. Замана желі айықтырды, қалай қиналса да, сол жолда жан беріп, жан алып, қан төгіп, аштан өліп, соғыста атылып, асылса да, әйтеуір түбі қайырлы болды, білім мен ғылымға жетті, ақылға сәуле құйылды.

Өлеңнің мазмұнына талдау жасай отырып, сөздің мәнін ашуға ұмтыламыз, тұлғалық сипатын анықтап, кейбірінің шығу тарихына да үңілуге мүмкіндік болады. Түркі тілде-

рінің табиғаты ерекше ғой! Кез келген сөздің мағынасы анық та, этимологиясы мен мұнда лап ар жағынан қол бұлғағандай болады. Жалғамалылық табиғатына сай, түбірі өзгеріске аз ұшырағандықтан, түркі түбірлері өзінің қалпы мен мағыналық құрылымын өзге тілдермен салыстырғанда анағұрлым жақсы және анық сақтаған. Сондықтан да болар, мұра тілде сақталған мұрағат бар. Тек ашудың тәсілі мен амалын таба білуге білім мен білік қажет. Сөз тарихы Сізді мыңдаған жылдар тарихына үнсіз жетелейді, сөз болмысын тану ұлт болмысын танудың тылсымына әкеледі. Тек жетекке еруге білім мен төзім болса жеткілікті. Тілде адамның ішкі сезім дүниесі, іңкәрлігі, жалпы болмысы жатыр. Ал оның ар жағында халықтық дүниетаным жатады. Сонда бір өлең арқылы алдымен сөзбен, сөз тіркестерімен берілетін ой желісімен танысамыз, Сөз мағынасы арқылы оның тарихын барлаймыз, Сөз арқылы ақынның немесе жеке адамның тұлғасын, ішкі жан дүниесі мен болмысын, жүрек сезімінің куәсі боламыз да, осының негізінде ақынның артында тұрған ұлттың, елдің, халықтың бейнесін көріп, дүниетанымымен табысамыз. Сөз құдіретіне бас иген, бір ауыз сөзбен ердің құнын шешкен бабалар неткен көреген еді, десеңші!

Тіл тек дыбыстардың жиынтығы немесе адам қызметінің көрінісі ғана емес. Тіл сөйлейді, сөзбен сыр айтады, тарихты шежірелейді, сезімді паш етеді, ел мен ел, ер мен ер арасындағы жанған дұшпандық отты сөндіреді, жаныңа шуақ төгеді, көзіңнен жас мөлдіретеді, жүрегіңді «жуады» (Шаһкәрім), нұрландырады.

Ал данышпандардың жүрегін жарып шыққан поэзиядағы сөздің құдіреті тіпті ерен. Жаңағы Абай өлеңі «*Жүректе қайрат болмаса*» деп аталады. Жүрек пен қайрат ұғымдарын қатар қою арқылы олардың бағасын таразылап, танытып, пәлсапалық ой түйіп қана қоймайды ақын. Қазақи шындықтың қатып қалған қабаттарын ашып үңілтеді, жүрегіндегі шерін ақтарады. Шындықтың бетіне тура қарайды. Қорықпайды. Өйткені ол шындықтың артында елдің болашағы, келешектің үміті мен үлесі жатыр. Өлең астарында ұйықтаған ойды түрту бар. Ойы ұйықтап жатқан кім еді? Неліктен ұйықтап жатыр ол ой? деген сұрақтар қаумалай алға шығады. Ұйқының басуы білімнің жоқтығынан, сол – надандыққа итеретін. Сол екен. Ұйқыдағы ойды түртетін қайрат пен ақыл, ал ақылға сәуле түсуі қажет.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірір қай баласы? –

деп ақынның өзі айтқандай, өлеңдегі мән мен маңызды ой адам санасын жаңғыртады, ой салады. Өлең мазмұнындағы мән сіздің көңіліңізге сән береді, толқытады, тебіренетеді, қайта ойланады. Сөздер сөйлейді. Ақынның күдіреті сонда – сөзді сөйлетеді.

Тіл лебізде жанданады дедік. Демек, лебізді зерделеудің өзі жеткілікті ғой! Бір қарағанда осылай. Бірақ тек осымен қанағаттануға болмас. Тіл – лебіздің қоймасы. Қажетті сөзді ал да, сөйлеуде, лебізде қолдана бер. Лебізде ол өзінің алуан түрлі түсіне (color) еніп, ғажайып бір феномен туғызуға қабілетті. Оны әркім әртүрлі қолданады. Қолданушының бәрі ақын не жазушы емес. Қолданушының бәрі сөздің байыбын танып, пайымдап жатпайтыны тағы түсінікті. Бәріміз Зейнолла Қабдоловша шешен сөйлей алмаймыз ғой. Неге олай емес деп бізді ешкім сөкпейді де. Лебіздегі сөздің көрінісінде субъект қатысады. Ал субъект қатысып, лебізге айналмаған тіл өледі. Алайда, тілдің мәні тек лебізде сөйленуімен аяқталмайды, сонымен басталады. «Тіл-қоймада» бәрі бар. Сөз бен сөз тұлғаларының барлық мағыналары, әр алуан түрлі тұлғалық ерекшеліктері мен байланыстары – сонда. Ал қолданыс және дұрыс қолданыс, қолданыстағы сөз мағынасының қабылдануы – лебізде! Тіл сөйлейді.

Ойыма Абай атаның «Білімдіден шыққан сөз» өлеңі оралады.

Ия, Абай данышпаннан айтылмаған сөз қалды ма?! Біз, Қазақ баласы, бақытты халықпыз! Өйткені бізде Абайдай алып тұлға ұлттық дүниетаным көкжиегін кеңейтіп, әлемдік аренада сөйлейді. «Адамзаттың бәрі сүй, бауырым деп» дегенді де сол Абай айтты ғой. Жаңағы өлеңді қайта тыңдалық:

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.

Осы өлеңді бастауыш сыныптан бастап айтамыз, жаттаймыз. Мәніне толық қанып, түсіне алдық па, жоқ па?

Сөз. Абай өлеңде қасиетті сөзге терең мән береді. Сөз білімдіден шығып, талаптыға кез болса, талапты жас тыңдап, бойына сіңірсе – сол құт. Сөздің нұры, сөздің сыры ... Сөз арқылы нұр мен сыр төгіледі дейді Абай дана. «Жақсы сөз –

жарым ырыс» дейді халық білігі. Ырыс, береке – сөзде.

Тіл білімінде психолінгвистика, нейролінгвистика деген ілімдер бар. Әлемдік тіл білімінде жақсы зерттеле қоймаған, қойнын адамзатқа толық аша қоймаған сала бұл. Бәлкім болашақта көп жаңалықтарды осы саладан күту керек болар. Біз, көбінесе, көзбен көріп, қолмен жасалып жатқан жұмыстарды танимыз, білеміз, бағалаймыз. Ал адам баласының санасындағы сілкіністер мен санадағы сан ойларға келгенде, яки ойды басқаруға, ойды іркіуге, дамытуға, жаңаша ойлау арқылы жаңалықтарға баруға селкембіз. Ұллық, мүмкін, ойды басқара алған, ойды қозғалтып ойлата алған адамдарға тән болар. Танылған, бәріне белгілі дүниені ойлау бар да, танылмаған, әлі болмыстың белгісіз белгілерін тануды ойлау бар.

Ой сан тарапқа қашып кетпей, тереңдесе, көп нәрсеге жетуге болар еді. Адам жақсыны да, жаманды да ойлайды. Ойға жамандық көп келе ме, әлде жақсылық көп келе ме? ... Ойдың көрінісі, бейнесі болатын Сөзде сол ой таңбаланып шыққанда, ол сіздің жасаған рухани материалдық игілігіңізге айналады. Жақсы ойдан шыққан жақсы сөз де Сіздің ісіңізге, болашағыңызға әсер етпей қоймайды. Сондықтан жақсы ойды ойлауға ұмтылып, жақсы сөз айту – жарым ырыс. Өлең жолындағы *білім, сөз, талап, кез, нұр, сыр, көз* сөздері жеке алғанда бір-біріне байланыссыз атаулар. Атаулар белгілі бір мағына береді. Ол атаулар күнделікті тұрмыста қолданып жүрген ұғымдардың белгісіне, қасиетіне қарай аталған. Ал өзінің ерекше мәніне тек Абай жазған өлең жолдарында ғана ие болады. Сөздің мәні өлең жолдарында ғана өз қуатында естіледі. Енді атауларға сәуле түсті, Лебізге айналды! Сөз күдірет тауып күшейді, арқаланды, көшелі сөзге айналды. Әркім оны тануға, түсінуге, түйсінуге ұмтылғаны мақұл. Сәулеленген Сөз «жүрегі – айна, көңілі – ояу» жандарға ұғынықты.

Жүрегі – айна, көңілі – ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Талапты ер – талантты. Сөз қадірін білуге ұмтылған жан, өзі де өнерге жақын. Сөз ұғар жастарға үндеу – бұл! Білімдіден шыққан сөзді меңгеруге, сөздің нұры мен сырын көруге үндеу! Бұл үндеудің өз тыңдаушысы, өз оқырманы бар. Ол көкірегін ояу, өнерге жақын тұратын, жөн сөзге мойын бұратын, білімдіден шыққан сөзді бағалар өрен. Ал:

Әблет басқан елерме
Сөзге жуық келер ме?
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?

Ал, «ұйқылы-ояу бойкүйез» «ойлағаны – айт пен той, ыржаң-қылжаң ит мінез» сөз тыңдағансып, «айтшы-айтшылап» «ұққыш жансып шабынар», алайда шын көңілімен Сөзді ұға алмас. Бұл жолдар әр замандағы надандықтың келбетін кестелейді. Түзу сөзге сенбесе, сенуге бір көнбесе ез емей кім? Түзу сөзді қабылдамай, жөнге көңгісі келмейтін, сөзді түсініп, сеніп, бағаламайтын жандар аз ба?

Өлеңнің алғашқы жолдарына көңіл бөлейік:

*Біліміден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез, –*

негізгі ой түйіні де, тұжырым да осы. Бұл – Абай бағалауы. Бағаланатын – тыңдаушы, субъект. Бағалау нысанасы (нысаны емес) – СӨЗ. Абай өзінің «Сөзіне қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма» деген концептісінен таймайды, қайталайды, тереңдей түседі. Уақыт белгісіз, кеңістік көрінбейді. Демек, мұндай бағалау уақыт пен кеңістікке бағынбайтын болар. Ия, солай. Даналық уақытқа, кеңістікке бағынбайды. Бұл қазақ қоғамына ғана, немесе Абай заманына ғана тән өз заманына ғана қатысты әрекет емес. Бұл үндеу, білімге, оқуға, көргендікке шақыру үндеуі – ежелден келе жатқан тәмсіл. Қасиетті кітаптардың бәрінде оқы, біл сөздері қайталанатыны аян. Өлеңнің атының осылай аталуы да білімге, оқуға шақыруды танытады, анықтай түседі. Абай үндеуі – сөзді ұғуға, сөз мәнін түсінуге, тереңіне барлауға арналған.

Абай данышпанның Қазақ сөзін аспандатып, Сөздің киесін танытты.

Қадыр Мырза Әлінің мына өлеңіне назар аударалық:

Жыр составын жүйткітіп жүргізе алмай,
Шабыттың да қолтығы тұр қыза алмай.
Сен туғыздың, ұлы Абай, жүз ақынды,

Жүз ақын жүр өзінді туғыза алмай.
Уақыт болса зымырап өтіп жатыр,
Шыдамды да шетінен кетіп жатыр.
Күпі киген кемеңгер өзің ғана,
Макинтошты миғұла жетіп жатыр!

Жақсы айтылған. XX ғасырда кеңес мектебіне бармаған, көзі ашық емес қазақ болмады. Жеті жастан мектепке барып, әріп танып, қандай болса да оқығанымыз рас. Бірақ мәселе «Нені оқытты? Нені оқыдық?» дегенге келгенде күмілжитініміз тағы рас... Қадір ақын бағалағандай, жүз ақынды туғызған Ұлы Абайды жүз ақын тани алмай жүрсе, бұл сөз әлеміндегі қасірет емес пе? «Макинтошты миғұлалар» тіркесі бүгінгінің түкке тұрғысыз екенін, Сөзге қосылған жаңалық ойдың жоқтығын паш етер болар. Кемеңгерлік ақылмен, сөздегі асыл оймен байланысты. Күпі киюі қазақ баласының өзіндік ерекше болмысы, өзіндік дүниетанымын анықтар тұс деп қабылдайық.

Өлеңдегі барлық етістіктер нақ осы шақ («өтіп жатыр», «кетіп жатыр», «жетіп жатыр!») пен ауыспалы осы шақта («жүргізе алмай», «қыза алмай», «туғыза алмай») тұр да, тек «Сен туғыздың, ұлы Абай, жүз ақынды» деген тіркестегі «туғыздың» тұлғасы жедел өткен шақ формасын еншілеген. Кездейсоқтық па? Әрине жоқ! Қадірлі Қадір ақынның мықтылығы! Қазақы ойдан туындаған қасиетті тіл қашанда тұлғаланып, Патша Сөзге айналғанда, осылайша, жаңылмай, жасқанбай шығады. «Туғыздың» тұлғасы өткен шақта тұрғанымен, келмеске кеткен өткенді емес, бүгінді және болашаққа шашу шашқан жарқын келешекті, жүз ақынды туғызған ұлылықты, кемеңгерлікті көрсетеді. «Туғыздың» етістігі арқылы берілген сүбелі ой үмітке орын қалдырады. Жүз ақын Абайды туғыза алмай жүргенімен, Абай туғызған жүз ақынның сөзі бар ғой! Демек, қазір «шабыттың да қолтығы тұр қыза алмай» «макинтошты миғұлалар» жетіп жатқанымен үмітсіздікке орын жоқ. Жақсы СӨЗ! Бастысы, сөздің контекстегі мағынасы, Ойдың бүтіндігі.

Таусоғарова А.Қ.,
Мұсалы Л.Ж., Дәрібаев С.Д.

**Сөйлеу актілері
сот-лингвистикалық
сараптаманың
зерттеу нысаны ретінде**

Тұлға сөзі иллокутивті сөйлеу актісі ретінде өз серіктесінің көзқарасына, іс-әрекетіне ықпал етуді көздейді. Сөйлеу стратегиясының (мақсат, ішкі ниет, жоспар) жүзеге асырылуында тура және жанама ықпал ету актілері, түрлі тілдік тактикалар мен тілдік манипуляция маңызды орын алады. Бұл орайда мәжбүрлеу, кеңес-нұсқау беру, ақыл айту, қорқыту, қайсыбір қылмысты іске арандату тұрғысынан ықпал етуге құрылған сөйлеу актілері сот-лингвистиканың зерттеу нысанына айналады. Мақалада қылмысты іске арандату белгілерін қамтитын сөйлеу актілерінің заңгерлік аспектілері қарастырылады. Сот-лингвистикалық сараптама тәжірибесінде орын алған коммуникативтік жағдаят үдерісіндегі сөйлеу актілеріне прагматикалық сипаттау әдісі көмегімен талдау жасау үлгісі көрсетіледі.

Түйін сөздер: сөйлеу актілері, тілдік тактика, тілдік стратегия, сот-лингвистикалық сараптама, тілдік манипуляция.

Tausogarova A.K.,
Mussaly L.Zh. Daribaev S.D.

**Speech acts as an object of
research of legal-linguistic
expertise**

In the process of the act of communication the speech of a subject is directed to a recipient and the result of this is an impact on his behavior. In realization of speech strategy (the purpose, plan as internal intention, plan) the direct and indirect speech acts, various speech tactics and speech manipulation play the main role. In this regard speech acts created to make an influence with an intention of instigation to some illegal actions and also to express threat, advice, recommendation, motivation become the subject of a judicial and linguistic research. In the article the linguo-legal aspects of speech acts reflecting the signs of motivating to take an action contrary to law are considered. Examples of the analysis of the speech acts taking place in practice of judicial and linguistic examination by means of their pragmatical description are specified.

Key words: speech acts, speech tactics, speech strategy, judicial and linguistic examination, speech manipulation.

Таусоғарова А.Қ.,
Мұсалы Л.Ж., Дәрібаев С.Д.

**Речевые акты как объект
исследования судебно-
лингвистической экспертизы**

В процессе акта коммуникации речь субъекта направлена на реципиента, результатом чего является воздействие на его поведение. В осуществлении речевых стратегий (цели, замысла как внутреннего намерения, плана) важное место занимают прямые и косвенные речевые акты, различные речевые тактики и речевое манипулирование. В связи с этим предметом судебно-лингвистического исследования становятся речевые акты, созданные для воздействия с намерением подстрекательства к некоторым противоправным действиям, а также для выражения угрозы, совета, рекомендации, побуждения. В статье рассматриваются лингвоправовые аспекты речевых актов, отражающие признаки побуждения к совершению некоторых противоправных действий. Указываются примеры анализа речевых актов, имевших место в практике судебно-лингвистической экспертизы, при помощи их прагматического описания.

Ключевые слова: речевые акты, речевая тактика, речевая стратегия, судебно-лингвистическая экспертиза, речевое манипулирование.

СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІ СОТ- ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМАНЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Бүгінгі күні қоғам өмірінде тілдің тұлғааралық, сондай-ақ түрлі салалардағы әлеуметтік қолданысы мен қызметі барысында таңба ретіндегі тілдік бірліктердің интерпретаторлар тарапынан қабылданатын функционалдық-семантикалық ерекшеліктеріне орай туындайтын қақтығыстардан бөлек, тіл көмегімен тұлғаны қайсыбір заңсыз әрекетке итермелеу, арандату немесе қорқыту деректерінің орын алуына байланысты сөз, сөйлем, мәтін, оның ішінде, диалог, полилог, дискурсқа дейін тіл білімі мен заңгерлік салалар тоғысында пайда болған сот-лингвистикалық сараптаманың зерттеу нысанына айналып отыр.

Осы соңғы көрсетілген дерек орын алған жағдайда соттық істегі субъектілер тарапынан қойылған төмендегідей сұрақтар негізінде лингвист-маманның ғылыми-әдістемелік зерттеу жүргізуі қажет етіледі: 1) «Лингвистикалық зерттеуге ұсынылған нысандарда (бейнежазба және дыбысжазба және олардың стенограммаларында) «Х» пен «М» және «Х» пен «У» арасындағы әңгімелерден оның алдын ала ұйымдастырылғаны я жоспарланғаны және осы тұлғалардың өзара келісілген ортақ іс туралы сөйлескендері көріне ме? 2) Лингвистикалық зерттеуге ұсынылған нысандарда (бейнежазба және дыбысжазба және олардың стенограммаларында) «Х» пен «М» және «Х» пен «У» арасындағы әңгімелердің мазмұнынан олардың бірінің екіншісіне осы диалогтарда орын алған әрекетке баруына ықпалы байқала ма?

Ұсынылған сұрақтарға түсінік беру үшін жүргізілген лингвистикалық зерттеуде сөздер мен сөйленістер лексика-семантикалық, функционалды-коммуникативтік және олар өзара логика-семантикалық байланыстары тұрғысынан қарастырылды. Сондай-ақ лингвистикалық талдау барысында сөйлеу актілерінің теориясы мен сөйлеу коммуникациясы теориясының ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынады.

Көпшілік жағдайда диалог мәтінінен тұлғалардың өзара келісілген ортақ іс туралы сөйлескендерін анықтауда дейксистердің мағынасы мен қызметіне талдау жасау қажет етіледі. Мысалы, «Х» деп шартты түрде белгіленген тұлғаның «Не болып жатыр жұмыстарың, анау делоларың?» сөзіндегі *анау* сілтеу есімдігі *дейксистік қызметте* тұрып, коммуниканттардың екеуіне де белгілі нәрсені, жағдайды білдіреді.

Лингвистикада «дейксис (грек тілінде δειξίς – нұсқап көрсету) – лексикалық және грамматикалық құралдар арқылы білдірілетін тілдік бірліктің мағынасына я қызметіне нұсқау.

Дейксис аясында мына мәселелер қамтылады:

– Сөйлеу актілеріне қатысушыларды нұсқау (рөлдік дейксис), жіктеу, тәуелдік есімдіктер (мен, сен, менің, сенің) арқылы білдіріледі.

– Сөйленіс нысанының арақашықтық деңгейін нұсқау, сілтеу есімдіктері арқылы білдіріледі (анау – сол, мынау – осы).

– Мезгілдік және кеңістіктік шектікті (хронотоптық дейксис) нұсқайды да, есімдіктік үстеулермен білдіріледі (*осында, қазір*)» [1, 97].

– Дейксистер коммуниканттардың екеуіне ғана белгілі жағдай немесе нысан туралы сөйлескенде, сондай-ақ басқаларға түсініксіз немесе басқалардың хабары жоқ нәрсені, жағдайды жасырын нұсқау қызметінде де қолданылады. Мысалы, Х: – Кешегі ана шаруамызды не істейміз? У: – Иә, *соны* ақылдасайық.

Талданылып отырған Х-тің сөзінде *анау* сілтеу есімдігі коммуниканттардың екеуіне де белгілі, алдында сөз болған жағдай немесе нысан туралы ойды білдіріп тұр.

Сондай-ақ, мына диалог үзіндісінде қолданылған дейксистік қызметтегі тілдік бірліктер де тұлғалардың өзара, яғни екеуіне белгілі іске байланысты алдын ала келісімдері болғанын өз мағыналарында қамтиды:

У – Немен бітетін шығар, дұрыс болатын шығар деп жатырмын да.

Х – Немен дейсің? Конкретно айтсай ашып, қорықпа оны.

У – Жаңағымен да, келісілгенмен.

Х – Ммм.

Диалогтан алынған бұл үзіндіде «У» деп белгіленген тұлғаның сөздері өзара себеп-салдарлық қатынаста құрылған: У аталмыш «істің» «немен, яғни дұрыс» аяқталатынына үміттенеді, себебі ол келісілген. Осы контекстегі *немен, сондай-ақ жаңағымен* сөздері де белгілі бір дәрежеде алдыңғы келісілген нәрсені я істі нұсқап, дейксистік қызмет атқарып тұр. Х бұл келісілгендік туралы біледі, себебі ол «қай келісілгенмен?» деген сұрақ қоймайды, сөйлеу актілеріндегі қолданыстарына «– Ммм» деген гезитация сөйлеу жағдаятына қарай тұлғаның жауап іздестіру, ойланып қалу, сөзден тосылу жағдайларымен бірге, өзіне берілген ақпаратты түсінгендігін де білдіреді.

Талданылып отырған контексте Х тарапынан айтылған «Ммм» гезитациясы Х-тің «келісілген» шаруадан хабары бар екенін білдіреді. Өйткені,

осы үзінділерді одан кейінгі сөйлеу актілерімен логика-семантикалық байланыста алатын болсақ, «келісім»-нің болғаны анықтала түседі:

У – Қайрекең не деп жатыр деймін? Машинада.

Х – Алып келсейші, иә.

Мұндағы У-дің «Машинада» сөзі Х-ке тағы да түсінікті. Оның тарапынан «машинадағы нәрсенің не екені» туралы сұрақтың туындамауы және осы Х-тің «Алып келсейші» сөзі оның (Х-тің) машинада не бар екенін, У-дің нені алып келетінін білетінін, ол туралы алдын ала келісілгенін я хабары бар екенін білдіреді.

«Х» және «У» арасындағы әңгіменің тақырыбы, Х пен У-дің әрқайсысының рөлдері, *анау* дейксисі арқылы нұсқалып тұрған әңгіме нысаны туралы жасырын мән диалогтағы сөйлеу актілерінің тұтас логика-семантикалық байланысында анықталады.

Жалпы сот істері субъектілері тарапынан жоғарыда көрсетілгендей сұрақтар тұлғалар арасындағы бір ғана диалогпен шектелмеуі мүмкін, яғни лингвистикалық зерттеу нысанына тұлғалардың екі немесе одан да көп диалогтары ұсынылуы мүмкін. Мұндай жағдайда сол диалогтар тақырыптарының өзара сабақтастығы мәселесі де қарастыруды керек етеді. Мысалы, «Х» мен «М» арасындағы №1 диалогтың дыбысжазбасы мен «Х» пен «У» арасындағы диалогтың бейнежазбасы өзара байланысты, екеуі де бір ғана тақырыпқа құрылғанын осы екі диалогта ортақ қолданылған тілдік бірліктерден аңғаруға болады.

Екі (дыбыс және бейне-дыбыс) жазбадағы диалогтардың мазмұндық және өзара логика-семантикалық байланысына қарағанда, әңгіме М және У-ге қатысты қозғалған тергеу ісі және соған байланысты әрекеттер туралы. Бұл дыбысжазбадағы М-нің «Кіммен барайын, енді *адвокатыммен* бара берейін ба? сөзінен, ал бейнежазбадағы Х-тің «...*анау делоларың* не болып жатыр?, «Олар сендерді нағып жатыр ғой, кеше *тергеудің* балдарынан сұрасам, кезінде жанағы сендерге жауып жатқан сияқты ғой бәрі» көрінеді.

Ал Х – олардың ісінің оң шешілуіне мүдделі, «ара ағайындық» қызмет көрсетуші. Х-тің «ара ағайыншылығы» Х пен М арасындағы әңгіменің дыбысжазбасындағы Х-тің өз сөзінен (Аа (күлкі) қорқақ, оны мен аналарға айтуым керекта, *ана жігіттерге* сол ол да барма, соның ішінде ия дұрыс қой онікі қанша, сіздікі қанша? *соны мен аналарға* бір ауыз айтуым керек қой) және М-нің «Екеуінікі осы десеніз болды ғой, не қылады,

Накеңнің тапсырмасы, болды ғой» деген сөздерінен байқалады.

Х пен У арасындағы диалог бейнежазбасының да, сондай-ақ Х пен М арасындағы диалогтың дыбысжазбасынан да алдынала ұйымдастырылғаны және ол туралы Х-тің білгендігі оның (Х-тің) өзара қайшылықты немесе бір біріне кереғар сөйлеу актілерінен байқалады.

У-дің «машинада» сөзі мағыналық және грамматикалық жағынан толымсыз болып табылады. Аталмыш сөз кімнің я ненің ? «машинада» екенін анықтауды керек етеді. Ал «машинада» сөзіне дейінгі сөйлеу актілерінде де, одан кейін де бұл сұраудың жауабы көрініс таппаған. Яғни, бұл алдыңғы, яғни осы диалогқа дейінгі келісімді, алдыңғы жағдаятты тірек етіп тұр. У-дің «... машинада» деген сөзін Х бірден түсініп (М-нің машинадан нені алып келетінін, машинадағы нәрсенің не екенін біледі), «алып келсейші» деп мүдделілік танытады. Бұдан әрі диалогта У-дің «бір-екі парак берші деймін, алып келейін» дегеніне де ықылас білдіреді: *Х – болды кел, келе бер болды ешкім жоқ, кабинеттемін ғой.*

Яғни, Х «алып келсейші» деген өз сөзі арқылы У-ді сол әрекетке бағыттаса, кейінгі сөзі арқылы (болды кел, келе бер болды ешкім жоқ, кабинеттемін ғой) У тарапынан жасалатын сол әрекеттің қауіпсіздігіне сендіреді. Сөйлеу актілерінің теориясына сәйкес «кез келген сөйлеу актісі сөйлеушінің қайсыбір мақсатқа бағытталған және тыңдаушыға ықпал етуді көздейтін ықпал ету күшіне ие иллокутивтік акт» [2, 31] екенін ескерсек, Х-тің талданылып отырған сөйлеу актісінде көздеген ниеті мен мақсаты – У-ге машинадағы нәрсені кабинетке алдыру.

Х пен У арасындағы диалог бейнежазбасының мәтінінен Х-тің сөйлеу актілері өзара қайшылықты немесе бір біріне кереғар мазмұнда құрылған. Алдыңғы сөзінде Х-алып келсейші дей тұрып, кейінгі сөзінде У машинадан әкелінген, қағазға оралған нәрсені (ақшаны) ұсынғанда, Х түсінбеген сыңай танытады: *Х – Бұл не? Жоқ қанша? А бесеу ма?*

Оның бұл сөзі алдыңғы сөзіне қарсы келеді, себебі, ол У-дің машинадан нені алып келетінін білген.

Осы бейнежазбадағы Х пен У-дің арасындағы сөз алмасуларға қарағанда, У-дің ақшаның санын нақтылап айтқысы келмейтіні, қашқақтайтыны байқалады. Ал Х-тің сөйлеу актілерінде оның қалайда У-дің өз аузынан ақша санын нақты және кімдердің аттарынан ұсынылып отырғанын

дауыстатып айтқызу ниеті көзделгені оның бір мазмұндағы қайталанып қойылған сұрақтарынан көрінеді:

У – Бес жүз

Х – Сенікі де бар ма, оның ішінде? Или әкімдікі ма?

У – Әкім екеуі деп айтқан ғой өзі

Х – Екеуіндікі ма? Өзі қайда әкімнің?

.....

Х – Мм, сенікі жартысы ма сонда? Қаншасы сенікі?

У – Білмим (білмеймін) общий дедік қой – екеу, сөйтіп айтқан ғой..

Х – Қанша сонда? Айтсай (айтсаңшы) сөзбен

У – Бес жүз, бес жүз

Х – Бес жүз не ол? Бес жүз мың теңге ма? Или бес жүз доллар ма?

У – Жоқ, бес жүз мың теңге

Жалпы тұлғаның иллокутивті сөйлеу актісінде адресатты иландыру, өз сөзіне сендіруде аргумент маңызды компонент болып табылады. Мысалы, Х тұлға мен М арасында өтетін келесі диалогта М-нің өз аузынан ақша санын нақты және кімдердің аттарынан ұсынылып отырғанын дауыстатып айтқызу стратегиясын жүзеге асыруда Х серіктесінің сөзін құптай отырып, сол уақытта өзінің бұл әрекетінің амалсыздығын, яғни аргументін алға тартады: «Ия, дұрыс қой, оныкі қанша, сіздікі қанша – соны мен аналарға бір ауыз айтуым керек қой».

Х-тің сөйлеу актісі серіктесін түсінгендік сыңай таныта отырып, өзінің де лажсыздығын (аналарға бір ауыз айтуы керек) білдіру арқылы жанама ықпал етуге бағытталады.

Х-тің жоғарыда көрсетілген сөйлеу стратегиясын жүзеге асыруда тағы бір қолданатын тілдік тактикасы мұндай істегі өз білгірлігін танытып, кеңес бергендей түр көрсетуі әрі серіктесінің соншалықты сақтық танытып, өзіне сенімсіздік көрсетуінің жөнсіздігіне кейіген сыңайы арқылы ықпал етуі:

М – Екеуіміздікі ғой

Х – Жарты жартысынан ба или қалай?

М – Бірге

Х – Точно айту керек қой ондай сөзді, оны ашық айта берсеңізші болды ғой.

Сонымен бірге, осы диалогта Х өзінің қандай ниет (М-нің өз аузынан ақша санын нақты және кімдердің аттарынан ұсынылып отырғанын дауыстатып айтқызу) көздеп отырғанын М-нің сезіп қалмауы үшін, осы іске соншалықты мүдделі емес сияқты түр көрсетеді:

Х – Екеуіңіздікі болғанда тең жарты жартылай ма или сіздікі... ол да кредит, бір бәле болып,

алып қиналып қалып жүрмесін, ұзын болып итак кебіп (кеуіп, азып-тозып) қалыпты ғой, өзім де таң қалыппын.

Х-тің бұл сөйлеу актісі өз тарапынан М-дерді аталмыш әрекетке мәжбүрлеу көрсетіп тұрмағанын ишараттауға, өзінің бұл іске ықпалы жоқ екеніне иландыруға құрылған, алайда диалогтың мазмұн тұтастығында қарастырғанда, оның бұл сөзі жалған жана-шырлық ретінде түсіндіріледі. Өйткені М ұсынған «нәрсе» кері қайтарылмай, Х тарапынан қабылданады.

Сондай-ақ, «Өздерің қылмыс жасап мені де қылмысқа итермеледіңдер енді» және «Бес жүз мың теңге, негізі мені қылмысқа итермеледіңдер, өздеріңнің қылмыстарың аздай, заңсыз іс-әрекеттікке, кейін хабарласам», Х-тің бұл сөйлеу актілері сөйлеу коммуникациясындағы шынайылық, ақиқатқа сәйкестілік, иландыру өлшемдері жағынан сәтсіз болып табылады. Л.М. Шайкенова [2] көрсеткендей, «Мур парадоксы рухындағы сөйленістер – іштей қарама-қайшылықты сөйленістер» тұрғысынан алғанда, Х бұл іс-әрекеттің заңсыз, қылмыс екенін біледі, бірақ сол заңсыз, қылмыстық іс-әрекетке барады, оның айтуынша, бұған оны У-лер мәжбүр етіп отыр. Бұған дейінгі сөздерінде Х машинадан осы қылмыстық істің объектісін алып келуге өзі бұйырады: Х – «Алып келсейші».

Бұл жағдай, яғни, Х сөздері – сөйлеу актілері теориясында көрсетілгендей, коммуникациядағы шынайылық максимінің бұзылғанын көрсетеді «Мен келдім, бірақ менің келгенімді оған айтпа» немесе қорқытып тұрып, «Бұл менің сені қорқытқаным емес» деген сияқты өзара логикалық жағынан қайшылықты сөйлеу [2, 35].

Х сөздерінің өзара логикалық жағынан қайшылықты құрылуы оның осы заңсыз істе өзін кінәсіз етіп көрсетуді көздеген коммуникативтік ниетімен, коммуникативтік мақсатымен орайлас жатыр.

Ал «Лингвистикалық зерттеуге ұсынылған нысандарда (бейнежазба және дыбысжазба және олардың стенограммаларында) «Х» пен «М» және «Х» пен «У» арасындағы әңгімелердің мазмұнынан олардың бірінің екіншісіне осы диалогтарда орын алған әрекетке баруына ықпалы байқала ма?» деген сұраққа жауап беруде сөйлеу коммуникациясы теориясының ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынуы тиіс.

Лингвистикада тілдің коммуникативтік қызметтері қатарында оның фатикалық, яғни өзара тілдік қарым-қатынасқа түсетін коммуниканттар әңгімесінің өрбуіне құрал ретінде қолдана алу

қабілеті қарым-қатынас орнатушылық қызметі тұрғысынан анықталады [3, 197].

Сөйлеу коммуникациясындағы бұл теориялық тұжырымға сәйкес әңгіме желісінің коммуниканттардың қалауына сәйкес өрбуі, әңгіменің басқа бағытқа қарай өзгеруі, сондай-ақ әңгіменің сәтті я сәтсіз (өзара ымыраға келу немесе келмеу) аяқталуы сол диалогқа түсуші коммуниканттардың тілдік стратегиялары (сөйлесу жағдайындағы коммуникант мақсатының алдын ала жоспарлануы) мен тілдік тактикаларына (сөйлесу үстінде коммуниканттардың сол өз мақсатына жету үшін тілдік амал-тәсілдерді қолдануы: аргумент, сендіру, иландыру, қорқыту т.б.) тікелей байланысты.

Сондай-ақ, сөйлеу коммуникациясы теориясында тұлғааралық өзара қарым-қатынаста коммуниканттардың сөйлеу актілері қызметтеріне қарай адресатты қайсыбір әрекетке итермелеу, оның еркіне ықпал ету ерекшелігіне қарай еріктік-ықпалды сөйлеу актісі (побудительная речь); өзара белсенділіктің артуы үшін ынталандыру мақсатын көздейтін интерактивті сөйлеу актілері; тұлғааралық қарым-қатынаста индивидтердің өзара ортақ істеріне байланысты бір-біріне әрекет ету жағынан бағытбағдар беру, түзету ниеттері қамтылатын регулятивті-коммуникативті және тұлғааралық қарым-қатынастағы ортақ істе индивидтердің өзара тепе-тең әрі келісімді түрдегі сөздерінен құралатын координативті түрлері ажыратылады [https://ru.wikipedia.org/wiki].

Лингвистикалық зерттеуге ұсынылған диалог мазмұнына қарағанда, Х-тің бұл кездесудегі коммуникативтік стратегиясы – М және оның «анау...қашып жүрген адам»-ының тергеу ісіне байланысты көрсетілген қызметтерге ұсынылатын ақша сомасының мөлшерін және оның нақты кімдердің үлесі екенін М аузынан дауысталған түрде есту.

Х нақты сома санының М аузынан айтылуы үшін 2 түрлі тілдік тактика қолданған. 1) М-нің қашыртпа жауап беруінің себебін түсінгендей сыңай білдіре отырып, алайда өзінің де мойнына алған міндеттемесін алға тартуы: 'Х аналарға бір ауыз айтуы керек':

Х -ия дұрыс қой, онікі қанша сіздікі қанша соны мен аналарға бір ауыз айтуым керек қой;

2) М-ге өзара істерінде ресми қарым-қатынастың аяқталып, құпиясыз өзара ашық әңгімелесуге болатынын алға тарту арқылы сеніміне енуі: Х – точно айту керек қой ондай сөзді, оны ашық айта берсеңізші болды ғой.

Екінші бейне-дыбысжазбада Х-тің сөйлеу актілері У-дің өзін я өздерін кінәлі сезінуіне, бойында қорқыныштың, үрейдің пайда болуына ықпал ету деңгейінде құрылған:

Х – Че дурыспа бәрі? Не боп жатыр жу-мыстарың ана делоларың, возмещение барма өзі? (У өз тараптарынан возмещение болған / болмағанын нақты айта алмайды) және Х-тің «Ия, басында өздерің бала санын тексермей сөйтіп құртқансыңдар ғой бәрін, ақшаны аударып» сөздері У-дің өздерін кінәлі сезінуіне ықпал етсе, сондай-ақ Х-тің «Олар сендерді нағып жатыр ғой кеше тергеудің балдарынан сұрасам, кезінде жанағы сендерге жауып жатқан сияқты ғой бәрі» У бойында үрейдің пайда болуына ықпал етуі мүмкін.

Шынында да, У-дің сөздері бірден Х-тен жәрдем күткен қалыпта шығады:

У – енді Қайрекең екеуңіз

Х-жоқ мен шет жағасын сұрап білдім да

У-енді жанағымен бітетін шығар

Х-ау

У-жанағымен бітетін шығар, дұрыс болатын шығар

Бұл жерде Х өзінің коммуникативтік стратегиясына сәйкес (У-ге ақша сомасын айтқызу және оны беруге ықпал ету) У-дің ашық сөйлеуіне ықпал етіп, сеніміне ену үшін тілдік құралдарды қолданады: Х-немене дейсің, конкретно айтсай ашық, қорықпа.

Және Х бұл заңсыз істе өзін ақтап, У-лерді кінәлі етіп көрсету мақсатындағы коммуникативтік стратегиясын жүзеге асыру үшін «Өздерің қылмыс жасап мені де қылмысқа итермеледіңдер енді; – Бес жүз мың теңге, негізі мені қылмысқа итермеледіңдер, өздеріңнің

қылмыстарың аздай, заңсыз іс-әрекеттікке» деп, олардың (У-лердің) қылмыстарын дәйек ретінде тағы да алға тарта отырып (өздерің қылмыс жасап, өздеріңнің қылмыстарың аздай) өзін құрбан ретінде көрсету тактикасын қолданады. Мұнда Х тарапынан айтылған «өздеріңнің қылмыстарың аздай» сөзі әлі де істің анық-қанығына, өздері тарапынан заңсыздықтың орын алған-алмағанына көзі жетпесе де, өздерін кінәлі сезініп тұрған У-дің толығымен жеңілісіне, шынында, өзін қылмыскер деп түйсінуіне ықпал етеді.

Лингвистикадағы сөйлеу коммуникациясы, сөйлеу актілері теориясына сәйкес Х-тің аталмыш сөздері тілдік манипуляция ретінде қарастырыла алады. Тілдік манипуляция – сөйлеу актісінде ықпал етудегі *тілдік тактикалардың бірі, ол адресаттың* менталдық ерекшеліктеріне, жалпы білімі мен ықыласына, көзқарасы мен пікіріне, психологиялық жағдайына, мінез-құлқына сәйкес ұйымдастырыла отырып, сол арқылы оның сана-сезіміне білдірмей ықпал етуге, қалыптасқан ойын, пікірін өзіне тиімді бағытта өзгертуге тілдік әрекет етіледі. Бастысы, бұл тұрғыдағы айтылған сөз я сөйлеу актісі – логикалық тұрғыда іштей қарама-қайшылықты, сөйлеуші тарапынан шындық шарты бұрмаланған сөйленістер мен сөз тіркестері [5, 201].

Қорыта келгенде, жоғарыда талданылған диалог үзінділері тілдің тек қана қарым-қатынас құралы ғана емес, әрекет құралы ретіндегі де қызметінің зор екенін танытады. Бұл орайда тілдік қарым-қатынасқа түсушілердің әрқайсысының сөзі өз тарапынан қайсыбір мақсат-мүдде шешіміне бағытталаып, сол тұрғыда адресатқа (тыңдаушыға) ықпал етуді көздейтін иллюкутивтік акт болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Крылов С. А. К типологии дейксиса // в сб.: Лингвистические исследования, ч. 1. – М., 1984.
- 2 Шайкенова Л.М. Сөйлеу актілерінің теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 66 б.
- 3 Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социоллингвистика: Словарь-справочник. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2011.
- 4 <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 5 Таусоғарова А.Қ. Тілдік қақтығыс: заң тоғысы, тәжірибе, шешім: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 215 б.

References

- 1 Krulov S.A. K tipologii deiksisa // v sb.: Lingvisticheskie issledovaniya, ch. 1. – M., 1984.
- 2 Shaikhenova L.M. Soileu akti lerinin teoriyasu. – Almaty: Kazak university, 2007. – 66 s.
- 3 Termini i ponyatiya lingvistiki: Obshee yazukoznanie. Sotciolingvistika: Slovar'-spravochnik. – Nazran' OOO «Piligrim», 2011.
- 4 <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 5 Tausogarova A. K. Tildik kaktugus: zan togusu, tazhiribe, sheshim: Monographiya. – Almaty: Kazak university, 2016. – 215 c.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Әбдиманұлы Ө.

**«Әдебиет танытқыш» пен
«Сөз өнеріндегі» әдеби таным
үндестігі**

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет зерттеушісі, әдебиеттанушы ғалым, қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясының негізін салушы ретіндегі көшбасшылық қызметі, қазақ әдебиеттануындағы әдебиет теориясын ғылыми тұрғыдан қалыптастырған академик Зейнолла Қабдолов еңбегімен салыстырмалы түрде қарастырылады. А. Байтұрсынұлының жарық көргеніне 90 жыл толған «Әдебиет танытқыш» еңбегі мен З. Қабдоловтың бұл еңбектен 50 жыл кейін басылып шыққан «Сөз өнері» еңбегін салыстырмалы түрде қарастыру арқылы аталмыш зерттеулердің өз уақытындағы жаңашыл ғылыми мән-мағынасы нақтыланады. Қос еңбектегі дәстүр жалғастығы мен жаңашылдық сипат ашылады. Мақала авторының А. Байтұрсынұлы еңбегінде көрініс тапқан теориялық мәселелердің З. Қабдолов еңбегінде түбегейлі қаралып, қазақ әдебиетінің төл ерекшелігіне қатысты теориялық қағидаға айналуының маңызын байыптауы – іргелі ізденіс белгісі.

Түйін сөздер: әдебиеттану, әдебиет теориясы, әдебиеттанушы ғалым, дәстүр, жаңашылдық, ғылыми зерттеу, қазақ әдебиеті, әдістеме, әдеби термин, шығарма тілі, сөз өнері.

Abdimanuly O.

**The Harmony of the literary
knowledge in The «Introduction
to the Literary Studies» and «The
Art of Rhetoric»**

The article deals with the comparative analysis of works by Academician Zeynolla Kabdolov on the theory of literature by Akhmet Baitursynov who is the literature scholar, father of Kazakh literary science, the founder of the Kazakh Literature Theory. At the comparative analysis of Baitursynov's «Introduction to the Literary Studies», published 90 years ago, and «The art of rhetoric», published 50 years later, there have been studied innovative and scientific values of the above-named researches of that time. In two works the innovative description and continuity of traditions are revealed. Based on the peculiarities of the Kazakh literature, the theoretical problems discussed in A. Baitursynov's works have been reflected in Z. Kabdolov's works where the given issues have been thoroughly studied and became a basis of the theoretical principles. Consideration of the importance of these researches is a sign of fundamental doctrines of the author of the given article.

Key words: literary studies, theory of literature, scientist-literary critic, tradition, innovation, scientific research, Kazakh literature, methodology, literary term, composition language, the art of rhetoric.

Абдиманұлы О.

**Гармония литературного
познания в «Введении
в литературоведения» и
«Искусстве слова»**

В статье представлен сравнительный анализ трудов по теории литературы Ахмета Байтұрсынұлы, исследователя литературы, родоначальника казахской литературоведческой науки и основоположника теории казахской литературы, академика Зейнолла Кабдолова. При сравнительном анализе трудов А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» («Введение в литературоведение»), изданного 90 лет назад, и «Сөз өнері» («Искусство слова») З. Кабдолова, изданного 50 лет спустя, были изучены новаторское и научное значения вышеназванных исследований того времени. В этих трудах раскрыты их новаторство и преемственность традиций. Исходя из особенностей казахской литературы теоретические проблемы, затронутые в трудах А. Байтұрсынұлы, нашли свое отражение в работах З. Кабдолова, где данные вопросы были основательно изучены и стали основой теоретических принципов. Обозначение значимости данных исследований является признаком фундаментальности учений автора данной статьи.

Ключевые слова: литературоведение, теория литературы, ученый-литературовед, традиция, новаторство, научное исследование, казахская литература, методология, литературный термин, язык сочинения, искусство слова.

**«ӘДЕБИЕТ
ТАНЫТҚЫШ» ПЕН
«СӨЗ ӨНЕРІНДЕГІ»
ӘДЕБИ ТАНЫМ
ҮНДЕСТІГІ**

Биыл Сөз өнерінің құдіретін танытып, тылсым сырын ашқан қос оқулықтың біріне – 90 жыл, екіншісіне – 40 жыл толып отыр. Олардың әдебиеттану іліміндегі орны қашанда биікте, ал тарихы тереңде.

Қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет теориясына арналып жазылған тұңғыш еңбек А. Байтұрсынов қаламынан шыққаны белгілі. Бірақ ол қажет кітап болса да, ұзақ уақыттар ғылыми айналымға енбей, оқыту үдерісінде қолданыс таппай келді. Бұл туралы өзінің атақты «Сөз өнері» кітабының 1992 жылғы басылымында академик Зейнолла Қабдолов: «жетпісінші жылдарға шекті студент-филологтардың қолында жүрген бірден-бір құрал – Қажым Жұмалиевтің орта мектепке арналған «Әдебиет теориясы» ғана; ал Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926), Есмағамбет Ысмайловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940) атты кітаптары белгілі себептермен пайдалануда болмағаны мәлім» [1, 4 б.], – деп жазды.

Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет зерттеушісі, әдебиеттанушы ғалым ретіндегі тұлғасын айқын танытатын аса күрделі, өз уақытындағы жаңашыл зерттеу еңбегі – Зекең айтқандай, 1926 жылы Ташкентте басылған «Әдебиет танытқыш». Биылғы жылы оның жарық көргеніне 90 жыл толды. Ал енді мына қызыққа қараңыз, әдебиеттану ғылымындағы Ахаң дәстүрін жалғастырушы, қазақ әдебиет теориясы ілімін дамытушы академик З. Қабдоловтың алдағы жылы 90 жылдығы. Мұның өзі көзге көрінбес рухани байланыстың бір көрінісі болса керек. Сабақтастық астарында тылсым сыр бар екенін жоққа шығаруға болмайды.

Осынау толымды ғылыми еңбек – қазақ топырағында әдебиет тарихы мен теориясы туралы жазылған тұңғыш кең көлемдегі жүйелі зерттеу. Сонымен қатар, ол кезінде жоғары мектепте оқулық ретінде де пайдаланылды. Әрине, қолданыста көп бола қойған жоқ. Шығарушының жазықсыз жазаға ұшырауына орай, қолданыстан алынып, ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымнан алыстатылып, қазақ руханиятындағы орны толмас өкінішке айналды. Сөйтіп, оны тарихтың «ақтаңдағының» қатарына жатқызып, санамыздан өшіре бастадық. Бүгінде сөз өнерінің ажарын ашқан асыл еңбекпен қайта табысып, әдебиет жайлы ой-танымымыздың әу бастағы алтын арнасы-

мен қайта қауышып, талғам мен танымның тұнба тұнығынан нәр алудамыз.

Ахмет Байтұрсынұлының әдебиеттану ғылымы саласындағы басты кітабынан саналатын бұл еңбегі әдебиеттің әсемдік әлемін, көркем сөз табиғатын, сөз өнерінің сырын, мазмұны мен мәнін, мақсаты мен міндетін, әдебиеттің өнер түрі ретіндегі өзіне ғана тән қасиеті мен ерекшеліктерін, асыл сөздің адам дүниетанымын, қоғамдық көзқарасын қалыптастырудағы алар орнын ғылыми түрде жүйелеп түсіндірумен түйсіндіруге жасалған тұнғыш қадам, алғашқы талпыныс болуымен құнды. Қазақ деген халықтың ерте дәуірлерден қалыптасқан көркем сөз өнерінің ішкі болмысына ғылыми-теориялық пайымдаулар арқылы дендеп ену, 20-жылдардағы жас қазақ әдебиеттану ғылымының биік көрсеткіші екені дау туғызбаса керек. Осынау Ахаң ақыл-ойы мен терең білімдар білімпаздығының жемісі түркі дүниесіндегі алғашқы теориялық еңбек екенін ескерсек, оның құны тіптен арта түседі. Шындығында, бұл өте бағалы еңбек. Бірақ біздің әдебиет теориясымен айналысушы ғалымдарымыз бұл еңбекті бүгінгі күн талабына үйлестіре алмай-ақ келеді.

Ахмет Байтұрсынұлының осы еңбегін жаңа заман, уақыт рухына сай таныту мен танудың бастау көзінде тұрған Ахаңнан кейін әдебиеттану ілімін биікке көтерген және оны бүгінгі күн талабына үйлестіруді мақсат тұтқан, ғұлама ғалым, қазақ сөз өнері теориясын қалыптастырушылардың бірі академик Зейнолла Қабдолов болатын. Ол 1988 жылы алаш арыстарының шығармашылық тұлғалары ақталысымен Ахаңның әдебиеттанушылық еңбектері туралы алғашқылардың бірі болып ой айта бастады. Сонан-соң алғашқы ойларын ғылыми тұрғыдан талқыға салып, ғылыми ортаға алып шықты. Мәселен алаш арыстарының ортамызға оралуына орай Қазақстан жазушылары өткізген ғылыми конференцияда (1990) жасаған «Ахаң һәм әдебиеттің әліпбиі» атты баяндамасында: «Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышы» арқылы қазақтың таза ұлттық топырағына егіп-өсіріп, жалпы әдебиет дегеннің болмысы мен бітімін Ахаңша есіліп, Ахаңша көсіліп бір толғап берді. Бұл сөз өнерінің басы – «Әліпбиі», – деп, А. Байтұрсынұлы еңбегін қазақ әдебиеттануының бас кітабы ретінде бағалады.

Зекеңнің түйінді тұжырымдары бойынша Ахаң кітабының сөз өнерінің «әліпбиіне» саналу себебі ол алғашқы болып әдебиет атты әлемнің сырына ұлттық таным арқылы жол тапты. Қазақ әдебиетінің әлемдік әдебиетпен тоғысар арнала-

ры мен төл көркемдік құбылыстарының құпияларын ашты. Сөйтіп, ұлттық сөз өнерінің әлемдік көркемдік дүниетанымының бір бөлшегі екенін, сонымен қатар, оның өзіне ғана тән ерекшелігі мен өзгешелігі барлығын нақты мысал, бұлтартпас дәлелдер негізінде дәйектеп берді.

Енді бір сәт бүгінгі дуалы ауыз қазақ білімпаздарының ұлттық әдебиеттануымыздағы ұлы еңбек туралы пікірлеріне назар аударып, Зекең толғаған ой-пікірлерге тиянақ іздеп көрелік. Ахаң шығармашылығына «көзайым» болысымен-ақ әдебиет тарихының білгірі, академик Р. Нұрғали «Әдебиет танытқыш» туралы алғаш болып пікір білдіріп, кейін оны толықтыра отырып, толымды тұжырымдар жасаған-ды. Мәселен ол «Қазақ әдебиеті» газетінде (1989, 21 апрель) жариялап, кейін өзі құрастырған «Ақ жол» атты Ахаң шығармашылығының жинағына (Алматы, 1991) алғысөз ретінде берген «Алып бәйтерек» атты мақаласында «Әдебиет танытқышқа»: «...Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған» деп баға береді. Ал «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атты зерттеу еңбегінде жоғарыдағы пікірін толықтыра түсіп. «...Әдебиет танытқыш» – Ахмет Байтұрсынұлының эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының ерекше зор, айтылған ойларының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта да қызмет ететін, ешқашан маңызын жоймайтын қымбат, асыл еңбек» [2, 25 б.] деген тұжырым жасайды.

Ахмет Байтұрсынұлы зерттеу еңбегінің, аса құндылығын ғұламаның өміршең ойлары мен тұғырлы тұжырымдарының кезінде есімі еске алынбай, еңбегі ел санасынан өшірілсе де кейінгі жазылған еңбектердің өн бойынан елес беріп, еріксіз көзге ұрып тұрғандығы танытады. Бұл академик Зейнолла Қабдоловтың әдебиет теориясын оқытудың бірден-бір жолбасшы кітабына айналған «Сөз өнерінде» дәстүр мен жаңашылдықтың бір-бірімен үндесе байланысқан рухани жақындықтың айқын белгісі ретінде танылады. Кеңестік кезеңде атын атауға болмаған ғұламаның әдеби танымдық тұжырымдары өзгедей еңбектерде танылып-ақ қалады. Р. Нұрғали Ахаң туралы зерттеуінде: «А. Байтұрсынов қазақ өлеңінің негізгі структуралық өлшемдерін барлық деңгейде схема, өрнек арқылы көрсетіп берді. Кейінгі өлең

зерттеушілер сол ізді басып отырды десек, ешкімнің егініне түсіп, обалына қалған болмаспыз, ақиқаттың өзі солай» [2, 27 б.] – деп, аты аталмаса да еңбегі назардан тыс қалмағандығы туралы шындықты айтқан.

Егер салыстыра, салғастыра қарайтын болсақ, кейінгі жазылған еңбектердегі «бір ізділік» тек өлең құрылымында ғана емес, әдебиет теориясы, әдебиеттегі әдістер, ұғым-терминдер, жанрлар жүйесі жайындағы тұжырым-түсініктер де түгелдей болмаса да, жалпы үндестік тауып жатады. Ахаң еңбегінен көп кейін жазылып, әдебиеттану мәселесін сөз еткен Е. Ысмайлов, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов т.б. кітаптарына есімі көрсетілмегенмен, ұлы ғалым таным шырағының жарығы түскендігі айқын сезіліп тұрады. Оны әдебиетші қауым бұрын байқамағанымен, Ахаң мұрасымен таныса бастаған тұста-ақ сезіне бастады.

Оның да сырын алғаш ашқан ғылымға деген адалдығы басым ұстаз-ғалым, академик Зейнолла Қабдолов болатын. Ол «жабулықазан жабулы күйіндегі» шындықтың бетін ашып, адалын айтты. Шындықты шырақ еткен Зекеңнің сондағы адал сөзі мынау: «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал, басы жоқ дене бола ма? Қайтейік болады деп келдік ... Мәселен, айшықтаудың (фигураның) арнау деген бір түрі бар. Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында арнау деген бір-ақ түр; шауып шықсаң бұған шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарландыруы мүмкін. Ал қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді ...

Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай, осы үш түрлі арнауды арқайсысымыз өзімізше пайымдап, қиысындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық» [1, 123-124 бб.].

Зекең жазған жолдарда екі шындық жатыр. Оның біріншісі жоғарыда біз айтқан ойдың дәлеліндей Ахаң еңбегінің кейінгі зерттеулерге көшбасшы болғандығы, екіншісі Ахаң өз зерттеуінде алдыңғы батыс, орыс зерттеушілерінің таптаурын жолымен желе жортып жүре бермей, қазақ әдебиетінің ұлттық ұстындарынан тудырып, төл табиғатынан шығарыптың тұжырымдар жасай алғандығы.

Әрине, Ахмет «Әдебиет танытқышты» ешбір дүниеге сүйенбей, тек өз ойынан жазды де-

сек, артық айтқандық болар еді. Оның батыс, орыс ғұламаларының түрлі еңбектеріне сүйенгенін жоққа шығаруға болмайды. Бұл туралы Р. Нұрғали: «өнер тарауларын сәулет (архитектура), сымбат (скульптура), кескін (живопись), әуез (музыка), сөз (әдебиет) өнері деп дара-лап әрқайсысына дәлді анықтама беруінен сөз жоқ неміс ғалымы Лессингтің: әйгілі «Лаокон» трактатымен таныстықты байқауға болар еді. Сол сияқты әдебиет тіркестерін таратқанда, ішкі ғалам (субъективті әлем) тиіс ғалам, түйіс ғалам (объективті әлем) ұғымдарын пайдалану ескідегі Аристотель, кейінгі Гегель, бергідегі Белинский, Веселовский концепцияларын ескі түсіреді, ал ауыз әдебиетін жалпылай топтау тәсілдерінен – орыстың дәстүрлі фольклоршыларының, сабағы аңғарылады» [2, 25 б.] деген болжаулар жасайды.

Ғалым «Әдебиет танытқышта» ешкімнен дәйексөз келтірмейді, ешкімнің пікіріне сүйенбейді, ешкімнің беделіне жүгініс жасамайды, әйтсе де, ғылыми еңбек алғы зерттеулерді негіздей отырып жасалатынын еске алсақ, бұл қағиданы Ахмет те жақсы ұстанған. Бірақ ол пәлен ғалымның мынадай пікірі бар, түген зерттеушінің түгендей қисындары бар деп атын атап, түсін түстеп жатпайды. Өз заманына дейінгі қоғамдық ой-сананың, әдеби-эстетикалық танымның, философиялық ілім-білімнің, әсемдік ойдың тұнығын екшеп, соның тұнбасынан алған білікті өзіндік әдебиетшілдік көзқарас ұстанымына айналдыра отырып, ұлттық әдебиет материалы негізінде ұлттық әдебиет ғылымының ақиқатына айналдыра алған. Сондықтан да, қазақ әдебиетін теориялық тұрғыдан зерттеуші кейінгі ғалымдар Ахаң ақиқатынан аттап кете алмаған. Қалай дегенде де, әдебиеттану ғылымының бастауында Ахмет Байтұрсынұлы тұрса, оның әдебиет теориясы саласын шырқау биікке көтерген ғалым академик Зейнолла Қабдолов екендігін ешкім жоққа шығара алмасы анық. Өйткені ол кісі нені жазу керектігін де нені тану керектігін де өте жақсы біліп алып, әдебиет теориясын жазуға үлкен дайындықпен келген. Оның дәлелі ғұламаның мына сөздерінен айқын көрініс тапқан: «Әдебиеттану – сөз өнерін зерттейтін ғылым. Бұл ғылымға беташар тәрізді әдебиеттің табиғатына тән ең бір қарапайым қағидалар, ілкі түсініктер «Әдебиеттануға кіріспе» деп аталатын арнаулы пән арқылы талданып, тексеріледі. Одан арғы күрделі мәселелердің бәрі әдебиеттанудың өзге салаларының үлесіне қалады. Ал, әдебиет туралы ғылым, негізінен, мынадай үш түрлі ғылыми

салаға бөлінеді: әдебиет теориясы, әдебиет тарихы және әдебиет сыны.

Әдебиет теориясы көркем әдебиеттің болмысы мен бітімін, әдеби шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін байыптайды. Әдебиеттің өзіне тән ерекшелігін, оның қоғамдық қызметін, көркем шығарманы талдаудың принциптері мен методикасын, әдеби жанрлар мен оның түрлерін, өлең жүйелерін, тіл мен стиль, әдеби ағым мен көркемдік ағым мәселелерін түп-түгел тек әдебиет теориясынан ғана танып-білуге болады» [1, 35-36 бб.]. Ал енді осынау алыстан қозғап, тереңнен тартып, кемеліне жеткізе жазылған З. Қабдолов еңбегінде түбегейлі қаралып, қағидаға айналған мәселелер А. Байтұрсынұлы еңбегімен қат-қабат астасып жатады. Олардағы үндестік сырының шындығы осында. Мәселен, «Әдебиет танытқышта» А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің адам жан дүниесіне әсер етуі мен эстетикалық мұратының түп төркіні қашанда суреткер талант-дарынына, қалам қуатына тығыз байланысты екенін байыптай келе: «Сөз өнері – адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге» (3, 168), – деп түйіндесе, З. Қабдоловтың «Сөз өнері» кітабында суреткерге тән ерекше қасиеттер сегізге жеткізілген. Олар: «сезім, бақылау, қиял, интуиция, өмірбаян, парасат, шеберлік, шабыт» [1, 12 б.]. Соңғы сегіздің алғашқы үштен қанат қағып тұрғаны бесенеден белгілі. Бұл өзі баяғы Абайдың адамның адам болып қалуының жолы деп ұсынған «Бес нәрседен қашық, бес нәрсеге асық болуды», Шәкәрімнің 8-ге жеткізгені тәрізді нәрсе.

Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» Сөз арқылы дүниеге келген өнер туындысының өзіндік ерекшелігін «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің, жалпы аты шығарма сөз, ал аты қысқартылып көбіне шығарма деп аталады», деп анықтай келіп шығарма сөздің 4 тысқы сипатын көрсетіп, әрқайсысына анықтама береді. «Шығармасөздің» бәрінен бұрын байқалатын тысқы нәрселері: 1) тақырыбы, 2) жоспары, 3) мазмұны, 4) түрі» [3, 170 б.]. Аханның пайымдауынша тақырып – ойға алған пікірдің атауы, жоспар – шығарманың неден басталып, неден аяқталарының белгілеп алу, мазмұн – ойға алған пікірді жеткізуге жұмсаған бүкіл сөз, түр – шығарма мазмұнын ең оңтайлы жолмен берудің ыңғайлы түрі. Міне, осы аталған мәселелер «Сөз өнерінде» одан әрі дамытылып, өзіндік ой-тұжырымдар арқылы бекітіледі. Зекеңде әңгімені тақырыптан бастайды. Ол кісінің пайымдауынша: «Тақырып – өнер туындысының

ірге тасы». «...жазушының шындық болмыстан тандап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып дер едік» [1, 149 б.] – деп түйіндейді өзіндік ойын ғалым. Одан әрі осыдан туындата отырып, шығармадағы идея, тенденция, тартыс, фабула, сюжет, копозициялардың мәнін ашып, олар туралы ой-тұжырымдарын әлемдік әдеби зерттеулермен нақтылап отырады. Мысалдық материалдардың көбі өз заманындағы танымал шығармалардан алынған.

«Әдебиет танытқышта» шығарманың екі жағы бар деп алып, А. Байтұрсынұлы алғашқы бөлімде «шығарманың тілінің ғылымына» назар аударса, З. Қабдоловтың «Сөз өнерінде» бұл мәселе «Сөз сыры», «Сөз сарасы» тарауларында кеңінен сөз болып, негізгі ой-тұжырымдар Ахаң еңбегінен тамыр тартып жатады.

А. Байтұрсынұлы тіл көрнекілігінің (бүгінгі түсінікте образдылық) 3 түрін көріктеу, меңзеу, әсерлеуді атап, көріктеуге айқындау, теңеу, ауыстыруды жатқызады. Әсерлеудің түрлері арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, түйдектеу, бүкпелеу, кескіндеу деп дәлелдейді. Өз ойларын ұлттық әдебиеттің озық үлгілерінен алынған мысалдар арқылы бекіте түседі. Ал, кейіннен жазылған еңбектерде, осы көріктеу құралдары шет тілден енген терминдермен – троптар, фигуралар деп аталып кеткен. З. Қабдолов «Сөз өнерінде» Ахаң салған сара бағытпен кетіп, «тропты» – «құбылту» деп алып, оның ауыстыру (метафора), кейіптеу (олицетворение), астарлау (символ), алмастыру (метонимия), т. б. түрлерін таратып алып кетеді. Олардың аты өзге болғанымен, затында айырмашылық жоқ. Анықтамаларындағы айырмашылық та жоқтың қасы деуге болады. Тек кейбір түрлердің жіктелерінде аздаған өзгешеліктер кездеседі. Айталық, Ахаң теңеуді жай, әншейін деп екіге бөлсе, З. Қабдолов теңеулердің жай және күрделі деген екі түрін көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынұлы өз еңбегінде асыл сөздің ұлттық айшығын, оның қазақ сөз өнеріндегі өзіндік орнын дәл танып, сөйтіп кейінгі зерттеулерде сөз бола бермейтін көп жайттарды сөз етеді. Мәселен, ол жалпы көркем әдебиеттегі сөйлемдерді «өрнекті сөйлемдер», «өленді сөйлемдер» деп екіге бөледі. Өлең және қара сөзді шығармадағы «өрнекті сөйлемдерді» қолданысына орай себепті оралым, мақсатты оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасыңқы оралым, серіппелі оралым, айрықты оралым деп атап, оларды туған тілдің төл табиғатынан тауып, әдебиеттегі

сөз құбылтудың түрлі реңкін айқындайды. Мұның өзі Аханның ұлт әдебиетінің өзіндік ерекшелігіне баса назар аударғанын танытса керек-ті. Бұларды біз қанша тіл ғылымына, соның синтаксистік саласына қатысты дегенмен, әдебиетті әдебиет ететін тіл екенін естен шығармауымыз керек.

Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышының» ұлылығы туған топырағымызда академик Зейнолла Қабдолов тұжырымдағандай «Әдебиет теориясының басы» болуында ғана емес, асыл сөздің қасиетін «тексерген» ұлы еңбектің бүгінгі күннің сұранысына толығынан жауап бере алуында. Тұңғығына сүңгіп, тұнығынан қанып ішіп, тұнбасына тұшына алсақ, оның ұлттық, ой-танымнан тірек тапқан әдіснамалық арналары қазақ әдебиеттануының ғылыми негізіне айналуға дайын. Оған Ахаң

бастаған дәстүрді жаңаша дамыта білген, сөйтіп қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясы ілімінің замана талабына сай жаңа арнасын ашқан академик Зейнолла Қабдолов еңбектері куә деп білеміз. Кезінде кемеңгер Зекең Ахаң еңбегіндегі ұлттық танымға негізделген қасиеттерді тап басып танып, оның өміршең болмысын жан-жақты насихаттауға белсене кіріскен еді. Өттең, сұм тағдыр ғалым ойының жүзеге асуына мүмкіндік бермеді. Зекең дүниеден өткен соң, бұл ендігі күннің міндеттері болып қалды. Оны жүзеге асыру әдебиеттану ғылымында еңбек етіп жүрген ғалымдардың борышты ісі болмақ. Ол жүзеге асқанада ғана арасына елу жыл салып, қазақ әдебиеттану аспанында бірінен кейін бірі жарқырап жұлдызды еңбектердің нұрлы жарығын кейінгіге жеткізе аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 2 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: Күлтегін, 2002.
- 3 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Том 1. – Алматы: Алаш, 2003.

References

- 1 Qabdolov Z. Söz öneri. – Almatı: Qazaq wnıversıteti, 1992. – 352 b.
- 2 Nurgalı R. Qazaq ädebietiniñ altın ğasırı. Zertteu. – Astana: Kúltegin, 2002.
- 3 Baytursınulı A. Bes tomdıq şıǵarmalar jınaǵı. – Tom 1. – Almatı: Alaş, 2003.

Нуршаихова Ж.А.,
Зуева Н.Ю.

**Формализация текстов
в технологических целях**

В описываемой работе автор предлагает при обучении русскому языку демонстрировать формализованные первичные и вторичные тексты в обучающих целях. Это один из вариантов реального вхождения в коммуникацию, требующий умения переводить модели, составляющие предложение на формализованном языке, на естественный язык.

Ключевые слова: формализованный текст, трансформационная грамматика, унифицированное предложение.

Nurshaikhova Zh.A.,
Zuyeva N.Yu.

**Texts formalization for
technological purposes**

The author tried to expand transformational grammar, adding to its hierarchical relationships among sentence components. That is to say, studying sentence structure from the inside in order to teach the construction of sentences through the help of these structural models.

Key words: transformational grammar, sentence components, construction of sentence.

Нұршайықова Ж.А.,
Зуева Н.Ю.

**Технологиялық мақсаттар үшін
мәтіндер рәсімдеу**

Аннотация жазылып отырған бұл жұмыста жаңа грамматиканы оқытуда бірегей грамматикалық жүйе құру мүмкіндігі қарастырылады. Генеративтік лингвистиканың прагматикалық жолы орыс тіліндегі сөйлемдердің біріздендірілген моделін қолданатын тіл меңгеру әдісі болып табылады.

Түйін сөздер: құрылымдық әдіс, генеративтік лингвистика, алгоритмделген синтаксис, трансформациялық талдау.

ФОРМАЛИЗАЦИЯ ТЕКСТОВ В ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ЦЕЛЯХ

В своей работе мы предлагаем в процессе обучения иностранному языку демонстрировать интегральную стемму (Л. Теньер), то есть полную структурную модель предложения, построенную при помощи трансформантов и НС-составляющих на глубинной структуре предложения (Н. Хомский), а затем последовательно (алгоритмически) рассматривать синтаксические связи между составляющими, конструируя и изучая все виды стемм, узлов и графов, связывающих компоненты.

Поскольку в работе мы опираемся как на порождающую грамматику Хомского, так и на структурный синтаксис Теньера, предлагаем пользоваться инструментарием и терминологией, предложенными этими лингвистами.

Предметом структурного синтаксиса является изучение предложения, собственно, и наша работа, ориентированная на алгоритмизированное построение модели русского предложения, основана на том же.

Теньер определяет предложение как организованное целое, элементами которого являются слова.

Пытаясь понять природу предложения с точки зрения коммуникации, мы обратились к технике связи, осуществляющей передачу информации. Применяемое в области информатики специальное оформление передаваемой информации в сообщении является аналогом оформления сообщения при речевой коммуникации. Подобного типа оформление информации в сообщении интересует нас с точки зрения обеспечения его правильного понимания и умения использовать в коммуникативном акте.

Опираясь на понятия из области информатики и не отрицая формулировки Теньера, мы определяем предложение как

организованное в виде сообщения целое, описывающее на естественном языке идеи, факты, события и передающее их в первичной форме (элементами которой являются слова) или, с учетом возможностей его алгоритмической обработки, во вторичной форме (смоделированное и алгоритмически изложенное формализованное описание первичного сообщения).

Составление формализованных вторичных сообщений с использованием методов порождающей грамматики осуществляется в форме унифицированных формализованных сообщений.

И алгоритмическая обработка необходима для обоих видов сообщений: первичных, содержащих тексты, которые необходимо алгоритмизировать в технологических обучающих целях, и вторичных, состоящих из моделей и алгоритмов, которые в свою очередь необходимо уметь перевести на естественный язык уже для реального использования в коммуникации.

Оттолкнувшись от определения предложения как организованного целого приходим к тому, что каждое слово предложения вступает с соседними словами в определенные связи, совокупность которых составляет структуру предложения или по Хомскому – его глубинную или поверхностную структуры.

Эти связи ничем не выражаются. Но они существуют в сознании говорящих: без них мы не можем передать мысль, и наша речь становится последовательностью изолированных образов и идей, ничем не связанных друг с другом. «Именно синтаксическая связь делает предложение живым организмом, и именно в ней заключена его жизненная сила. Построить предложение – значит вдохнуть жизнь в аморфную массу слов, установив между ними совокупность синтаксических связей» [1].

То же с наших позиций означает умение перевести модели и алгоритмы, составляющие предложение на формализованном языке, на естественный язык для реального использования в коммуникации. И опять же, понять предложение – значит уяснить себе совокупность связей, которые объединяют входящие в него слова, то есть необходимо предложение естественного языка перевести на язык алгоритмов, чтобы выявить суть контактов, связующих слова. Таким образом, мы не отрицаем, что понятие синтаксической связи является основой всего структурного синтаксиса.

Отталкиваясь от греческого значения слова «синтаксис» – «расположение, построение, составление, установление порядка», мы видим, в чем суть синтаксических связей. У Гумбольдта [2] – это «внутренняя форма языка».

Для наглядности изображения связи между словами мы даем графически, посредством линий (прямых, пунктирных, со стрелкой и т.п.), которые мы, используя терминологию Теньера, называем линиями синтаксической связи.

Основываясь на теориях Н. Хомского [3] и Л. Теньера, мы рассматриваем алгоритмы моделирования предложения в двух уровнях: внешнем и внутреннем. К внешнему уровню мы относим построение унифицированной структуры пред-

ложения от глубинной к поверхностной – по Хомскому. А к внутреннему уровню мы относим структурное соотнесение элементов модели как содержание самой структуры унифицированного предложения – по Теньеру.

Исходя из теории Теньера, а также из логики структурирования, подчеркиваем, что синтаксические связи устанавливают между словами отношения зависимости. Каждая связь объединяет некоторый вышестоящий элемент с элементом нижестоящим. Вышестоящий элемент называется управляющим, или подчиняющим, а нижестоящий – подчиненным.

Принцип зависимости отличает теорию Теньера от конституентных грамматик (грамматика НС, трансформационная грамматика), где модели определяются как объединение составляющих, между которыми не устанавливаются отношения иерархии. В отличие от этих грамматик, у Теньера к одному элементу высшего уровня может относиться множество элементов низшего уровня.

Мы же, объединяя обе теории, определяем все модели, сконструированные нами и как объединение составляющих, и отражаем в этих же моделях отношения иерархии между компонентами. То есть на базе теории Теньера мы пытаемся расширить трансформационную грамматику, дополнив ее иерархическими отношениями между компонентами, исследовать структуры, составляющие предложения, изнутри и делаем попытку при помощи этих структурных моделей обучать конструированию предложений.

Поскольку внутреннюю структуру унифицированной модели предложения мы излагаем, основываясь на структурировании Теньера, то и весь инструментарий и терминологию мы заимствуем у него. Отсюда и *узлы, стеммы, речевые цепочки*.

Стемма – это совокупность линий, отображающих структурные *синтаксические связи*. Стемма наглядно изображает иерархию связей и схематически показывает все узлы и образуемые ими пучки, то есть графически изображает все узлы синтаксических связей и представляет собой материализованную в наглядной форме структуру предложения, которая вбирает в себя все виды существующих стемм.

А *унифицированная структурная модель предложения* (то, что Теньер назвал *интегральной стеммой*), построенная нами с использованием методов ПГ (порождающих грамматик), представляет собой гамму стемм, демонстриру-

ющих иерархию синтаксических связей между словами.

Порядок, в котором устанавливаются синтаксические связи, можно назвать *структурным порядком слов* и определить его как многомерную конструкцию. Мы никак не можем говорить о линейном расположении стемм в структурной модельной конструкции, поскольку уровневая зависимость управляющих и управляемых слов определяет многомерность восприятия структур. А использование компьютерных возможностей в прагматических целях могли бы дать нам прекрасные многомерные демонстрационные конструкции.

Таким образом, переход от структурного порядка к линейному сводится к тому, чтобы «сплющить» стемму и объемную схему транспонировать в линейную.

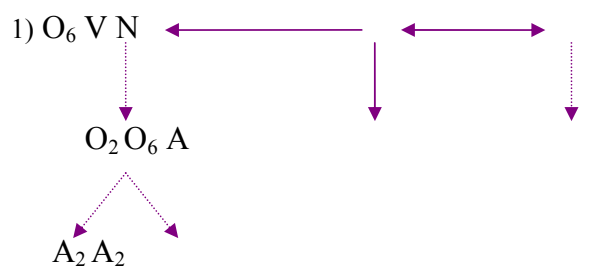
Следует добавить, что с синтаксической точки зрения настоящим предложением является *предложение структурное*, то есть *стемма*. А линейная форма – не всегда точно подобранная «одежда»: это связано с тем, что один элемент структурного порядка может иметь не один, а два или несколько подчиненных, и каждый из подчиненных может быть управляющим словом. И в таком случае в речевой цепочке нарушается порядок слов. В таких случаях можно говорить, что линейный порядок разорван.

Линейные разрывы между связанными словами вызваны обычно стилистическими соображениями. Они никогда не обуславливаются синтаксической необходимостью.

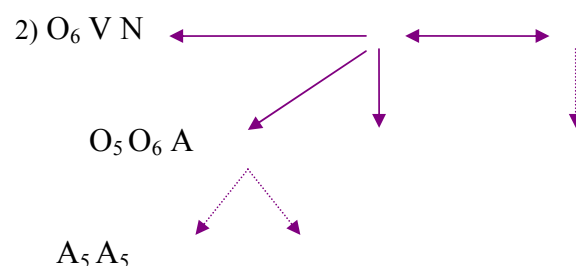
Рассмотрим, к примеру, такой случай:

В будуаре тоскующей нарумяненной Нелли ... на кушетке загрезился молодой педагог. (И. Северянин) [4].

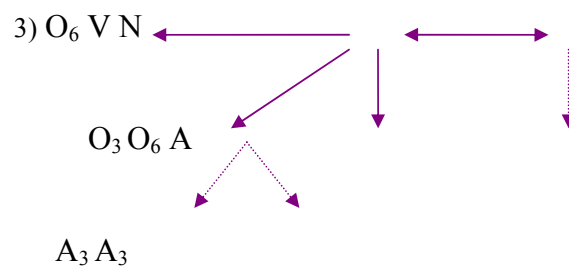
По стихотворной строке И.Северянина мы составили 3 стеммы, так как сама фраза получилась неоднозначной из-за неизменяемой формы имени Нелли и неразличимых форм Родительного, Дательного и Творительного падежей имени прилагательного женского рода. И в этом случае смысл ускользает от читателя. А построенные стеммы наглядно показывают эту многозначность: 1) Педагог загрезился в будуаре (*в чем?*) Нелли (девушки); 2) Педагог загрезился (*кем?*) Нелли (девушкой) или 3) Педагог загрезился (*кому?*) Нелли (девушке).

Стемма 1

Стемма 2

Стемма 3

Это во-первых, а во-вторых, здесь мы видим разрыв линейной строки, вызванной необходимостью поэтической метрики стиха: субъект (N) в строке находится после предиката (V), и отдален от него определяющим субъект прилагательным (A) [5].

Структурирование, моделирование предложения при помощи стемм позволяет решить технологическую задачу – дать описание строения предложения изучаемого языка, поскольку трудно правильно понять язык, если ты не видишь его структурную сущность. Таким образом, структурирование помогает определенным образом включению в коммуникативную деятельность.

Литература

- 1 Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 23.
- 2 Гумбольд, В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 70.
- 3 Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: МГУ, 1972.
- 4 Северянин, И. Нелли. // Я избран королем поэтов. – М.: Эсксмо-пресс, 2000. – С. 181.
- 5 Нуршаихова, Ж. Структурный синтаксис: взгляд из прагматики: монография / Ж.А. Нуршаихова. – Munich: Lambert Academic Publishing – 2013. – 276 с. – (ISBN 978-3-659-47853-6).

References

- 1 Tenyer, L. Osnovy strukturnogo sintaksisa. – M.: Progress, 1988. – S. 23.
- 2 Gumbold, V. Izbrannye trudy po jazykoznaniju. – M.: Progress, 1984. – S. 70.
- 3 Chomski, N. Aspekty teorii sintaksisa. – M.: MGU, 1972.
- 4 Severjanin, I. Nelli. // Ja izbran korolem pojetov. – M.: Jesksmo-press, 2000. – S. 181.
- 5 Nurshaikhova, Zh. Strukturnyj sintaksis: vzgljad iz pragmatiki: monografija / Zh.A. Nurshaihova. – Munich: Lambert Academic Publishing – 2013. – 276 s. – (ISBN 978-3-659-47853-6).

Байелі Ә., Акимбекова Г.

**Мәтінді оқытудағы
мультимедиялық
технологияларды
пайдаланудағы
нейролингвистиканың рөлі**

Мақалада мәтінді оқытудағы мультимедиялық технологияларды пайдаланудағы нейролингвистиканың рөлі мен маңызы жайлы сөз болады. Шет тілдерді игерудің жалпыеуропалық құзыреттері: зерттеу, оқыту, баға стандартында бұл «қатысымдық тұлғалар» – тілдік дағдылар деп аталған. Тілдік төрт дағды (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) тілді үйренушінің немесе студенттің сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Осылардың ішінде басқа дағдыларды қалыптастырудың негізгі алғы шарты – тыңдалым әрекеті болып табылады. Яғни, мәтінді аудиотыңдау арқылы тілді үйрету лингвистикалық-психикалық, танымдық процестер негізінде тілді үйренушінің миында нейролингвистикалық бағдарламалауды жүзеге асырады. Миды бағдарламалау арқылы тілді үйрету өте тиімді әдістердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: мультимедиялық технология, нейролингвистика, мәтінмен жұмыс, тілдік төрт дағды, тыңдалым әрекеті, нейролингвистикалық бағдарламалау, әдіс.

Baieli A., Akimbekova G.

**Neurolinguistics values of use of
multimedia technology to work
with text**

The article introduces the role and importance of neurolinguistics when using multimedia technology in teaching texts. According to European skills sets, learning foreign language requires research and teaching knowledge. In assessment standard terms, it is called language skills. The four skills (speaking, listening, writing and reading) develop student's language proficiency. Firstly, listening skills are incorporated into the other three skills. Using the audio materials in order to listen to texts based on linguistic and psychological processes will lighten neuro-linguistic programs in learners' brains. One of the effective methods to teach the language is programming the brain.

Key words: multimedia technologies, neurolinguistics, work with text, types of speech activity, listening, neuroprogramming, method.

Байелі Ә., Акимбекова Г.

**Значения нейролингвистики
в использовании
мультимедийных технологий
при работе с текстом**

В статье поднимается вопрос роли и значения нейролингвистики в использовании мультимедийных технологий при работе с текстом. В процессе овладения иностранным языком сохраняются общеевропейские компетенции: исследование, чтение, стандарт оценивания – то, что называют языковыми навыками. Речевая компетенция обучающегося языку формируется через обучение четырем видам речевой деятельности (говорение, аудирование, письмо и чтение). Среди них особую роль в формировании речевой компетенции играет такой вид речевой деятельности, как аудирование. Таким образом, через аудирование текста на основе лингвистико-психологического, познавательного процессов, задействованных при изучении языка, осуществляется нейролингвистическое программирование обучающегося. Обучение языку через нейропрограммирование является одним из самых эффективных методов.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, нейролингвистика, работа с текстом, виды речевой деятельности, аудирование, нейропрограммирование, метод.

МӘТІНДІ ОҚЫТУДАҒЫ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДАҒЫ НЕЙРОЛИНГВИСТИ- КАНЫҢ РӨЛІ

Бүгінгі күнде ғылым мен білімнің дамуына үлкен мән беріп жатқанда, мемлекеттік тілді меңгертудің жаңа жолдарын зерттеу назардан тыс қалмауы тиіс. Тілді дәстүрлі әдіс-тәсілдер арқылы үйрету тез нәтиже бере қоймайтыны хақ. Уақытты өз пайдасына жаратуға тырысатын тіл үйренуші немесе студент алдымен, уақыт тығыздығын негізге алады. Қазіргі уақытта дүниежүзінде тілді меңгерту бойынша нәтижелі әрі, адамның санасын тереңнен анықтауға арналған әдіс-тәсілдер пайда бола бастады. Тілді меңгертуде сөйлеу дағдысы мен сөйлеуді түсіну дағдысы үлкен рөл атқарады. Бұл жөнінде, алдымен психологиялық әдістемелер мен нейролингвистиканы пайдаланудың жолдары туралы айтуға болады.

Нейролингвистика психологияның бір саласы. Жалпы ғаламтор материалдарында сүйенетін болсақ, «нейролингвистикаға» былай анықтама береді. Нейролингвистика (грек, *neuron* жүйке, французша *linguistique* лингвистика, латынша *lingua* тіл) – неврология мен тіл білімінің түйіскен жерінде пайда болған, мимен байланысты тіл жүйесін зерттейтін ғылым саласы деп көрсетеді. Нейролингвистикалық зерттеулер неврология мен тіл білімі теориясының дамуымен бірге дамыды. Нейролингвистика емдеу орындарында диагностикалық міндеттерді шешу қажеттілігінен туған.

Ал, енді кейбір ғылыми мақалаларға назар аударатын болсақ, мысалы А.А. Игісінова нейролингвистиканы зерттеудің қажеттілігі туралы былай дейді: «Тілдік қабілетті жетілдіруде лингвистиканың алатын орны ерекше, алайда нейроғылымның заңдылықтарын білмейінше, тілдік қабілеттің жоғары мәресіне жету мүмкін емес. Бұл жерден байқайтынымыз, тілдік қабілетті және тілдік қызметті ми арқылы ұйымдастыруды түсіну үшін ең алдымен, жоғары психикалық функциялардың негізінде жатқан жалпы қағидаларды білген жөн», – деп баяндайды [1, 55].

Э.М. Сәмекбаева: «Нейролингвистиканы биолінгвистика деп те атайды. Биолінгвистика (нейролингвистика) – «тіл – адам биологиясы» қатынастарын, яғни тіл жүйесінің мидың қабатына әсерін зерттейді», – деп көрсетеді [2, 12].

XX ғасырдың екінші жартысында нейролингвистиканы зерттеуге психолінгвистика, нейропсихология, нейрофизио-

логия, психоакустика, кибернетика т.б. ғылым салалары ықпалын тигізеді. Сөйтіп, қазіргі нейролингвистика адамның сөйлеу қызметін комплексті зерттеудің бір саласы болып табылады. Осы айтып жатқан лингвистикадағы нейролингвистика өзекті ғылым болып саналады. Айта кетеін бір жайт, нейролингвистика мен психоллингвистика әр басқа ғылымдар екенін ұмытпауымыз керек.

Нейролингвистиканың жетістіктерін тілді оқытуда қолдануға болады. Себебі есте сақтау – мидың атқаратын қызметі. Тілді үйренуші есте сақталған ақпаратты қайталап, орынды пайдаланап, оны дұрыс жеткізе білу сияқты әрекеттерді іске асыру үшін, әрекетті іске асыратындай жұмыс түрлерімен жұмыс істеу керек. Сонда ғана нәтиже болғанына көз жеткіземіз.

Нейролингвистиканың басты идеяларының бірі – модельдеу. Модельдеудің бір түрі жүріс-тұрысты, мінез-құлықты модельдеу болып табылады. Қабылдаудың екінші позициясына түсу (сіз өзіңіз моделдейтін адамның орнында болсаңыз), яғни ол адам не істейді, соны ойланбастан қайталауды айтады. Бірнеше минут ішінде, бар ойыңызды салып, бір адамды көшірудің арқасында сол адам сөйлеген сөздердің бірнешеуін қайталап үреніп алуға болады екен. Негізінен көбінесе мектеп мұғалімдері оқушыларға бұл әдістің қалай іске асатынын үйретеді. Оқушылардың бір бөлігі осы әдісті сәтті қолданса, енді біреулері мүлдем істей алмайды. Бірақ барлық оқушыны өткен материалмен бірдей бір уақытта, тез және нақты үйрету мүмкін емес. Жүріс-тұрысты, мінез-құлықты модельдеу көшіруге негізделген, айталық моделдеудің ең қарапайым түрі, мысалы тілі шығып келе жатқан баланы сөйлеуге үйрету үшін, алдымен үлкендер бір сөзді бірнеше қайталап, баладан соны талап етеді. Бірақ бұл тек дыбысты, сөзді, фразаны айтуды көшіруге ғана көмегін тигізеді. Егер грамматиканы түсіндіруде бұл моделдеуді қолданатын болсақ, онда нақты нәтиже болмайды.

Келесі бір моделдеудің түрі – стратегиялық моделдеу, яғни адамның стратегиясы немесе бір әрекетті дәйекті көрсету. Кадр ретінде бөліп (раскадровка) еске сақтау деген бар. Айталық, қазақ тілін үйретуге арналған «Алдар Көсе» мультфильмін айтуға болады. Мысалы ретінде кез келген бір мәтінді алып қарастырайық. Мәтінді оқу барысында немесе мәтінді толығымен оқып болғаннан кейін дәйекті түрде есте сақтауға болады. Осы техникаға сәйкес адам өзінше бірінші «кадрды» көз алдына елестету

керек. Мәтін мазмұнын ашатын суретті ойда елестету керек. Ондай суретті елестету мүмкін болмаса, онда өмірде, фильмде бар образдар арқылы мәтіннің мазмұнына сай келетін суретті мәтіннің сол жақ жоғары жағына көз түсетін жаққа қойып елестету керек. Көзді жұмардың алдында оны ойға «суретке түсіріп алғандай» елестету қажет. Көзді қайта ашып, суретке қайта қарап, қайта жұмып, мәтіннің мазмұнын ойша айтқанмен, ойдағы сурет арқылы айтқанды салыстыруға болады. Осы әдіс арқылы бірнеше жаттығу жасау арқылы нәтиже жақсара түскенін байқауға болады. Бұл визуалды түрде көру арқылы есте сақтау қабілетін дамытуға көп көмегін тигізеді. Осы қарапайым техниканы меңгеру арқылы адам есте сақтау қабілетін ғана дамытып қоймайды, сонымен бірге тұсаукесерлерді, іскери көріністерді әңгіме барысында баяндай алуға да септігін тигізеді. Енді нейролингвистиканың адам психикасына әсер ететін төрт репрезентативтік жүйесінің кейбір түрлеріне тоқталып кетсек.

Шет тілдерді игерудің жалпыеуропалық құзыреттері: зерттеу, оқыту, баға стандартында бұл «қатысымдық тұлғалар» – тілдік дағдылар деп аталған. Тілдік төрт дағды (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) тілді үйренушінің немесе студенттің сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Осылардың ішінде басқа дағдыларды қалыптастырудың негізгі алғы шарты – тыңдалым әрекеті болып табылады. Өйткені күнделікті өмірде тілді үйренуші көптеген ақпаратты сағат сайын естіп, көріп тыңдайды. Бірақ кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсіну сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Егер тілді үйренуші өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсінеді; өз пікірін білдіре алады және басқалармен қарым-қатынас жасай алады; тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқиды; көтерілген мәселеге қатысты өз көзқарасын жазбаша жеткізе алады. Сонда тыңдалым дағдысы бойынша:

- негізгі ойды түсіну;
- ақпаратты анықтау;
- түсінгенін тәжірибеде қолдана білу;
- ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;
- ой қорыта білу дағдылары жүзеге асады.

Аталған әлемдік стандарттарды ескере отырып, қазақ тілі сабағында тыңдалым әрекетін мультимедиялық технологияларды пайдалана отырып мәтінді оқыту жолдарын нақты мысалдармен көрсетеміз.

Алдымызды В2 деңгейіне арналған «Күй ата-сы – Қорқыт» атты мәтіні. Алдымен мәтін деп айтылған ой-пікірдің, белгілі бір шығармашылық жұмыстың, біреудің шығармасының не оның үзіндісінің қағазға түскен немесе ауызша айтылған түрін айтады. Мәтін өзара байланысты бірнеше сөйлемнен тұрады да, олардағы ойлар жинақталып келіп автордың белгілі бір пікірін, көзқарасын білдіреді. Міне, сондықтан да жұмыс жасау үшін берілетін мәтіннің жалпы не мәселе туралы екеніңізді аңғарту үшін қобызда орындалған күйді (студенттердің қалауынша 2-3 рет қайталап қоюға болады) тыңдатамыз. Күй орындалып біткен соң мынадай сұрақтар бойынша жұмыстар жасалады:

1. Біз қазір қандай өнер туындысын тыңдадық?
2. Бұрын күй тыңдадыңыз ба?
3. Күй тартатын адамдарды кімдер деп атайды?
4. Тағы қандай аспаптармен күй орындауға болады?
5. Қандай күйлерді білесіздер?

Тыңдалған күйден кейін жалпы күй туралы жоғарыдағы сұрақтарға жауап беру бойынша әңгіме қозғап, кейбір жаңа сөздермен танысқаннан кейін, мәтінді тыңдау басталады. Осы жұмыс барысында күй өнеріне қатысты жаңа сөздер болып жатса, тақтаға жазып қоямыз.

Қорқыт – күй атасы

Қазақ музыкасының тарихында қобыз өнері ерекше орын алады. Аңыз бойынша қобыз аспабын жасаған адам – Қорқыт ата. Ол шамамен VIII-IX ғасырларда Сырдария өзенінің жағасында өмір сүріпті. 1952 жылдарға дейін Сырдарияның жағасында Қорқыттың күмбезі болған деседі. 1980 жылы сол жерде Қорқытқа үлкен ескерткіш орнатылған.

Қорқыт ата есімі шығыстану ғылымында да жақсы белгілі. Ол – түркі халықтарының көне ескерткіші «Кітаби дәдем Қоруттың» («Қорқыт ата кітабы») авторы және негізгі кейіпкері. Бұл шығарма шамамен XIV-XVI ғасырларда араб әрпімен көшірілген. Бүгінде қолжазбаның екі нұсқасы бар. Оның 12 жырдан тұратын бір кітабы 1815 жылы Дрезден кітапханасынан, 6 жырдан тұратын екінші кітабы кейінірек Ватиканнан табылған.

«Қорқыт ата кітабы» – батырлар туралы жазылған эпикалық жыр. «Қорқыт ата кітабы» туған жерін, елін, үйін сыртқы жаулардан қорғау үшін қан майданға шыққан алып батырлардың ерлігі туралы толғайды. Сонымен қатар онда түркі халықтарының мақал-мәтелдері

жинақталған. Көне шығарма қазіргі түрік, әзербайжан, итальян тілдеріне аударылған. 1986 жылы ол қазіргі қазақ тілінде жарық көрді.

Халық арасында Қорқыт ата және ол шығарған күйлер туралы аңыздар жақсы сақталған [3].

Жоғарыдағы мәтінді тыңдауды студенттердің қалауынша 2-3 рет қайталап қоюға болады. Өйткені аудиоматериалды тыңдау арқылы қабылдауы әр адам үшін әртүрлі. Мәтінді тыңдап, тапсырмаларды орындау барысында мәтіннің қағазда жазылған нұсқасы тіл үйренушіге немесе студенттерге берілмейді. Нейролингвистика қарастыратындай адам психикасының төрт репрезентативтік жүйесі бар. Мәтінді тыңдатуда біз аудиалдық репрезентативтік жүйе, яғни құлақпен есту арқылы ақпаратты қабылдайды, талдайды және қорытады. Мәтінді аудио арқылы тыңдатуда шет тілінің дыбыстарын, сөйлеу мәнерін, екпіннің қойылу жолдарын – жалпы фонетикалық жүйесін қабылдауы бірінші орында болады. Тыңдау барысындағы талдау процесі сөздерді, сөйлемдерді түсініп, жалпы ақпаратты қабылдау әрекеттерін қамтиды. Ал қорыту процесінде тыңдаушының өзі тыңдаған мәтініндегі жалпы ақпараттан негізгі, қажетті ақпаратты ғана бөліп алып қарастыруына ықпал жасайды. Аудиалдық репрезентативтік жүйе аудио материалды тыңдауда іске қосылып, жұмыс жасай бастайды.

Студенттер тыңдап болған соң, аудиалдық репрезентативтік жүйе арқылы қабылдаған ақпараттарын сабақта нәтижелі болатындай етіп есте сақтаулары үшін бірнеше тапсырмалар орындатуға болады.

Мәтін мазмұнына сәйкес ақпаратты көрсетіп, астын сызыңыз.

Сөйлемдер	Шын	Жалған
Қазақ музыкасының тарихында қобыз өнері ерекше орын алады.	+	
Қорқыт ата шамамен XIII-IX ғасырларда Сырдария өзенінің жағасында өмір сүріпті.		+
«Қорқыт ата кітабы» – әйелдер туралы жазылған эпикалық жыр.		+
Халық арасында Қорқыт ата және ол шығарған күйлер туралы аңыздар жақсы сақталмаған.		+

Мәтін мазмұнына сәйкес келмейтін ақпараттың астын сызыңыз.

«Қорқыт ата кітабы» – батырлар туралы жазылған эпикалық жыр. «Қорқыт ата кітабы» туған

жерін, елін, үйін ішкі жаулардан қорғау үшін қан майданға шыққан алып адамдардың ерлігі туралы толғайды. Сонымен қатар онда славян халықтарының жұмбақтары жинақталған. Көне шығарма қазіргі өзбек, иран, поляк тілдеріне аударылған. 1989 жылы ол қазіргі қазақ тілінде жарық көрді.

3. Сұрақтарға жауап беріңіз.

Қорқыт атаны түркі халықтары неліктен «күй атасы» деп атайды?

Қорқыт ата қашан және қайда өмір сүрген?

Қорқыт ата есімімен байланысты қандай көне түркі жазба ескерткіші бар?

Кітаптың көне жазба нұсқалары қайда сақталған?

«Қорқыт ата кітабы» не туралы?

«Қорқыт ата кітабы» қазір қандай тілдерге аударылған?

4. Мәтінді пайдаланып сөйлемдерді өз сөзіңізбен аяқтаңыз.

1. Қазақ музыкасының тарихында қобыз өнері

2. Аңыз бойынша қобыз аспабын

3. Қорқыт шамамен VIII-IX ғасырларда

4. 1952 жылдарға дейін Сырдарияның жағасында

5. 1980 жылы сол жерде

6. Қорқыт ата есімі шығыстану

7. Ол «Кітаби дәдем Қорқыттың» –

8. Бұл көне шығарма шамамен XIV-XVI ғғ.

9. Қолжазбаның 2 нұсқасы бар. Олар

Мәтінді аудиотыңдау арқылы тілді үйрету лингвистикалық-психикалық, танымдық процестер негізінде тілді үйренушінің миында нейролингвистикалық бағдарламалауды жүзеге асырады. «Бағдарламалау – ойлау процесін қалыптастыра отырып, оны адамның қажеттеліктеріне сай бағыттап, жаңа мақсаттардың қалыптасуына әсер ететін амал-тәсілдерді жинақтау» [4, 3].

Қорыта келгенде айтарымыз, тыңдалым басқа сөйлеу әрекеттерімен тығыз байланысты болғандықтан, әсіресе, коммуникативтік бағыттағы шет тілін үйретуде өте маңызды болып табылады. Өйткені тыңдап, естіп, түсініп қабылдамаған жағдайда, сөйлеу де, жазу да, оқу да өз дәрежесінде жүзеге аспайды. Мультимедиялық технологияларды пайдалану хабарды түсініп, оған ауызша жауап қайтара алуға, дыбыстар легін дұрыс естіп, сөздің мағынасын түсініп қабылдауға таптырмас көмекші құрал. Әрі нейролингвистиканың атқаратын рөлі ерекше. Аталған мәселеге орай түсініп тыңдауға үйрету аспектісінде аутентикалық материалдарды пайдалану тиімді болмақ. Аутентикалық материалдар түпнұсқадан алынады, ондағы лексика мен грамматикалық формалар табиғилығымен, қолданылған тілдік құралдардың жағдайға сәйкестілігімен сипатталады.

Әдебиеттер

1. Игісінова А. Ана тілі және психолінгвистика // Әлемдік рухани құндылықтар және қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері: ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2007. 2 т. – 819 б.
2. Сәмекбаева Ә. Нейролингвистиканың ғылымдар жүйесінде алатын орны // Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеттің хабаршысы. Педагогика сериясы. – Семей, 2014. – №4 (04).
3. <http://malimetter.kz/korkyt-atany-kujleri/>
4. Жәкіпов С. Нейролингвистикалық бағдарламалау дегеніміз не? // Ұлағат. – 2000. – № 5.

References

1. İgisinova A. Ana tili jäne psixolingvistika // Älemdik ruwxanî qundılıqtar jäne qazirgi qazaq ädebietiniñ özehti mäseleleri: ğılımi-praktikalıq konferenciya materialdarı. – Almatı, 2007. 2 t. – 819 b.
2. Sämekbaeva Ä. Neyrolingvistikanıñ ğılımdar jüyesinde alatin ornı // Semey qalasınıñ Şäkärım atındağı memlekettik wnıv-ersitettiñ xabarşısı. Pedagogıka seriyası. – Semey, 2014. – №4 (04).
3. <http://malimetter.kz/korkyt-atany-kujleri/>
4. Jaqipov S. Neyrolingvistikalıq bağdarlamalaw degenimiz ne? // Ulağat. – 2000. – № 5.

Хайрушева Е.Е.,
Егизбаева Н.Ж.

**Обучение составлению тезисов
как особому виду
интеллектуально-речевой
активности студентов**

В статье отмечается перспективность обучения составлению тезисов на занятиях по русскому языку с точки зрения работы над обобщенным осмыслением содержания текстов, их продуманной логико-композиционной структурой, лаконичным и четким языковым представлением. Раскрывается важность формирования комплекса операций тезирования как особого вида интеллектуально-речевой активности студентов, способствующей развитию коммуникативно-деятельностного подхода к преподаванию предмета. Приводится методика обучения тезированию.

Ключевые слова: тезисы, тезирование, коммуникативно-деятельностный подход, методика обучения тезированию, речевая компрессия.

Khairusheva Ye.E.,
Yegizbayeva N.Zh.

**Teaching theses compiling as
a peculiar kind of intellectual-
speech activity of students**

The article deals with the prospects of teaching theses compiling at the Russian lessons from point of view the working at the generalized comprehension of texts content, their thought-out logic-compositional structure, laconic and clear linguistic representation. The importance of forming of the complex of operations on compiling theses as a peculiar kind of the intellectual-speech activity of students is revealed in this article. This kind of activity contributes to the development of the communicative-activity approach in teaching the discipline. The methodics of teaching compiling theses is presented in the article.

Key words: theses, compiling theses, communicative-activity approach, methodics of teaching compiling theses, speech compression.

Хайрушева Е.Е.,
Егизбаева Н.Ж.

**Студенттерге тезис
құрастыруды интеллектуалды-
сөйлеу белсенділігінің
айрықша түрі ретінде меңгерту**

Мақалада мәтін мазмұнын жалпы түсіну тұрғысынан тезис құрастырудың тілді меңгертудегі тиімділігі жайлы сөз етіледі және тезис композициялық жағынан қисынды құрастырылған мәтін құрылымы, жинақы әрі нақты тілдік ұғым ретінде қарастырылады. Мәтін бойынша тезис жасай білу студенттердің интеллектуалды-сөйлеу белсенділігін арттырудың ерекше түрі екендігі дәлелденеді, оны кешенді, сатылы операция ретінде қалыптастырудың маңыздылығы айқындалады. Тезис жасай білу – пәнді оқыту барысында коммуникативтік құзіреттілікті дамытуға мүмкіндік жасайтын ұтымды тәсіл. Сонымен қатар, мақалада тезис жасай білуге үйрету әдістері көрсетіледі.

Түйін сөздер: тезис, тезис жасау, коммуникативті-әрекет тәсілі, тезис жасауды меңгерту әдістері.

**ОБУЧЕНИЕ
СОСТАВЛЕНИЮ
ТЕЗИСОВ
КАК ОСОБОМУ ВИДУ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-
РЕЧЕВОЙ АКТИВНОСТИ
СТУДЕНТОВ**

Коммуникативно-деятельностный подход, реализация которого является одним из основных направлений обучения русскому языку, предполагает обогащение содержания общей подготовки за счет усиленного внимания к универсальным умениям интеллектуально-речевой деятельности. В этой связи немаловажная роль уделяется умению составлять тезисы текста, которое востребуется в процессе усвоения различных учебных дисциплин.

Надо отметить, что методике работы над тезисами чужого и собственного высказывания не всегда придается значение в ходе речевой подготовки обучающихся. При работе над темой «Конспект» тезисы только упоминаются в качестве его компонента. В то же время и в учебно-методических пособиях, раскрывающих общие особенности самостоятельной коммуникативно-познавательной деятельности учащихся, тезированию часто не уделяется достаточного внимания, порою отводится лишь несколько разъясняющих строк. Иногда тезисы вообще не упоминаются среди различных форм записей при усвоении информации.

С функционально-стилистической точки зрения, тезирование в качестве одного из умений научной речи охарактеризовано в книге А.Н. Васильевой [1, 185-195], однако здесь внимание концентрировалось главным образом на тезисах как разновидности собственно научного изложения, подготавливаемых в связи с проведением того или иного форума специалистов.

Между тем, обучающее тезирование – это специфичное информационно-коммуникативное умение, обладающее значимым потенциалом развития мышления и речи. Тезисы квалифицируются и как вид учебных текстов, содействующий процессу усвоения и закрепления знаний, и как способ фиксации и хранения сведений. Подготовка тезисов относится к классу текстообразующих умений, формирование которых составляет профессиональную прерогативу преподавателя-словесника и должно основываться на целостных речеведческих знаниях. Обобщая роль тезирования в работе над смысловой структурой, композицией и языковой формой текста, отметим, в первую очередь, следующее. Если интерпретировать данный процесс в области теории текста, согласно И.Р. Гальперину [2], становится очевидным: в тезисах сосредоточена концептуальная информация высказывания, в том числе и та, что бывает скрыта за

информацией фактуальной и подтекстовой. Соответственно, при составлении тезисов студенты совершенствуют свою способность к мыслительному абстрагированию. Преодолеваются возможная дробность, мозаичность восприятия, отвлечение на частности. Должна быть сформирована особая психологическая установка видеть смысловое ядро высказывания, «доминировать над текстом» в целом. Кроме того, с точки зрения психологии памяти [3, 99], тезисы весьма полезны для усвоения материала: они компактны, обозримы и, как следствие, запоминаются легче и прочнее. С другой стороны, составление тезисов содействует углубленному осмыслению композиции высказывания, позволяет тщательно, шаг за шагом проследить и выверить логическую траекторию опорных суждений, представляя ее в совершенно отчетливом виде. Тем самым работа над тезисами направлена на профилактику аморфности и сбивчивости в построении собственных высказываний. В области языкового представления идей тезирование развивает у студентов способность к выбору максимально емкой формулировки, что в конечном итоге благотворно воздействует на коммуникативный вес, влияние их речи.

В более широкой коммуникативной перспективе тезирование способствует формированию не только готовности к тем видам деятельности по созданию вторичных информационных высказываний, которые обозначены учебной программой по русскому языку (составлению плана, конспекта, аннотации, реферата, рецензии), но и соотносимых с ним умений по составлению плана-проспекта будущего речевого произведения или резюме уже состоявшегося текста.

В сложившихся подходах к обучению тезированию в рамках школьной методики развития речи работа над ним иногда начинается и ограничивается подготовкой тезисов собственного текста. В то же время методически более корректным и последовательным представляется вначале отработать особенности тезирования текста-источника.

Предлагаем выделять следующие моменты в процессе обучения тезированию.

1. Понятие о тезисах и тезировании формируется на базе знакомого студентам понятия *тезис* как синонима главной мысли высказывания и как важнейшего структурного элемента рассуждения. Так, студенты должны установить, какое из понятий, характеризующих текст: тема, главная мысль (идея), название, цель – соответствует понятию тезиса, и вспомнить, в каком из

типов речи тезисом именуется одна из основных смысловых частей.

2. При тезировании учитываются признаки выявления ключевых положений, а также детализируются характерные смысловые категории информации, которая обычно бывает отражена в тезисах. Привлекается внимание к структурным признакам ключевых суждений (отражение в заглавии, эпиграфе, начале и конце текста либо абзаца), их речевым маркерам (показатели вывода) и графическим средствам акцентировки (шрифтовые выделения). В качестве основных форм тезисного изложения выделяются утверждающая (формулировки законов, правил) и классифицирующая. Сообщается, что нередко в тезисах группируются и нумеруются сведения, которые показывают: этапы из истории явления; условия (факторы), которые на него влияют; составные части объекта; его разновидности; признаки, свойства; взаимосвязи данного явления с другими; цели и принципы деятельности объекта; тенденции его развития и т.п.

3. Проводится сопоставление тезисов и тезисного плана, показывается возможная вспомогательная роль последнего в ходе тезирования. Вначале студенты самостоятельно сравнивают различные виды плана, определяя: а) какой из планов и почему именуется назывным, какой – вопросным, а какой – тезисным; б) который из них полнее и понятнее отражает содержание высказывания (отвечает не только на вопрос, *о чем* говорится в тексте, но и *что* именно говорится). Затем развернутые тезисы текста сопоставляются с его тезисным планом. Отмечается совпадение в делении материала на важнейшие смысловые части-блоки. Формируется умение разграничивать основные тезисы, которые могут совпадать с пунктами тезисного плана, и дополнительные тезисы, раскрывающие содержание основного.

4. Дается общее представление об элементарных логических требованиях к вычленению тезисов. Так, устанавливаются недостатки каждого из приведенных вариантов тезисов на основе одного и того же текста. Делается вывод о типичных логических недочетах в содержании тезисов.

5. Актуализируются знания о структуре и грамматической форме определения понятия с тем, чтобы упростить его обнаружение и фиксацию в качестве одного из возможных тезисов. Имеется в виду классическая родо-видовая схема построения научных толкований и передача отличительных признаков понятия с помощью одиночных грамматических определений, при-

частных оборотов и придаточных определительных предложений.

6. Студенты учатся передавать внутреннюю иерархию тезисов с помощью уровневой организации материала. Демонстрируются такие приемы представления его структуры, как система абзацных отступов и нумерация, в том числе популярные в международной практике обозначения с точечным разделением цифровых последовательностей. В этой связи уместно повторить также правила корректного оформления перечней.

7. Формируется практическое представление о замещении, исключении и совмещении как о способах языковой обработки тезисных формулировок. Важность освоения указанных способов речевой компрессии материала особенно важно в методике преподавания русского языка как неродного. Однако, на наш взгляд, базовую готовность к подобной деятельности в не меньшей мере логически оправданно совершенствовать и в процессе изучения основного языка общения.

8. Конкретизируются особенности разрывания тезисов в собственном тексте, при этом повышается логическая культура студентов за счет привлечения внимания к понятию антитезиса доказательства. Акцентируется необходимость подтвердить содержание каждого тезиса рассуждениями, фактами, примерами. Указывается на желательность употребления речевых средств связности для перехода между отдельными тезисами и от них – к вспомогательному материалу, примерам. Формулировки центрального и особенно значимых тезисов рекомендуется, перефразируя, повторить в качестве выводов.

9. Прослеживается возможная связь между подготовкой тезисов и продуцированием иных видов речевых произведений: тезированием и составлением отзыва, тезированием и организацией дискуссии. В частности, раскрываются особенности работы над отзывом на основе пред-

варительно выделенных тезисных положений текста – посредством оценочного комментария их правомерности, убедительности и полноты раскрытия. В свою очередь, в случае моделирования тезисного каркаса к речевому состязанию, часть формулировок, предлагаемых для обсуждения, может носить преднамеренно субъективный, «провокационный» характер, с целью максимальной активизации студентов. Иными словами, желательно уточнить и расширить как теоретическую составляющую, так и отрабатываемый компонентный состав операций при обучении тезированию, что способствует осознанности, последовательности и полноте в освоении умения. Такое обучение позволяет установить взаимосвязи между различными интеллектуально-речевыми умениями по сжатому представлению информации (тезированием и составлением планов, тезированием и конспектированием, тезированием и реферированием); между развитием различных видов речевой деятельности (затронута цепочка переходов: чтение – письмо – говорение; совершенствуются процессы восприятия текста и подготовки собственного высказывания). Оптимально, если выполнение упражнений для развития умения составлять тезисы опережает обучение конспектированию, выполняя пропедевтическую роль.

Таким образом, совершенствование содержания обучения русскому языку путем формирования комплекса операций тезирования, как особого вида интеллектуально-речевой активности студентов, подготавливает их к дальнейшей образовательной и самообразовательной работе, способствует развитию деятельностного подхода к преподаванию предмета. Это находит свое проявление как в овладении особенностями речевой деятельности (прежде всего, чтения и письма), так и в способе организации преподавания, основанном на решении практически значимых коммуникативно-познавательных задач.

Литература

- 1 Васильева А.Н. Основы культуры речи. – М.: Русский язык, 1997. – 247 с.
- 2 Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: КомКнига, 2006. – 144 с.
- 3 Развивайте дар слова: Факультатив. курс «Теория и практика сочинений разных жанров (VII-VIII классы)»: Пособие для учащихся / Сост. Т.А. Ладыженская, Т.С. Зепалова. – Изд. 4-е, испр. – М.: Просвещение, 1990. – 176 с.

References

- 1 Vasilyeva A.N. Osnovy kultury rechi. – M.: Russkij yazyk, 1997. – 247 s.
- 2 Galperin I.R. Tekst kak objekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: KomKniga, 2006. – 144 s.
- 3 Razvivajte dar slova: Fakultativ. kurs «Teoriya i praktika sochinenij raznykh zhanrov (VII-VIII klassy)»: Posobie dlya uchashikhsya / Sost. T.A. Ladyzhenskaya, T.S. Zepalova. – Izd. 4-e, ispravl. – M.: Prosveshenie, 1990. – 176 s.

4-бөлім
**АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯСЫ
МЕН ӘДІСНАМАСЫ**

Раздел 4
**ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ
ПЕРЕВОДА**

Section 4
**THEORY AND METHODOLOGY
OF TRANSLATION**

Mussaly L.
**Lermontovs poem «Sail»
translated by Abay: the problem
of adequacy**

The problem of adequate and equivalent translation still remains relevant. For the adoption of these concepts is paid enough attention as in theory, so practically. Taking into consideration well known theorist of translation we may consider that term adequacy can be interpreted as interchangeable with term equivalent, where the last is determined as adequacy of translation. But another theorist of translation Komissarov defines this term in another way. According to him, adequate translation must be equated to well done translation, which provides required completeness of interlanguage communication in specific conditions. Lets consider the translation of the poem *sail* by Lermontov, translated by Kunanbaev A. Thus, AbayKunanbaevs translation responds to all requirements of adequate translation, excepting some distinctive features of plot organization and expression plan, which can be explained by distinctive features of conventional use of words in Kazakh language, and by the willing of the translator to pragmatically adopt the original text.

Key words: «Abay's way» epic, significance of concept «time», language, culture, cultural attitudes to time, poetry translation, translators, approaches.

Мұсалы А.Ж.
**М. Лермонтовтың
«Желкен» өлеңі А. Құнанбаев
тәржімасында: саймасайлық
мәселесі**

Мақалада А. Құнанбаев тәржімасындағы М. Лермонтовтың «Желкен» өлеңі талданады. Түпнұсқа мәтін мен тәржіма мәтіннің құрылымдық-мазмұндық тұрғыдан салыстырылып, саймасайлық мәселесіне баса назар аударылады. Поэтикалық мәтін аудармасы көркем тәржіма тәжірибесінде қашан да ерекше қызығушылық тудыратын мәселе болып отыр және зерттеушілердің арасында, тәржімашылардың да арасында түрлі талас тудырады. Мақалада тәржіманың осы түріне қатысты түрлі көзқарастар қарастырылып, поэзиялық мәтін аудармасының ерекшелігі мен қиындықтары сөз болады. Автор қазақ және орыс поэзиясының классиктері М. Лермонтов пен А. Құнанбаевтың өлеңдерінің мысалында поэзия мәтінінің тәржімалану ерекшелігін қарастырады. Нақтырақ айтқанда, «Желкен» өлеңіндегі идеялық-көркемдік құралдардың қазақ тіліне аударылуын аударма теориясы тұрғысынан зерттейді, саймасайлық деңгейлерін анықтауға талпынады. Түпнұсқа мәтін мен тәржіма мәтіннің құрылымдық-мазмұндық тұрғыдан салыстырып, тәржімаға жоғары баға береді. Тәржіманың түпнұсқаға сәйкес шыққандығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: поэтикалық мәтін, саймасайлық, түпнұсқа, жалау, метафора, поэзия тәржімасы.

Мусалы А.
**Стихотворение М. Лермонтова
«Парус» в переводе Абая
Кунанбаева: проблема
адекватности**

Перевод поэтического текста всегда вызывает особый интерес и является предметом острых споров как среди переводчиков, так и среди ценителей поэзии. В статье рассматриваются различные подходы к этому виду перевода, а также особенности и трудности поэтического текста. Авторы объясняют сложность перевода, которая заключается в невозможности найти эквиваленты, так как поэтическая речь является условной и ограничена конкретными рамками текста. Усвоению данных понятий уделяется достаточное количество времени как в теоретическом, так и практическом планах. Таким образом, перевод, осуществленный Абаем Кунанбаевым, отвечает всем требованиям адекватного перевода, за исключением ряда особенностей плана содержания и плана выражения, объясняющимися особенностями традиционного словоупотребления принимающего языка [казахский язык], желанием переводчика прагматически адаптировать текст оригинала.

Ключевые слова: поэтический текст, адекватность, оригинал, «Парус», метафора.

**LERMONTOV'S POEM
«SAIL» TRANSLATED BY
ABAY: THE PROBLEM OF
ADEQUACY**

The problem of adequate and equivalent translation still remains relevant. For the adoption of these concepts is paid enough attention as in theory, so practically. Taking into consideration well known theorist of translation as G. Katford, we may consider that term adequacy can be interpreted as interchangeable with term equivalent, where the last is determined as adequacy of translation. But another theorist of translation Komissarov defines this term in another way. According to him, adequate translation must be equated to well done translation, which provides required completeness of interlanguage communication in specific conditions. Let's consider the translation of the poem **sail** by Lermontov, translated by Kunanbaev A.

In the language of poetry there are no unnecessary sounds, and any connection of sounds aimed at emotional impact. This language has its historical and social characteristics which are reflected through artistic effectiveness. In poetry authors and translators use a variety of techniques: high vocabulary and jargon, lexical and grammatical constructions, neologisms, archaisms, multi-genre tropes and rhymes.

Due to the fact that Russian language is in its structure fluctuating, rhyme for him more characteristic and natural than for the English. English poetry is the source of the forms of rhymes, so rhyme as such and simply size are not available, while Russian rhyming verse has a specific musical rhythm and melody. This difference in rhyme leads to difficulties in translation. Some translators try to compensate for this difference, focusing on the story, the meaning or main characters. The interpretation of the text by the translator always leaves a mark of its belonging to another culture, cognitive models which may be quite different from those of the transmitting culture.

In order for the translation was high-quality and match the original in form and content, it is necessary to find a compromise between the two languages and show that still in English poetry there are rhyme, and melody, and the length of the string. To achieve this compromise, at the same time to convey the emotional mood of the original and at the same time save unique style and handwriting, you must have special methods of translation.

As practice shows, there are no definite universal rules of translation of poetry. Tactics and strategies of individual translators

and varied, and often intuitive. Literary trends, historical era, culture, education are all changing factors that determine the strategy and tactics of the interpreters.

Famous and important to us poem *sail* was written by Lermontov in 1832 in St. Petersburg, while one of his walks along Finnic gulf. The poem carries the meaning of loneliness, the destination of peoples fate, of anxious unsatisfaction, the search of happiness while daily routine. Having read the first lines, we can see the deepness of senses, bright figurativeness and melodiousness.

SAIL

A lone white sail shows for an instant
Where gleams the sea, an azure streak.
What left it in its homeland distant?
In alien parts what does it seek?
The billow play, the mast bends creaking,
The wind, impatient, moans and sighs...
It is not joy that it is seeking,
Nor is it happiness it flies.

The blue wave dance, they dance and tremble,
The sun's bright ray caress the seas.
And yet for storm it begs, the rebel,
As if in storm lurked calm and peace!

The vast majority loved this poem when they heard the translation of A. Kunanbaev, created at the end of last century. We should notice that Abay prefers to translate Lermontov's writings²⁹. These 12 lines are well known to each cultured person, and found its reflection in the Kazakh language.

The theme of negation by author of surrounding him reality has found its reflection in 3 quatrain or in 6 intermittent couplets, in which we can see revolutionary squall of author.

In the poem author uses inversions like lonely sea, blue sea, its far for the country. In the translation given figure is not preserved although in Kazakh language inversion is not expelled.

The verb of the first line *turn white* was translated by the method of logical synonymy as *zhaltıldap*. This choice is justified as transferable unit in the terms of this context appears as a synonym, but can't be the part of interchangeable concept, because it would lead to the method of concretism. The meaning of the word *turn white* is fully reflected with the semantic meaning of the word *Zhaltıldau* as in both cases SAIL, which is far in the sea, can be distinctly identified. This unit of language corresponds to conventional word use in Kazakh language, at these terms.

Even the title of the poem translated as *flag*, not as direction. The last version fully corresponds to its original by meaning and didn't cause any losses to its size, as flag and direction in Kazakh language consist of 2 syllables. Translator picked up semantic analog from the row of available synonymous row of the word *direction*. The thing which is common for both Abay and Lermontov is their civil attitude to the nation. It's highly possible that indicated version of the title has link to the revolutionary underlining theme of the poem. In this case FLAG has connotational meaning.

At the second line of the first quatrain epithet *blue* was dropped. Instead there is an addition of the word *elevation*. With the *to the sea* epithet foggy was applied, which corresponds to the state of the sea while the start of the calm.

At the third line inversion *far country* wasn't preserved. Epithet *far* was translated by the method of logical synonymy, far equals foreigner. The verb *searches* also was translated by the previously mentioned way as *people hear*. Context didn't suffer from such a change.

In the fourth line method of modulation was used - *threw-doesn't matter*.

At the second strophe «alack» was omitted, which reflected main characters' regret about his not being able to find rescue from loneliness, even expostulating to storm. The last line of the second interjection obtained in Kazakh version set phrase - *бойды ұрлай* - *run* instead of widespread analogue *run away*.

The third strophe turned out to be most inclined to transformation. In terms of semantic to the word *stream* was picked up the most remotest version from synonymous range of this word - *river*. Translated from Kazakh *Дария* means *big river*, *sea*, *wide*, while *stream* has a meaning of a torrent directed in one direction, which has precise borders. Although this way of translation is adequate, as notion about sea corresponds to the semantic of the word *дария*. Also there we can see addition such as *battle*. The first two lines designed as denominative sentences, while originally they were performed as simple sentences.

Absence of interjection *alack* at the second strophe, was filled up with parenthetical word *look* at the third strophe, where the method of addition was used. Also there we can see other additions like *from GOD*, *all night and day*. The last line wasn't even translated, which is filled up by widening of the previous line. Here we can see that author softened Lermontov's tune, by paraphrasing third and fourth lines of the third strophe - poor fel-

low, he, rebellious, asks GOD about night storm, all the day.

To sum up the poem was translated very well, and almost word for word. Rhythmic organization of the poem and cross rhythm were preserved. Personification and epithets, used during the whole poem, were delivered without change. Punctuation also retained, as omission points, which are appealed to divide each of three quatrains. The pause as a graphic omission points, carries a deep sense. Landscape, which is quite real, cant interflow with the lines, which describe mental state of the main character. Between them a pause-omission points. Just such allocation of punctuation marks helps reader to understand the poems as a deep psychically and not to treat as a landscape lyric. But there are no exclamation marks in all three strophes.

The problem of adequate and equivalent translation still remains relevant. For the adoption of these concepts is paid enough attention as in theory, so practically. Taking into consideration well known theorist of translation we may consider that term adequacy can be interpreted as interchangeable with term equivalent, where the last is determined as adequacy of translation. But another theorist of translation Komissarov defines this term in another way. According to him, adequate translation must be equated to well done translation, which provides required completeness of interlanguage communi-

cation in specific conditions. Lets consider the translation of the poem *sail* by Lermontov, translated by Kunanbaev A.

The translator recreates the time, so that the reader could feel and experience it, but at the same time that the translation was adapted for the modern reader, and it was not obscure archaisms. Thus, the translator is always faced with the choice: keep the translated historical time and national peculiarities of the culture of the people, or to make such transfer, so it was close to their national culture and the era of his reader.

The translation of the poetic text is always of particular interest and is a subject of hot dispute among interpreters and among the connoisseurs of poetry. The article discusses various approaches to this kind of translation, as well as the peculiarities and difficulties of the poetic text. The authors explain the complexity of translation that is impossible to find equivalents, because poetic speech is conditional and restricted to a specific part of the text.

Thus, AbayKunanbaevs translation responds to all requirements of adequate translation, excepting some distinctive features of plot organization and expression plan, which can be explained by distinctive features of conventional use of words in Kazakh language, and by the willing of the translator to pragmatically adopt the original text.

References

- 1 Fasmer M. Etymological Dictionary of the Russian Language. – M., v. 4, 1987.
- 2 Encyclopedic Dictionary by F.A. Brockhaus and I.A. Efron. – M., v. 81, 2001.
- 3 Poeticheskii tekst kak ob»ekt perevoda. Lingvostilisticheskie osobennosti poeticheskogo teksta [The poetic text as an object of translation. Linguostylistic peculiarities of poetic texts]. Available from: <http://www.litways.ru/walls-134-1.html> [Accessed 16/02/16].

5-бөлім
ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 5
МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 5
YOUNG AUTHORS

Молдажанов Е.Ж.

**Официально-деловая лексика
в дискурсе общественных
деятелей Казахстана и России**

Статья посвящена описанию дискурса современных общественных деятелей Казахстана и России. В ней представлен краткий обзор научной литературы, касающейся основных терминов: официально-деловой стиль, дискурс и др. Цель статьи – пронаблюдать за процессом взаимопроникновения официально-делового и публицистического стилей и выявить особенности функционирования официально-деловой лексики в дискурсе общественного деятеля на современном этапе. Для иллюстрации основных положений, представленных в данной статье, привлечены материалы интервью с видными российскими и казахстанскими деятелями – Малый Алексей и Абенев Мурат. При анализе лексического уровня дискурса данных общественных деятелей была взята за основу классификация Л.Г. Самотик. Наблюдения позволили автору выявить особенности функционирования официально-деловой лексики в публицистическом стиле. Это дало возможность утверждать о взаимопроникновении официально-делового и публицистического стилей.

Ключевые слова: официально-деловая лексика, публицистический стиль, дискурс, интервью, деятель.

Moldazhanov Y.Zh.

**The lexicon in the discourse of
public figures of Kazakhstan and
Russia**

The article describes the discourse of contemporary public figures of Kazakhstan and Russia. It presents a brief review of the scientific literature on the basic terms: official-business style, discourse, and others. The purpose of the article is to observe the process of interpenetration of official-business and journalistic styles and to identify the peculiarities of the official business language in the discourse of public figure at the present stage. In order to illustrate the basic provisions that presented in this article, are involved the materials of interviews with prominent Russian and Kazakh leaders – Malyi Aleksey and Abenov Murat. When analyzing the lexical level of public figures discourse as a basis was taken L.G. Samotik's classification. The observations allowed the author to identify the features of the functioning of the official business language in journalistic style. This made it possible to assert that the interpenetration of official-business and journalistic styles.

Key words: lexicon, discourse, journalistic style, interview, figure.

Молдажанов Е.Ж.

**Қазақстан мен Ресей елдерінің
қоғам қайраткерлерінің
дискурсындағы ресми-іс қағаз
лексикасы**

Мақала Қазақстан мен Ресейдің қазіргі қоғам қайраткерлерінің дискурсына негізделген. Мұнда ресми-іс қағаз стилі, дискурс және т.б. негізгі терминдерді жүйелеген ғылыми еңбектерге қысқаша мәлімет беріледі. Мақаланың мақсаты – ресми-іс қағаз және публицистикалық стильдің арақатынасын жіті бақылап, қазіргі қоғам қайраткерлерінің сөйлеуіндегі ресми-іс қағаз лексикасының қызметін табу. Мақалада көрсетілген негізгі мысалдар Малый Алексей мен Мурат Әбенев сынды Ресей мен Қазақстанның беделді қоғам қайраткерлерінің сұхбаттарынан алынған. Аталған қайраткерлердің дискурсы Л.Г. Самотик жасаған негізгі топтастыру арқылы лексикалық талдаудан өтті. Бақылау әдісі мақала авторына публицистикалық стильдегі ресми-іс қағаз лексикасының қызметін даралауға көмектесті. Бұл ресми-іс қағаздар мен публицистикалық стильдің арасында байланыс барын дәлелдеуге сеп болды.

Түйін сөздер: ресми-іс қағаз лексикасы, публицистикалық стиль, дискурс, сұхбат, қайраткер.

**ОФИЦИАЛЬНО-
ДЕЛОВАЯ ЛЕКСИКА
В ДИСКУРСЕ
ОБЩЕСТВЕННЫХ
ДЕЯТЕЛЕЙ КАЗАХСТАНА
И РОССИИ**

Настоящее исследование изначально включает в себе противоречие. Официально-деловой стиль, хотя и представлен в устной форме, все же больше присущ речи письменной. Он отличается стандартностью, стабильностью и консервативностью. В связи с этим про официально-деловые тексты, документы чаще говорят, что они не «пишутся», а «составляются» [1]. Поэтому представляется сложным найти элементы такого стиля в речи общественных деятелей, дискурс которых зачастую имеет устный характер. Однако если углубиться в рассмотрение специфики развития и функционирования официально-делового стиля, то обнаруживается тот факт, что в настоящее время официально-деловой стиль стал активно проникать в другие стили, в частности в публицистический. Отсюда цель статьи – пронаблюдать за процессом взаимопроникновения официально-делового и публицистического стилей на основе официально-деловой лексики.

Обратимся вначале к определению понятия официально-деловой стиль (далее – ОДС). ОДС в современной науке представляет собой книжный стиль и ему присуща письменная форма. Существует также устная форма, примерами которой служат доклады общественных и государственных деятелей, выступления на торжественных заседаниях и проч. Сферой обслуживания ОДС являются официальные сферы взаимоотношения людей. Сюда входят отношения между населением и властью, между разными странами, между организациями, предприятиями, также учреждениями, и, конечно, между обществом и личностью. Таким образом, деловая речь может быть представлена в широкой сети актуальных официально-деловых ситуаций и в соответствующих жанрах документов [2, 234].

Л.В. Рахманин под термином «официально-деловой стиль» понимает особенности языка в служебных документах, в первую очередь документов организационно-распорядительного типа, таких, как постановление, акт, приказ, отчет, договор [3, 12].

Г.Я. Солганик отмечает две особенности ОДС. Первое – это отсутствие двусмысленности и разночтения. Второе – ограниченный круг тем. Эти две особенности определили набор средств языкового выражения, а также формы и приемы,

с помощью которых выстраивается речь. Таким образом, речь официально-делового стиля высоко регламентирована, официальна и безлична. Регламентация проявляется в использовании определенного запаса средств выражения и их комбинаций; официальность выражается в строгости изложения, где слова употребляются в прямом значении, исключается образность и стилистические приемы и тропы очень ограничены; безличность предполагает избегание личностного и конкретного [4].

Согласно И.Р. Гальперину, основополагающими признаками при выделении подстилей являются предметно-тематические и прагматические характеристики. Ученый предлагает рассмотреть характеристики четырех инвариантов ОДС. Он выделяет подстили в инвариантах, формирование которых он обосновывает как специфичность черт/характеристик инвариантов. Так, ученый выделяет следующие подстили, которые составляют ОДС: *стиль дипломатических документов*; *стиль бизнес документов*; *стиль юридических документов*; *стиль военных документов* [5].

Обзор научной литературы позволяет сказать, что большинство исследователей выделяют следующие виды документов ОДС: *дипломатические и законодательные*; *военные документы*; *коммерческая корреспонденция*; *административно-канцелярские документы*.

Далее коротко остановимся на определении понятия дискурс. В современном мире термин «дискурс» широко применяется в различных сферах: политических, масс-медийных, деловых. Он используется различными деятелями культуры, бизнеса, политики. Данным понятием представляются различные феномены общественной жизни: публичная речь, интервью, блог и проч.

Определений дискурса имеется большое количество, однако все это многообразие можно классифицировать определенным образом. Так, дискурс рассматривается с точки зрения методов его анализа, в первую очередь лингвистических, но и заимствованных из смежных дисциплин: социолингвистики, лингвокультурологии и др. В рамках семиотической интерпретации, дискурс рассматривается как знаково-символическое культурное образование, или иначе как культурный код. Коммуникативные цели и социальные функции дискурса рассматриваются в социально-коммуникативной интерпретации. Также дискурс рассматривается как сетевое коммуникативное пространство, в рамках которого происходит переформатирование и конструиро-

вание реальности. Такое рассмотрение дискурса присуще постмодернистской интерпретации. Кроме того, существует критический дискурс-анализ, который объединяет в себе различные интерпретации дискурса.

При большом разнообразии толкований и подходов к определению сущности такого сложного явления, как дискурс, исследователи признают в нем главный признак – деятельностный (динамический) его характер. Если исходить из позиций нашего исследования деятелем является человек, проявивший себя в общественной деятельности [6].

Анализ общественных деятелей России и Казахстана показал, что такого рода личности вовлечены в разнообразные сферы жизни социума: от поддержки функционирующего правительства до организации дворовых детских площадок. Следовательно, дискурс общественных деятелей также разнится как в семантическом аспекте, так и в стилевом. Однако имеет место один объединяющий фактор – прагматика.

Известно, что дискурс общественных деятелей имеет четкий мотив, в соответствии с чем и формируется стратегия дискурса. Дискурсу общественных деятелей больше всего соответствует публицистический стиль, который имеет две основные функции: сообщения и воздействия. Функция сообщения проявляется в информировании широкого круга людей (слушателей, зрителей, читателей) о важных проблемах общества. Такая информативность дискурса проявляется во всех стилях, однако в публицистическом стиле эта функция имеет свои особенности. Информация доносится до адресата не в строгом виде в условиях минимальной коннотации, но в ней также отражена оценка адресанта, его мнение, настроение, комментарии и рассуждения. Профессиональный публицист с помощью стилистических средств ориентирует свой дискурс на определенную целевую группу, что уже включает вторую функцию публицистического стиля – воздействие. В публицистическом стиле важно не только донести информацию, но и убедить адресата (аудиторию) в необходимости принять, предлагаемое адресантом мнение, точку зрения, отношение. Как следствие, характеристиками такого стиля часто становятся тенденциозность, полемичность и эмоциональность.

Так, общественные деятели, призывая общество обратить внимание на конкретные проблемы, строят свой дискурс в соответствии со стилем публицистическим, который по своей сути противопоставлен официально-деловому стилю.

Несмотря на это, в дискурсе общественных деятелей часто встречаются элементы официально-делового стиля, чаще это проявляется именно на лексическом уровне, реже – на синтаксическом.

Прежде чем приступить к анализу официально-деловых единиц, следует отметить, что дискурс конкретной личности (и не только общественного деятеля) формируется под влиянием множества различных факторов: личный опыт, профессия, эмоциональный психотип, цели дискурса и проч. Поэтому подбор и специфика лексических единиц в дискурсе различных людей совершенно разный, что естественно осложняет процесс сопоставления и изучения.

В рамках данной статьи нами выбран в качестве объекта исследования дискурс общественных деятелей Казахстана и России. Так, для сравнения были выбраны две личности: российский общественный деятель Малый Алексей и казахстанский деятель Абенов Мурат. Предметом исследования явилась официально-деловая лексика, при анализе и обобщении которой нами взята за основу классификация лексических единиц, предложенная Самотик Л.Г. [7, 226]. А для иллюстрации особенностей дискурса мы рассмотрели публичную речь данных общественных деятелей, представленную ими в интервью на различные актуальные темы.

Итак, Малый Алексей является президентом Академии современного строительства, президентом Федерации боевого самбо России, президентом Всемирной федерации боевого самбо, сопредседателем Регионального отделения Общероссийского общественного движения «НАРОДНЫЙ ФРОНТ «ЗА РОССИЮ» в Московской области.

Для наблюдения за функционированием официально-деловой лексики в дискурсе А. Малого [8; 9] были взяты два интервью, в которых соответственно отражаются две сферы его активной общественной деятельности – строительство и самбо.

Анализ показал, что самой многочисленной группой официально-деловой лексики является группа терминов: *компания, государственная силовая структура, снос, контроль, каратэ, восточные единоборства, бокс, захват, травма, актив* и др.

Далее следует общеупотребительная лексика: *реклама, компенсация, эффективные приемы, дистанция, арсенал* и др.

На третьем месте находятся группа сложносокращенных слов: *чекисты, спецподразделение, спецчасти ВДВ, ГРУ, ФСБ* и др.

«Расщепленные» сказуемые: *подлежат исполнению, причинить ущерб, провести экспертизу* и др.

Собирательные существительные: *мэрия, суд, строительство, демонтаж* и др.

«Штампы» (устойчивые слова и обороты): *государственный орган, выплата компенсаций, международная арена* и др.

Отглагольные существительные: *укрепление, повышение, улучшение, исполнение* и др.

Как видим, у А. Малого широко представлена группа слов-сокращений. Данные аббревиатуры связаны, как нам кажется, с процессом развития самбо в России, а вот собирательные существительные больше относятся к его деятельности в сфере строительства.

Для сравнения приведем анализ функционирования официально-деловой лексики в дискурсе казахстанского общественного деятеля. Абенова Мурат является председателем Совета директоров Акционерного Общества «Национальный Центр повышения квалификации «Өрлеу», членом попечительского Совета Казахско-Американского университета, членом попечительского Совета АОО «Назарбаев интеллектуальных школ», председателем Республиканского Координационного Совета социального проекта «Серпін-2050», направленного на обучение молодёжи из регионов с избытком трудовых ресурсов и трудоустройством в регионах с дефицитом специалистов. Он активный общественный деятель Казахстана, который кроме службы в госорганах, также занимается общественной деятельностью и активно общается с народом, помогая продвигать и развивать важные для населения проекты.

Результаты анализа лексического уровня дискурса М. Абенова [10, 11] показали, что группа терминов также, как и у предыдущего общественного деятеля, является самой многочисленной: *тендер, конкуренция, экономика, рецессия, кризис, нормативы, тяжёлая атлетика, спортивная медицина, грант*.

Далее следует группа общеупотребительной лексики: *ампула, мобилизация, пропаганда, модель, парламент, конфронтация, техника, элементы, результат* и др.

«Штампы»: *социальный статус, комплексный подход, системный подход, международная арена, кадровые изменения, глава государства, украинский конфликт, законодательное и нормативное регулирование, среднее образование, режим автопилота, ручное управление* и др.

«Расщепленные» сказуемые: *делать запрос, вносить коррективы, осуществлять контроль, ввести меры, уйти в отставку, установить рекорд, создать олимпийский резерв, нести ответственность, провести экспертизу* и др.

Группа сокращений: *госзаказ, законопроект, спорткомплекс, вуз, СМИ, TIMSS, PISA, ЕНТ, ЕС* и др.

Собирательные существительные: *министерство, ведомство, государство, Кабинет министров, правительство, Министерство спорта* и др.

Отглагольные существительные: *влияние, освещение, реформирование, управление, финансирование* и др.

Кроме многочисленной и разнообразной представленности терминологической группы, в дискурсе М. Абенова также хорошо представлена группа общеупотребительной лексики, которая используется не только в одной сфере, в связи с чем меняются и значения слов. На наш взгляд, это отражает широту

сферы деятельности общественного деятеля. Также достаточно широко представлены группы «штампов» и сокращений, что говорит об умении и навыках работы М. Абенова с нормативными документами, их составлением либо с их анализом.

Итак, в процессе исследования публичной речи общественных деятелей России и Казахстана выявлено, что в публицистический стиль (каковым является язык интервью) гармонично проникают лексические единицы официально-делового стиля. Анализ лексического уровня дискурса российских и казахстанских общественных деятелей позволяет сделать следующие выводы: официально-деловая лексика широко представлена в дискурсе данных деятелей; наиболее репрезентативные (а значит, более используемые) группы языковых единиц: термины и общеупотребительная лексика, аббревиатуры и «штампы»; и менее репрезентативные группы: «расщепленные» сказуемые, и отглагольные существительные.

Литература

- 1 Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – 220 с.
- 2 Тюленев С.В. Теория перевода: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2004. – 336 с.
- 3 Рахманин Л.В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов. – М.: Высшая школа, 1988. – 238 с.
- 4 Солганик Г.Я. Стилистика текста: Учеб. пособие. – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 256 с.
- 5 Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М., 1958. – 327 с.
- 6 Толковый словарь русского языка Ожегова С.И. [Электронный ресурс] URL: <http://ozhegov.textologia.ru/> (дата обращения 20.11.2016).
- 7 Самотик Л.Г. Лексика современного русского языка. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 510 с.
- 8 <http://www.kommersant.ru/doc/1391397>. (дата обращения 20.11.2016).
- 9 <http://magas.ru/content/intervyu-aa-malogo-prezidenta-fbsr> (дата обращения 20.11.2016).
- 10 <http://gazeta.caravan.kz/articles/murat-abenov-o-tekhnyaryakh-ruchnom-upravlenii-i-obrazovanii-budushhego-articleID82513.html>. (дата обращения 20.11.2016).
- 11 <http://abenov.com/murat-abenov-olimpiitsy-dostoiny-bolshego/>. (дата обращения 20.11.2016).

References

- 1 Vinogradov V.V. Itogi obsuzhdeniya voprosov stilistiki // Voprosy yazykoznaviya. – 1955. – № 1. – 220 s.
- 2 Tyulenev S.V. Teoriya perevoda: Uchebnoe posobie. – M.: Gardariki, 2004. – 336 s.
- 3 Rahmanin L.V. Stilistika delovoj rechi i redaktirovanie sluzhebnyh dokumentov. – M.: Vysshaya shkola, 1988. – 238 s.
- 4 Solganik G.YA. Stilistika teksta: Ucheb. posobie. – 3-e izd. – M.: Flinta: Nauka, 2001. – 256 s.
- 5 Gal'perin I.R. Ocherki po stilistike anglijskogo yazyka. – M., 1958. – 327 s.
- 6 Tolkovyj slovar' russkogo yazyka Ozhegova S.I. [EHlektronnyj resurs] URL: <http://ozhegov.textologia.ru/> (data obrashcheniya 20.11.2016).
- 7 Samotik L.G. Leksika sovremennogo russkogo yazyka. – M.: Flinta: Nauka, 2012. – 510 s.
- 8 <http://www.kommersant.ru/doc/1391397>. (data obrashcheniya 20.11.2016).
- 9 <http://magas.ru/content/intervyu-aa-malogo-prezidenta-fbsr> (data obrashcheniya 20.11.2016).
- 10 <http://gazeta.caravan.kz/articles/murat-abenov-o-tekhnyaryakh-ruchnom-upravlenii-i-obrazovanii-budushhego-articleID82513.html>. (data obrashcheniya 20.11.2016).
- 11 <http://abenov.com/murat-abenov-olimpiitsy-dostoiny-bolshego/>. (data obrashcheniya 20.11.2016).

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1 Әдебиеттану Литературоведение

<i>Әбдиманұлы Ө.</i> XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдеби байланыстары	4
<i>Жаксылыков А.Ж., Абдибеков У.</i> Символика романа Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках»	10
<i>Мамедов Н.М.</i> Свадебная обрядность в современной азербайджанской поэзии	16
<i>Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.</i> Author's consciousness in the poem «The black Arab» («Cherniyarab») of M.M. Prishvin	22
<i>Мейрамғалиева Р.М.</i> Мотив как фактор герменевтики в литературоведении	30
<i>Салханова Ж.Х.</i> Художественность и документальность автобиографического текста	36
<i>Sarsekeeva N.K., Zhenis N.N.</i> To the issue of animalistic tradition in folklore and literature of Kazakhstan	40

2-бөлім Раздел 2 Тіл білімі Языкознание

<i>Ескеева М.Қ., Кусаинова А.Б.</i> Түркі тілдеріндегі зоонимдерді зерттеу мәселелері	46
<i>Ли В.С.</i> Событийное пространство как категория смысловой организации художественного текста	52
<i>Ахметжанова А.И.</i> Языковое самосознание и элементы интерпретации	58
<i>Байтуова А.Н.</i> Сравнительная характеристика согласных фонем <i>č</i> (ч), <i>š</i> (ш), <i>h</i> (х) в казахском, турецком и узбекском языках	64
<i>Бекжан О.Д.</i> Ашықтас күлбізін жазуы – ең кейін жазылған жазба ескерткіш	70
<i>Берик Г.Ж., Туманова А.Б.</i> Концепт и его смыслы в современной науке	76
<i>Касымов Р.Т., Ли Ю. Лонг</i> Концепт «дом» в русской и китайской языковых картинах мира	82
<i>Құрқубаев К.К.</i> Қазақ және татар тілдерінің салыстырмалы лексика-грамматикалық жүйесі	86
<i>Салқынбай А.Б.</i> Білімдіден шыққан сөз	92
<i>Таусоғарова А.Қ., Мұсалы Л.Ж., Дәрібаев С.Д.</i> Сөйлеу актілері сот-лингвистикалық сараптаманың зерттеу нысаны ретінде	100

3-бөлім Раздел 3 Тіл мен әдебиетті Методика преподавания оқытудың әдістемесі языка и литературы

<i>Әбдиманұлы Ө.</i> «Әдебиет танытқыш» пен «Сөз өнеріндегі» әдеби таным үндестігі	108
<i>Нуршаихова Ж.А., Зуева Н.Ю.</i> Формализация текстов в технологических целях	114

Байелі Ә., Акимбекова Г.

Мәтінді оқытудағы мультимедиялық технологияларды пайдаланудағы нейролингвистиканың рөлі 120

Хайрушева Е.Е., Егізбаева Н.Ж.

Обучение составлению тезисов как особому виду интеллектуально-речевой активности студентов 126

4-бөлім Раздел 4
Аударманың теориясы Теория и методология
мен әдіснамасы перевода

Mussaly L.

Lermontovs poem «Sail» translated by Abay: the problem of adequacy 132

5-бөлім Раздел 5
Жас ғалымдар Молодые авторы

Молдажанов Е.Ж.

Официально-деловая лексика в дискурсе общественных деятелей Казахстана и России 138

CONTENTS

Section 1 Literary Criticism

<i>Abdimanuly O.</i> Kazakh literary relations in the early twentieth century	4
<i>Zhaksylykov A.Zh., Abdibekov U.</i> Symbolics of R. Seysenbayev's novel of «The dead wander on sand»	10
<i>Mammadov N.M.</i> Wedding ceremony in modern Azerbaijan poetry	16
<i>Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.</i> Author's consciousness in the poem «The black Arab» («Cherniyarab») of M.M. Prishvin	22
<i>Meiramgaliyeva R.M.</i> The motive as a factor in literary hermeneutics	30
<i>Salkhanova Zh.Kh.</i> Artistry and documentary of autobiographical text	36
<i>Sarsekeeva N.K., Zhenis N.N.</i> To the issue of animalistic tradition in folklore and literature of Kazakhstan	40

Section 2 Linguistics

<i>Eskeeva M.Қ., Kusainova A.B.</i> Problem research zoonyms in turkic languages	46
<i>Lee V.S.</i> Event space as category of the semantic organization of the art text	52
<i>Ahmetzhanova F.I.</i> Linguistic identity and interpretation elements	58
<i>Baituova A.N.</i> Comparative characteristics of consonants č (ч), š (ш), h (х) in Kazakh, Turkish and Uzbek languages	64
<i>Bekzhan O.D.</i> Achikdash inscription – the latest written monument	70
<i>Berik G.Zh., Tumanova A.B.</i> The concept and its meaning in modern science	76
<i>Kassymova R.T., Li Yu Long</i> The concept of «home» in the Russian and Chinese language pictures of the world	82
<i>Kurkebaev K.K.</i> Comparison of lexical and grammatical system Kazakh and Tatar languages	86
<i>Salkynbay A.B.</i> Words of wisdom	92
<i>Tausogarova A.K., Mussaly L.Zh. Daribaev S.D.</i> Speech acts as an object of research of legal-linguistic expertise	100

Section 3 Methods of teaching language and literature

<i>Abdimanuly O.</i> The Harmony of the literary knowledge in The «Introduction to the Literary Studies» and «The Art of Rhetoric»	108
<i>Nurshaikhova Zh.A., Zuyeva N.Yu.</i> Texts formalization for technological purposes	114

<i>Baieli A., Akimbekova G.</i>	
Neurolinguistics values of use of multimedia technology to work with text	120
<i>Khairusheva Ye.E., Yegizbayeva N.Zh.</i>	
Teaching theses compiling as a peculiar kind of intellectual-speech activity of students	126

Section 4 Theory and methodology of translation

<i>Mussaly L.</i>	
Lermontovs poem «Sail» translated by Abay: the problem of adequacy	132

Section 5 Young Authors

<i>Moldazhanov Y.Zh.</i>	
The lexicon in the discourse of public figures of Kazakhstan and Russia.....	138